

О. М. Авраменко, Г. К. Дмитренко

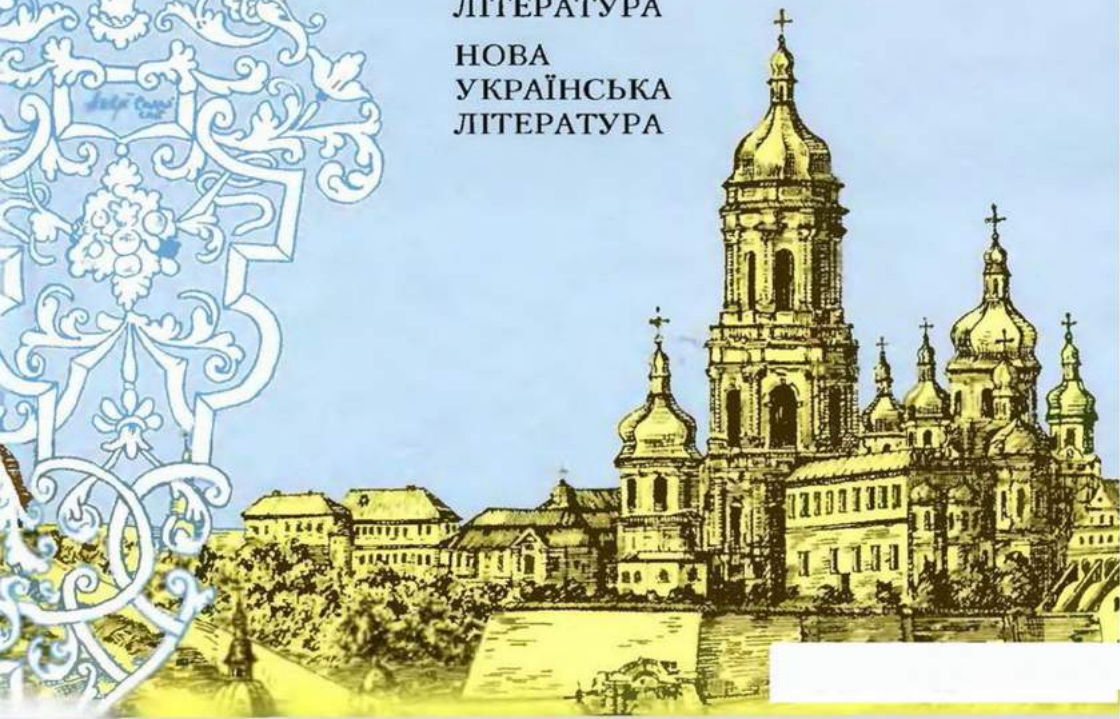
УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

9

УСНА
НАРОДНА
ТВОРЧІСТЬ

ДАВНЯ
УКРАЇНСЬКА
ЛІТЕРАТУРА

НОВА
УКРАЇНСЬКА
ЛІТЕРАТУРА

УДК 373.5:821.161.2.09.+821.161.2.09] (075.3)

ББК 83.3(4Укр)я721

A21

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України № 56 від 02.02. 2009 р.)*

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Незалежні експерти:

А. М. Фасоля — старший науковий співробітник лабораторії літературної освіти Інституту педагогіки АПН України, кандидат педагогічних наук; *О. І. Добушовська* — методист-інспектор відділу освіти Виноградівської районної державної адміністрації Закарпатської області; *Г. В. Димашок* — старший учитель Волоківської ЗОШ Чернівецької області; *Л. І. Голово* — учитель Гвардійського НВК школи-гімназії Сімферопольського району АР Крим.

Відповідальні за підготовку підручника до видання:

Ж. О. Кошкіна — головний спеціаліст МОН України;

О. Ф. Безпала — методист вищої категорії Інституту інноваційних технологій і змісту освіти.

АВТОРИ:

О. М. Авраменко — «Вступ. Українська література як художнє відображення життя народу»; *розділи:* «Прадавня українська література. Вступ», «Нова українська література (кінець XVIII — перші десятиліття XIX ст.; «Літературний процес 40–60-х років XIX ст. Вступ» (творчість Т. Шевченка — с. 215–240; творчість Марка Вовчка);

Г. К. Дмитренко — *розділи:* «Усна народна творчість»; «Нова українська література (кінець XVIII — перші десятиліття XIX ст.)» (творчість І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка); «Літературний процес 40–60-х років XIX ст. Вступ» (творчість поетів-романтиків, Т. Шевченка, П. Куліша, Ю. Федьковича).

Авраменко О. М., Дмитренко Г. К.

A21 **Українська література: Підручн. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. з навч. мовами нац. меншин.** — К.: Грамота, 2009. — 288 с.: іл.

ISBN 978-966-349-179-5

Підручник повністю відповідає вимогам Державного стандарту освіти та чинній програмі для 12-річної школи. Він містить відомості з теорії літератури, біографічні матеріали про письменників, багатий ілюстративний матеріал та ін.

Методичний апарат підручника охоплює різномірне завдання, зорієнтовані на вікові особливості дев'ятикласників.

ББК 83.3(4Укр)я721

ISBN 978-966-349-179-5

© Авраменко О. М., Дмитренко Г. К., 2009

© Видавництво «Грамота», 2009

ЗМІСТ

Вступ. Українська література як художнє відображення життя народу	5
---	---

УСНА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ

Процес виникнення фольклору	8
Народна драма	10
Пісня-гра «Просо»	10
Сценка-гра «Коза»	11
Українське весілля	15

ПРАДАВНЯ УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА. ВСТУП

Перекладна церковна і світська література	26
Біблія	31
Оригінальна література. Літописи	34
«Слово про закон і благодать»	38
«Слово о полку Ігоревім»	42

ДАВНЯ УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА XIV–XVIII ст.

Українська література Ренесансу й бароко	54
Іван Вишенський	59
Давня українська поезія	61
Козацькі літописи	66
Григорій Сковорода	71
Творчий доробок Григорія Сковороди	74

НОВА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА (кінець XVIII – перші десятиліття XIX ст.)

Суспільно-історичні умови зародження нової української літератури	86
Іван Котляревський	92
Творчий доробок Івана Котляревського	97
«Енеїда»	100
Григорій Квітка-Основ'яненко	119
Творчий доробок Григорія Квітки-Основ'яненка	124
«Маруся»	131
«Конотопська відьма»	137

ЛІТЕРАТУРНИЙ ПРОЦЕС 40–60-х років XIX ст. ВСТУП

Література українського романтизму	150
Творчість поетів-романтиків	154
Петро Гулак-Артемівський	154
Євген Гребінка	155
Микола Костомаров	157
Віктор Забіла	161
Михайло Петренко	163
Українська література на західних землях	164
«Руська трійця»	165
«Русалка Дністрова»	166
Маркіян Шашкевич	167
Тарас Шевченко	172
«До Основ'яненка»	187
«Причинна»	188
«Думка» («Нащо мені чорні брови...»)	190
«Гайдамаки»	192
«Назар Стодоля»	205
Творчість Тараса Шевченка періоду «трьох літ»	208
«Кавказ»	209
Жіночі долі у творчості Т. Шевченка. «Катерина», «Наймичка», «Марія»	215
«Сон» («У всякого своя доля...»)	220
«І мертвим, і живим, і ненарожденим...»	228
«В казематі»	232
Тарас Шевченко і Біблія	235
«Ісаія. Глава 35»	236
Пантелеймон Куліш	241
Загальна характеристика поетичної творчості Пантелеймона Куліша	245
«Чорна рада»	249
Марко Вовчок	260
Творчий доробок Марка Вовчка	263
«Інститутка»	265
Юрій Федькович	273
Загальна характеристика творчості Юрія Федьковича ...	276
«Три як рідні брати»	277
Літературознавчий словник	283

Вступ. Українська література як художнє відображення життя народу

Роль художньої літератури в житті нації й людини зокрема важко переоцінити. Першим нашим книгам майже тисяча років. Славетного кнївського князя Ярослава народ нарік Мудрим через його освіченість і любов до книги. Не випадково цей відомий діяч особливу роль надавав книзі, адже в ній — мудрість поколінь, естетика і вітха. Відомо, що бібліотека Ярослава Мудрого, яку й досі не знайшли, налічувала сотні томів і вважалася справжнім скарбом не лише через те, що процес виготовлення книги в давнину був складним і тривалим, а й тому, що наші пращури усвідомлювали: книга — рушій поступу.

Промовистим щодо ролі художньої літератури й письменника є вислів Остапа Вишні: «Тарас Шевченко! Досить було однієї людини, щоб урятувати цілу націю». Справді, прихід у літературу Т. Шевченка змінив хід історії України: твори митця пробуджували національну свідомість і гартували людську гідність у мільйонів людей — від простих селян, які знали багато його творів напам'ять, до високоосвіченої інтелігенції.

Літературі як виду мистецтва властиві ідейність, образність, емоційність. Твори красного письменства мають «викли́кати в душі читача *живі образи* тих людей чи речей, які нам малює поет, і ними будити ті самі чуття, які проймали душу самого поета у хвили, коли творив ті образи» (І. Франко).

Художні образи та втілені в них ідеї не повторюють чи копіюють нашу дійсність у літературному творі; пишучи повість чи поему, майстер слова творить *нову естетичну дійсність*, що вбирає в себе свій час і є носієм загальнолюдських цінностей. Відтворена письменником дійсність реалізується лише в особі читача, без якого вона мертва. Як же позначається творча індивідуальність письменника на відображенні дійсності в художньому творі?

Кожен із майстрів слова посплугується різними мовними ресурсами для творення образів (зокрема зорових): тропи, синтаксичні фігури, віршована чи

Рафаель. Мадонна. Фрагмент.
XVI ст.

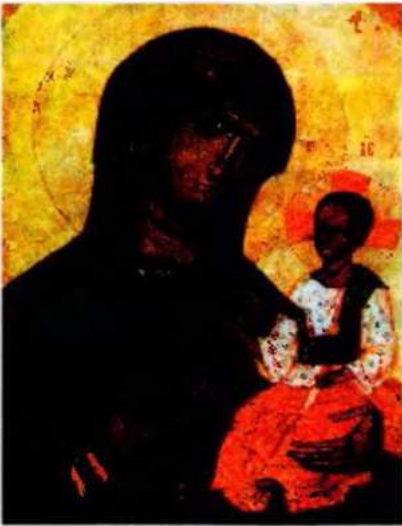
прозова форма тощо — унаслідок цього виникають різні образи, кожен із яких по-своєму красивий, естетично вартісний. Отож ідейність, образність, емоційність у художньому творі залежать від творчої індивідуальності митця.

Вивчаючи шкільний курс української літератури, ви маєте навчитися аналізувати художні твори різних епох і стилів, що допоможе вам стати підготовленими читачами. Передусім з'ясовують його *тему* (у ліричному творі — провідний *мотив* або кілька мотивів), визначають головну *ідею* твору й порушені в ньому *проблеми*, особливості *композиції*, характеризують *героїв* через їхні вчинки, міркування, зовнішній вигляд, мову тощо, визначають мовні *художні засоби*, адже мова — «першоеlement літератури».

Аналізуючи літературний твір, обов'язково зважають на *історичний контекст* — тобто епоху, коли його було написано, адже в такому разі читач сприймає твір із часових позицій: умови написання, історична епоха, національні пріоритети тощо. У дев'ятому класі ви прочитаєте твори різних епох — від найдавніших часів (біблійні легенди, «Повість минулих літ», козацькі літописи, твори Г. Сковороди) до попередніх двох століть (твори І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, М. Гоголя, Т. Шевченка, П. Куліша, Марка Вовчка та ін.). Отже, ви вивчатимете літературу за хронологічним (часовим) принципом.

Важливим під час аналізу художнього твору є й естетичний контекст. Поняття *естетичного* пов'язане передусім із красою, доладністю, витонченістю й довершеністю. Кожна літературна епоха

має спільні й водночас відмінні пріоритети в естетичному осягненні дійсності. Скажімо, у середньовічній літературі оспівувалася краса божественна, духовна, в епоху Відродження надавалася перевага зовнішній красі, її гармонії із внутрішньою, довершеності ліній і форм, у XIX й XX ст. на перший план вийшла естетика людини як індивідуального й неповторного створіння. Ці естетичні вподобання поширювалися й на інші види мистецтв — на архітектуру, музику й особливо живопис. Простежте зміщення естетичних пріоритетів на прикладі репродукцій картин різних епох.

Волинська Богоматір.
XIV ст.

УСНА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ

Народна драма

Пісня-гра «Просо»

Сценка-гра «Коза»

Українське весілля

ПРОЦЕС ВИНИКНЕННЯ ФОЛЬКЛОРУ

Із глибини віків до нас дійшли високоякісні зразки усної народної творчості українців — фольклору, невід'ємної частини великої культури українського народу.

Фольклор (з *англ.* folk-lore — народне слово, народна мудрість, народні знання) — це різножанрові твори, що виникли в сиву давнину в певному середовищі, які передавали з уст в уста. Авторів казок, пісень, легенд, прислів'їв здебільшого ніхто не знав. Талановиті оповідачі й співці передавали в усній формі відшліфовані фольклорні зразки, додаючи щось своє. Тоді ж структура байки, казки, переказу, пісні, балади, загадки зазнавала деяких змін: доповнення або скорочення, уточнення, уведення нових персонажів, слів, які вживаються на певній території, — діалектизмів, адже пісні створювали народною, розмовною мовою. Наявність багатьох варіантів свідчить про популярність цих жанрів у народі, побутування їх в інших місцевостях.

Різножанрові фольклорні твори мають пізнавальне, обрядове, естетичне, розважальне, виховне значення, а саме:

- збагачують знаннями про минуле нашого народу, про багатий духовний світ українців;
- сприяють застосуванню традиційних обрядів, звичаїв наших предків у сучасному житті;
- формують естетичне сприйняття світу, спонукають бачити красиве навколо себе;
- допомагають дітям, молоді змістовно й весело провести вільний час;
- виховують високі моральні якості, почуття патріотизму, любов до батьків.

Фольклор — явище національне. У ньому відображені духовна сутність народу, його національний характер, особливості менталітету, світогляд, праця, побут, мрії і прагнення.

Багатство і розмаїття українського фольклору

Про жанрове, тематичне багатство й розмаїття українського фольклору свідчить подана узагальнена таблиця, яка підсумує ваші знання про традиційну усну народну творчість українців, сприяти-
ме повторенню знань, здобутих у попередніх класах.

Роди, види і жанри фольклору

Епічні твори	Ліричні твори				Драматичні твори
	календарно-обрядові пісні	обрядова лірика	родинно-побутова лірика	суспільно-побутова лірика	
казки, байки, небилиці, легенди, перекази, бувальщини, оповідання, загадки, прислів'я, приказки, прикмети, повір'я	веснянки, русальні, купальські, петрівчані, косарські, жниварські пісні, колядки, щедрівки	колискові, весільні, поховальні пісні, голосіння, замовляння	пісні про кохання, пісні про родинне життя	козацькі, рекрутські, солдатські, чумацькі, кріпацькі, бурлацькі, наймитські, заробітчанські, стрілецькі пісні	народні ігри, хороводи, вертеп, народні драми «Просо», «Коза», «Маланка», «Весілля»
Ліро-епічні твори			Необрядова лірика		
	думи, історичні пісні, балади, співанки-хроніки		алегоричні пісні, коломийки, частівки, робітничі, жартівливі, сатиричні пісні		

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Поняття про народну драматургію, її основні жанри

Народна драма як один з основних фольклорних родів — це сукупність різних за формою і способом виконання уснопоетичних творів, призначених для театралізованої гри. За походженням ці твори належать до найдавніших. Для народної драми характерні поєднання слова, співу й танцю, а також імпровізація. Народна драма й театр сприяли розвитку українського професійного театру.

НАРОДНА ДРАМА

Жанри народної драми

Народна драматургія як сукупність драматичних творів українців представлена різноманітними жанрами: народні ігри, ігри-пісні, хороводи, вертеп, народні драми «Просо», «Коza», «Маланка», найвеличніша народна драма — весілля.

У давнину наші предки після вдало виконаної роботи — полювання, сівби, косовиці, жнив — імітували процес праці під час народних ігор. Навесні молодь у хороводах-танцях відтворювала картини весняно-польових робіт: оранку, сівбу, догляд за рослинами. Ці рухи супроводжувалися відповідними текстами, часто — ніжними мелодіями. З часом ці ігри відокремилися від трудової діяльності й стали самостійними творами. Дія і словесний текст таких ігор були магічними¹ за спрямуванням і мали сприяти доброму врожаєві, багатому приплоду худоби. Улюбленою в народі була «Подольночка», що дійшла й до наших днів і яку з цікавістю виконує сучасна дівтора.

З основними жанрами народної драми ознайомтеся з поданої нижче таблиці.

Народні ігри, хороводи	Народні вистави	Вертепна драма	Весілля
«Панас», «Просо», «Мак»; «Кривий танець», «Подольночка», «Вербовая дощечка»	новорічний обряд «водити козу» («Коza»), «Маланка»	лялькова вертепна драма на Різдво (живий і ляльковий вертеп)	весільний обряд: сватання, заручини, власне весілля (пісні, сценки, замовляння, приказки), понедікування

ПІСНЯ-ГРА «ПРОСО»

Пісня-гра «Просо», одна з прадавніх трудових пісень-ігор, складається з драматичних діалогів. Це мікродрама жартівливого характеру, у якій гравці стають у два ряди за десять кроків один від одного й по черзі співають. Перший ряд, вирівнявшись, іде навпроти іншого зі словами: «А ми просо сіяли, сіяли», промовляючи другий

¹ Магічний, від *магія* — обряди, пов'язані з чаклунством, віруванням, вірою людини в надприродні явища.

рядок: «Ой дід ладо, сіяли, сіяли», повертається назад. Під час виконання другого куплету ті ж самі дії виконують учасники гри з другого ряду. Основа пісні — почерговий діалог між двома групами гравців. Риторичне звертання «Ой дід ладо...» спрямоване до Лади, одного з найпоетичніших образів у наших предків — язичницької богині любові, краси, гармонії життя. На думку М. Костомарова, Лада символізувала природу, життєву основу, була матір'ю сонця, богинею кохання, весілля, достатку.

Діалог відповідає мовним особливостям його будови, зокрема наявністю запитальних речень і відповідей на них. Яскраво виражена характерна для фольклорних творів синтаксична одноманітність, зокрема використання різних повторів: анафори («А ми...», «Ой дід ладо...»), тавтології («сіяли, сіяли»), рефрену (повторення останніх слів першого рядка зі словами: «Ой дід ладо...»). Це сприяє ритмічному виконанню рухів, легшому запам'ятовуванню тексту.

СЦЕНКА-ГРА «КОЗА»

Із прадавніх обрядів, пов'язаних із календарним роком, виокремилися драматичні твори різдвяного циклу, які перетворилися на самостійні сцени. Вони супроводжувалися відповідними поетичними текстами, рухами, танцями, діями з метою заворожування сил природи та духів.

Із найдавніших часів святкування Різдва переходило в послідовні магічні драматичні вистави. До наших днів дійшла драматична сценка-гра жартівливого характеру «Коза»¹ — частина обряду «водіння кози», що відбувався в Щедрий вечір. Нині гурт парубків ходить по хатах із символічною восьмикутною зорею-провісницею. Роль Кози зазвичай виконує малий хлопець, одягнений у вивернутий кожух із прилаштованими рогами. Вистава розпочинається зі слів-звернень: «Ого-го, Коза, ого-го, сіра!»: або: «Кізонько-лебедонько, стань на порозі на одній нозі — ввійдеш до хати, будемо скакати... Гоцки, гоцки!» У драмі

Г. Шабатура. Вертеп.
Фрагмент

¹ В українців — коза, козел є символом достатку, родючості.

задіяні й інші персонажі: Циган, Парубок, Лікар, Солдат, Смерть. Хор виконує пісню в супроводі музики, а кожен із героїв мав певне завдання за тематикою п'єси: Дід «водив Козу», Циган торгувався з Дідом за Козу, Солдат розбороняв Цигана й Діда, Лікар лікував Козу. Невід'ємним елементом святкового дійства є символічна «смерть Кози» й наступне її «оживлення», що означало народження нового місяця, нового Всесвіту, початок календарного року.

Як і в кожному драматичному творі, у різдвяному дійстві «Коза» наявні елементи драми: ремарки й діалоги. Популярною була й гра «Коза» з діалогами гравців:

- Коза, коза, де ти була?
- Траву їла.
- Чого сюди прийшла?
- Олпочити.

Коли коза бігає за гравцями, ловлячи їх, то промовляє відомі всім куплети, наявні в казці «Коза-Дереза»:

Я Коза-Дереза,
Напівбока луплена,
За півкопи куплена.
Ту-пу, ту-пу ногами,
Сколю тебе рогами,
Ніжками затопчу,
Хвостиком замету,
Бррр...

Сокиринецький вертеп.
XVIII ст.

Варіантність пісні про козу, що дійшла до наших днів, свідчить про її живучість і популярність у народі.

Надзвичайну увагу здавна привертав **вертеп** — вертепна драма на Різдво (живий чи ляльковий вертеп). Одне із значень слова «вертеп» — двоповерхова дерев'яна скринька, у якій відбувалося вертепне лялькове дійство. У верхній частині скриньки розігрували релігійні п'єси про народження Ісуса Христа, у нижній — комічні побутові сцени світського характеру. Вертеп вважають початковим етапом розвитку професійного українського театру.

ЗУВАЖТЕ

Відгомін прадавніх вірувань українців зберігся в ряді спільнокоренових слів: *лад* — порядок, *злагода* — мирні, дружні відносини, стосунки; *злагодити* — зробити, змайструвати що-небудь; *ладний* — гарний; *ладнати* — жити в мирі, злагоді; *ладо* — пестлива назва чоловіка, дружини; фразеологізми *на всі лади* — різноманітно, *на один лад* — дружно, *на свій лад* — по-своєму.

Доречі...

Творцями вертепу були здебільшого студенти Києво-Могилянського колегіуму (пізніше — академія), добре обізнані з фольклором і проблемами народного життя. Світська частина вертепної драми — твір оригінальний. У Західній Європі не було лялькового театру, який за тематикою тексту п'єси й манерою її виконання відповідав би українському вертепу. Драма розігрувалася за допомогою ляльок. Вистави супроводжувалися музикою і співом хору.

- В уривку з пісні-гри «Просо» «А чим же вам витоптать, витоптать, // Ой дід ладо, витоптать, витоптать?» наявні всі названі засоби поетичного синтаксису, **КРИМ**¹

- А** окличного речення
- Б** риторичного звертання
- В** тавтології
- Г** рефрену

- Установіть відповідність

Фольклорний жанр

Жанрові різновиди

1 епічні народні твори	А веснянки, русальні, купальські, жниварські пісні, колядки, щедрівки
2 календарно-обрядові пісні	Б колискові, весільні, поховальні пісні, голосіння
3 народна драма	В народні ігри, хороводи, вертеп, «Коза», весілля
4 суспільно-побутові пісні	Г казки, легенди, перекази, загадки, прислів'я, приказки
	Г рекрутські, чумацькі, солдатські, наймитські, козацькі пісні

¹ Завдання в тестовій формі потрібно виконувати в робочому зошиті або усно.

3. Установіть відповідність

Жанр народної драми

- 1 народні вистави
- 2 весілля
- 3 народні ігри, хороводи
- 4 вертепна драма

Приклади

- А драматичне дійство на Різдво
- Б «Коза», «Маланка»
- В колядки, щедрівки
- Г «Просо», «Вербовая дощечка», «Мак»
- Ґ сватання, заручини, понеділкування

4. Що таке фольклор? Розкажіть, як відбувається процес творення фольклорних зразків.
5. Поясніть, яке значення відіграють фольклорні твори в житті людини.
6. Пригадайте з попередніх класів, які фольклорні жанри ви вивчали. Скористайтесь таблицею «Роди, види і жанри фольклору».
7. Розкажіть про жанрове, тематичне багатство й розмаїття традиційної усної народної творчості українців, наведіть конкретні приклади творів.
8. Які українські народні ігри вам відомі?
9. З яким праукраїнським божеством пов'язана фраза з пісні-гри «Просо» «Ой дід ладо...»? Який це засіб художньої виразності? Які слова сучасної української мови спільнокореневі зі словом «ладо»?
10. Розкажіть, що вам відомо про народний театр.

11. Прочитайте народну драму «Коза». Які персонажі в ній задіяні? Розіграйте цей твір під час Різдвяних свят.
12. Виконайте письмове дослідження «Жанрові особливості української народної драми».

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Записати від батьків, бабусь, дідусів чи знайомих українські народні пісні-ігри, які вони виконували в дитинстві. Пригадати ті ігри, у які ви гралися. Порівняти й зробити висновки про живучість чи згасання народних традицій.

УКРАЇНСЬКЕ ВЕСІЛЛЯ

Весільні звичаї, обряди та пісні, що творилися народом протягом багатовікової історії, — усе це важливий складник народної культури.

М. Шубравська

Традиційне українське весілля створювалося віками, має чіткий порядок проведення дій і певний перелік обов'язкових етапів, без яких утрачає свою суть. Під час дійства лунають пісні, танці, забави в чіткій послідовності, за певним сценарієм, що викристалізувався впродовж століть.

Українське весілля — це по-мистецьки вдало скомпоноване й осмислене народне обрядове драматичне дійство з розмаїтим використанням мистецьких жанрів і художньої творчості його учасників, у якому чітко виписані ролі кожного. На весіллі поєднуються два роди для створення нової сім'ї та продовження роду.

У цьому дійстві беруть участь:

- молодий і молода (наречений і наречена, князь і княгиня) — хлопець і дівчина, які одружуються;
- весільні батьки — батьки молодих;
- бояри (друзби) — найближчі неодружені друзі молодого;
- дружки — незаміжні подружки молодої;
- світилки — дівчата з боку молодого;
- весільний староста (шафер) — статечний чоловік, який є розпорядником на весіллі;
- свати — одружені чоловіки, родичі молодого й молодої.

Українське весілля складається з кількох обрядових дійств й умовно поділяється на три основні періоди, кожен із яких має кілька самостійних епізодів:

- передвесільний;
- власне весілля;
- післявесільний.

Передвесільний період поділяють на такі етапи:

- запити;
- сватання;
- оглядини;
- заручини (змовини, оглядини).

Запити — це попередня домовленість родичів молодого з батьками дівчини про сватання й саме сватання.

М. Пимоненко. Весілля в Київській губернії

Сватання — обрядова дія, у якій оприлюднюються почуття кохання хлопця та дівчини перед батьками дівчини, а також їхні наміри щодо згоди або незгоди на шлюб. Зазвичай обрядових пісень під час сватання, що проводилося пізно ввечері, не співали, щоб зберегти його в разі відмови в таємниці. У весільному дійстві беруть участь: *старости* — два поважні, мудрі чоловіки, які добре знали традиції сватання; *хлопець*, *дівчина*, рідні або хрещені (названі) *батьки* дівчини.

Сватів запрошують до хати молодої, де вони кладуть хліб-сіль на знак того, що прийшли з добром. Учасники дійства розігрували *сцену мисливців* (або *сцену багатих купців*). Під час розмови дівчина стояла біля печі. На знак згоди вийти заміж за парубка, який сватається, мала колупати піч — символ відлучення від родинного вогнища. У хаті на запитання батька: «А що ви за люди і відкіля вас Бог приніс? Чи здалека, чи зблизька?» — старости відповідали притчею-алегорією про «куніцю, красну дівицю», яку вони розшукують на прохання князя, а вона забігла на це подвір'я.

Після закінчення розповіді ставили конкретне запитання: «Кажіть же ділом, чи віддасте, чи нехай ще підросте?» Коли батьки погоджувалися на одруження, то дівчина виносила рушники, якими старости перев'язували один одного через плече, а молода затикала женихові за пояс хустку.

Батько й мати благословляли молодих. За народним віруванням *благословення* батьків на шлюб є основним духовним підґрунтям сімейного щастя чоловіка, жінки, дітей. Той, хто просить благословення, за давнім українським звичаєм стає на коліна перед батьками й цілує руку. На знак благословення мати доторкає хлібиною схилену голову дитини. Після цієї церемонії старостів частували.

Якщо згоди не було, то батьки молодій статечно відповідали старостам, що на подвір'я не забігала ніяка куниця, а молода виносила гарбуза.

Оглядина проводиться після позитивного сватання. Батьки хлопця йдуть у гості до батьків дівчини, домовляються про місце, час весілля, весільне вбрання, де будуть жити молоді, про інші матеріальні питання.

Заручини (змовини, оглядини) відбувалися в молодій, куди приїжджали батьки та родичі молодого. Сходилися подружки нареченої, її родина, сусіди. Заручини не мали чіткої сюжетної лінії і часто об'єднувалися зі сватанням. Під час ритуалу заручин дружки співають пісень про тугу молодой, викликану майбутньою розлукою із сім'єю.

Символічний образ червоної калини, оспівуваної в піснях, на заручинах відтворював ті зміни в житті молодой дівчини, що відбудуться після одруження. Весільна пісня «*Ой повій, вітре, з яру на пшениченьку яру*» — опoетизований монолог дівчини-нареченої і матері про майбутню долю, сповнений материнської тривоги, ніжності, дівочих сподівань щастя:

Там дівчина стояла, цвіт калини ламала.
Цвіт калини ламала, до личенька клала.
— Щоб я була така, як калинонька тая.
— Ой будеш, доню, будеш, як коло мене будеш.
А відійдеш від мене, спаде красонька з тебе,
Із рум'яного лица, із біленького тільця.

Відтворюючи сум молодой, пісні на заручинах психологічно налаштовували молодих на думку, що між ними мають панувати теплі й щирі стосунки, а їхня сім'я буде міцною.

Весілля має такі етапи:

- запросини;
- завивання (виття) гільця;
- випікання короваю;
- виряджання до шлюбу;
- посад;

І. Гончар. Весільний обряд

- покривання;
- поділ короваю;
- дарування, комора.

Хлопець і дівчина запрошують на весілля кожен своїх родичів і друзів: наречений зі старшим боярином, наречена зі старшою дружкою. Для цього беруть спеціально випечені хліби — *шишки*, або маленькі калачики, які дарують господарям. При цьому наречені промовляють: «Просили батько, просили мати, і я прошу: приходьте до нас на весілля». Не можна запрошувати на весілля людину під час випадкової зустрічі, на вулиці.

Обов'язковим на весіллі є один із найдавніших обрядів — *завивання* (виття) *гільця* (вільця, дровка),

невід'ємного атрибута весілля. Це невелике зрубане деревце — ялина, сосна, вишня, яке приносять бояри, а дружки прикрашають його стрічками, калиною, барвінком, рутою та кольоровим папером. Воно символізує започаткування нової родини. Гільце встановлюють на весільному столі. Цей обряд супроводжувався ритуальними піснями, у яких друзів закликали до бору по деревце (пісня «*До бору, дружечки, до бору*»).

Завивання гільця відбувалося в *дівич-вечір*, у п'ятницю, перед весіллям. Дівич-вечір — це своєрідне прощання нареченої з дівочтвом, з подругами. Тоді плели вінок для нареченої та для короваю з калини, барвінку, інших вічнозелених рослин. Цей ритуал називався *вінкоплетення*. При виплітанні вінка для нареченої співали:

Ой у місті, місті бубни б'ють,
А в нашім домі гільце в'ють —
Із червоної калини,
Із хрещатого барвінку,
Із запашного васильку...

Перед весіллям випікали *коровай* — основний весільний ритуальний хліб, символ достатку молодої сім'ї. Цю роботу виконували жінки-коровайниці, у яких добре склалося сімейне життя; розведених і вдів не запрошували. Коровай випікали з білого борошна,

оздоблювали фігурами з тіста у вигляді пташок, квітів і колосків. Замішування тіста, випікання короваю супроводжувалося традиційним ритуалом, обрядовими піснями, у яких висловлювалися доброзичливі побажання молодим бути щасливими й заможними:

Загнічуйте коровай ясененько,
Щоб нані коровай ясен був,
Щоб нані Івашко щаслив був...

Обряд *розплітання коси* молодої відбувався вночі з п'ятниці на суботу після дівич-вечора або в суботу рано. Дівчину садили на вивернутий кожух — символ майбутнього добробуту. Традиційно косу нареченої починав розплітати брат, а потім — мати, сестра, старша дружка і т. д. Після цього косу знову заплітали з різноманітними оберегами: часником, зерном, дорогими монетами, барвінком, рутою, чорнобривцями. Цей обряд безперервно супроводжувався піснями, які виконували жінки й дівчата, як-от популярну в усіх регіонах України весільну пісню «Горіла сосна, палала...»:

Горіла сосна, палала,
Під нею дівчина стояла,
Русяву косу чесала.
— Ой коси, коси, ви мої,
Довго служили ви мені.
Більше служить не будете,
Під білий велян підете.

Ф. Кричевський.
Наречена

У суботу вранці розпочинався *посад* нареченої в її домі в присутності рідні та запрошених (у багатьох випадках цей обряд поєднувався з *розплітанням коси*). На голову нареченої клали весільний вінок — символ шлюбу, вінчання. Ці ритуали мали сумний характер, і під час їх проведення молода повинна була плакати, цьому сприяли журливі пісні дружок.

Традиційним основним весільним днем здавна була неділя. До шлюбу молоді йдуть нарізно: молодий — зі старшим боярином, молода — зі старшою дружкою. Після вінчання мати заводи́ла дочку за кінець своєї хустки до хати і, перш ніж посадити за стіл, тричі обводила коло столу. Нині мати нареченої пов'язує молодих за руки рушником і обводить навколо столу тричі з метою відігнати все погане, що шкодитиме в їхньому спільному житті.

Важливою частиною весілля є *покривання*. Молодий знімає віночок із молодої. Її покривають хусткою, а вона тричі скидає її. Потім наречену пов'язують хусткою, а вінок (фату, вельон, велян) одягає старша дружка й танцює. Під час покривання виконують пісні, які розкривають тему розлуки з ріднею, розставання з домівкою: наречена прощається з кожним членом родини.

Завершальним символічним етапом весілля є *поділ короваю* — головна обрядова дія, без якої немислиме українське традиційне весілля. Дружба ріже коровай, а весільний староста або хрещений батько роздає його. На Поділлі розподіл короваю відбувається навпаки. Першими до короваю викликають молодих, потім — їхніх

К. Трутовський. Весільний зикуп

батьків, найближчих родичів, друзів, решту гостей. Підшоваю з короваю пригощають музик, які витанцювують із нею. За давньою традицією після отримання короваю кожний в алеторичній формі виголошує побажання молодим, як-от:

- Дарую пуд проса, щоб молода не ходила боса.
- Дарую одіяло, щоб ніколи личко не линяло.
- Дарую два рубчики, щоб жили, як голубчики.
- Дарую плуга й рала, щоб мали сина генерала.
- Дарую ложку й миску, щоб думали про колиску.

Останньою дією весільного обряду було *понеділкування* (пропій, перезва, цигани та інші забави) — ушанування ріднею молодих. Пісні, які тоді виконували, мали застольний характер, чимало з них — сатирично-іронічні, жартівливі.

Кожна ритуальна дія супроводжувалася весільними піснями, які вчені класифікують залежно від обрядів, порядку виконання під час весілля: до випікання короваю, до виття гільця, до пришивання квітки молодому, до посаду молодих, до покривання молоді, до поділу короваю, до весільних забав. Їх виконували весільний гурт, хор дружок або світилок, усі учасники родинного обрядового дійства.

Українське весілля — це оригінальна музично-словесна драма, яка має режисерів, персонажів, кожен з яких знав свої обов'язки, правила поведінки, словесний супровід. Головні учасники цієї драми, за висловом Ф. Колесси, «трають подію власного життя».

Варіанти весілля в різних народів

В Україні проживає понад 100 національностей. Представники національних меншин нашої держави зберегли усну традиційну народну культуру своїх етносів¹: пісні, казки, легенди, прислів'я, приказки, весільну обрядовість. Слов'янське традиційне весілля охоплює велику кількість спільних компонентів: пісні, ритуальні дійства, народну виставу з чітко визначеними ролями кожного учасника, обрядові предмети-символи (хліб, рушник, весільне вбрання та ін.). Наприклад, у болгарському весіллі хліб є основним атрибутом і символізує продовження людського роду. На Миколаївщині болгари виготовляють декілька видів обрядового хліба, різних за формою та призначенням. Весільний прапор українських болгар — «феруглиця» — це оригінальний букет, прикріплений

¹ *Етнос* — народ, нація.

на довгу жердку, на кінець якої чіпляють яблуко, прив'язують його червоною ниткою, а під букетом прилаштовують рушник, який отримав наречений від нареченої на знак згоди одружитися в обмін на перстень.

Весільні обряди греків Приазов'я розпочиналися з передвесільного циклу — сватання. Свати (тільки чоловіки, а серед них обов'язково кум) несли наречений та її батькам подарунки: відрізи на плаття, прикраси, солодощі, які зав'язували у велику шовкову хустку. Сват промовляв: «Ми прийшли по троянду, але, може, нам дадуть кабак» (тобто гарбуз). За звичаєм батьки дівчини не відразу давали відповідь.

Весільна обрядовість кожної нації — яскравий вияв її самобутності й неповторності, що збагачує світову скарбницю народних традицій.

ЮНОМУ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЦЕВІ

З давніх-давен одруження завжди було однією з важливих, урочистих і хвилюючих подій у людському житті. Спливали століття, падали імперії, на зміну одним народам приходили інші, виникали нові держави й суспільні устрої, але завжди жарким полум'ям палахкотів потяг молодих людей до єднання в молоді сім'ю.

Саме слово «весілля» народною свідомістю сприймається як означення радості, веселощів. Це урочистий момент не тільки в житті двох молодих люблячих сердець або двох родин, члени яких стануть новою сім'єю. Двері хати, де відбувається весілля, за давнім традиційним звичаєм відчинені для всіх. Немає меж тут людській щедрості, гостинності, хлібосольству. Не рікою, а безкраїм морем розливаються на весіллі пісня, загадка, приказка, примовка. Тут народна мудрість закладена в цілому ряді звичаїв, обрядів, а незлобні лукаві смішинки сиплються, мов рясний дощ.

Природна музикальність, нахил до поетичного відтворення впливають в якусь надзвичайно бурхливу стихію людських почуттів. У цьому потоці нестримної радості бринить і сум за минулим дівочтвом, і гіркота нездійснених мрій, і страх перед невідомим майбутнім у чужій сім'ї.

Через віки народ проніс щиру, палку любов до звичаїв, пов'язаних із шлюбом.

*М. Шубравська, фрагменти статті
«Народне весілля на Україні» з книги «Весілля»*

1. Установіть відповідність
Значення фольклору

Тлумачення

1 пізнавальне	А допомагає змістовно й весело провести вільний час
2 естетичне	Б розвиває високі моральні якості, почуття патріотизму, любов до батьків
3 розважальне	В формує красиве сприйняття світу, спонукає бачити красу навколо себе
4 виховне	Г сприяє збагаченню знань про минуле нашого народу, про багатий духовний світ українців
	Г сприяє застосуванню традиційних обрядів, звичаїв наших предків у сучасному житті

2. Установіть відповідність
Учасники весілля

Роль учасників

1 молоді	А незаміжні подружки молодої
2 весільні батьки	Б хрещені батьки
3 дружки	В найближчі неодружені друзі молодого
4 бояри	Г дівчина й хлопець, які одружуються
5 світилки	Г батьки молодих
	Д дівчата з боку молодого

3. Установіть послідовність проведення народних обрядів під час весілля

- А** виряджання до шлюбу
Б покривання
В завивання гільця
Г поділ короваю
Г випікання короваю
Д посад

4. Що нового ви дізналися про традиційне українське весілля? Чому, на вашу думку, весілля називають «найвеличнішою народною драмою»?

5. Прочитайте фрагменти статті М. Шубравської «Народне весілля на Україні». Розкрийте значення традиційного весілля в житті українців.
6. Із п'єси І. Котляревського «Наталка Полтавка» випишіть сцени, пов'язані з весільними обрядами. Поясніть доцільність використання весільної обрядовості пісень у творах українських письменників.
7. На які три основні періоди поділяється традиційне українське весілля? Який весільний обряд викликав у вас найбільший інтерес? Прокоментуйте, чому саме.
8. Прочитайте фрагменти українського весілля й випишіть образи-символи, характерні для нього, та їхні тлумачення.

9. Що нового ви дізналися про весілля в різних народів, які проживають в Україні?
10. Розгляньте репродукції картин українських художників М. Пимоненка, Ф. Кричевського, І. Гончара, присвячені українському весіллю. Розкрийте специфіку весілля, його кольорову палітру.
11. Розіграйте за ролями обряд сватання із запису П. Чубинського.
12. Коротко опишіть наречену, зображену на однойменній картині Ф. Кричевського (5–7 речень). Який етап весілля, на вашу думку, на ній відтворено?

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Яке враження справило на вас українське весілля? (Дати письмову відповідь). Обґрунтувати, чому сучасна молодь повинна знати традиції проведення весілля українцями в давні часи.
2. Записати від своїх дідусів і бабусь весільні пісні, з'ясувати, як проходило в них весілля. Чи пам'ятають вони традиційне українське весілля?

ПРАДАВНЯ УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА. ВСТУП

Біблія
Оригінальна література. Літописи
«Поучення...»
Володимира Мономаха
«Слово про закон
і благодать»
«Слово о полку
Ігоревім»

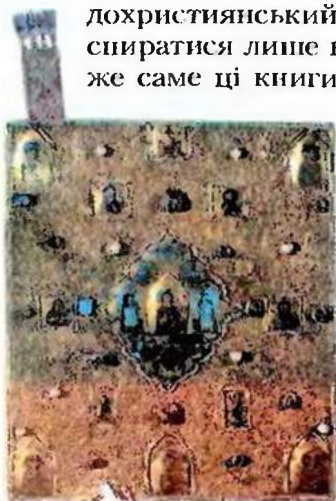

ПЕРЕКЛАДНА ЦЕРКОВНА І СВІТСЬКА ЛІТЕРАТУРА

У Біблії сказано: «Спочатку було Слово...», тож роль слова, а отже, і мови в житті людини є надзвичайно важливою. Саме мова — засіб творення художньої літератури. Дослідник В. Русанівський уважає, що «літературна мова існує відтоді, відколи існують твори, написані нею». Коли ж виникли перші найдавніші рукописні книги? Вони були створені на наших давніх землях і дійшли до нас, розпочинаючи своє літочислення із середини X ст. Із запровадженням християнства в Київській Русі (988) пожвавився розвиток торгівлі, ремесел, зовнішньої політики й культури, що й спричинило розвиток писемності.

Розквіт Київської держави в X–XI ст. пов'язаний з іменами князів Володимира Великого та Ярослава Мудрого. Для зміцнення християнства й поширення греко-візантійської культури Володимир Великий заснував у Києві школу для дітей вищих верств суспільства. Один із перших літописів розповідає, що матері дітей, узятих на навчання, плакали, бо тоді ще не розуміли, наскільки важливою для людини є освіта. Із цього часу не лише в Києві, а й в інших містах Київської Русі почали відкриватися школи. Ярослав Мудрий, який уславився любов'ю до книг, при Софійському соборі відкрив першу бібліотеку, яку пізніше було втрачено й не знайдено до сьогодні.

Існують наукові версії про виникнення писемності ще в дохристиянський період, проте в нашому викладі ми будемо спиратися лише на писемні пам'ятки, що дійшли до нас. Адже саме ці книги — незаперечні документи, на основі яких можна робити певні твердження. До них належать: Остромирове Євангеліє, Ізборник Святослава 1073 р., Ізборник 1076 р. та інші.

Остромирове Євангеліє

Остромирове Євангеліє — найдавніша датована рукописна пам'ятка старослов'янської мови Київської Русі. Цей твір переписаний у 1056–1057 рр. із болгарського оригіналу дяком Григорієм для новгородського посадника Остромира, від імені якого Євангеліє дістало назву. Остромирове Євангеліє містить вибрані євангельські читання. Хоча цей твір написаний старослов'янською мовою, проте в ньому наявні вкраплення живої мови Київської Русі.

Рукопис пам'ятки, який налічує 294 аркуші великого формату, по-мистецьки оздоблений кольоровими ініціалами, заставками, трьома мініатюрами свангелістів Івана, Луки й Марка.

Ізборник Святослава

Другою датованою давньоруською писемною пам'яткою є **Ізборник Святослава 1073 р.**, це — архаїчна рукописна хрестоматія, що містить різні вислови та фрагменти з богословських творів. Ця книга має енциклопедичний зміст, у ній порушуються проблеми християнського богослов'я, розтлумачуються положення Біблії щодо поведінки в повсякденні. Тут наведено відомості з астрономії й астрології, математики й фізики, історії й філософії, граматики, зоології, ботаніки, логіки й етики. Ізборник переписав дяк Іван з іншими писцями для київського князя Святослава Ярославича з болгарського джерела, складеного на початку X ст. для болгарського царя Симеона. Ізборник Святослава 1073 р. містить понад 380 статей, які належать двадцяти п'ятьом авторам (здебільшого візантійцям).

Третя датована писемна пам'ятка — **Ізборник 1076 р.**, складена за матеріалами рукописів княжої бібліотеки Софійського собору. Ця книга містить найрізноманітніші відомості духовного й філософського змісту — роздуми про правдиву віру, повчання дітям тощо.

Малюнок учнів Києво-Лаврської іконописної майстерні

З XI ст. до нашого часу дійшло лише 33 книги, а за наступні три століття — 1460, хоча їх існувало десятки тисяч.

Книга рукописна

Порівняно добре уявлення маємо про переписувачів рукописних книг, тому що вони мали звичай, закінчивши книгу, зробити приписку, хто й де книгу списував. З того можна побачити, що головними осередками, де переписувалися книжки, були монастирі, а переписувачами були ченці. Монастирі також розшукували книги для переписування, іноді посилали за такими книгами в чужі землі, на Афон тощо. Однак бували переписувачами й не ченці, а члени білого духовенства — священики, дяки; буває підпис, що працювали над перепискою книги піп із сином. Нарешті, за переписку бралися і світські освічені люди, навіть князі та княгині, бо ця праця вважалася богоугодною. У таких випадках, звичайно, теж зазначалося, що переписувач працював для спасіння душі або щоб спокутувати якийсь гріх. Іноді ігумени¹ по монастирях як епітимію² накладали обов'язок на ченця переписати книгу — це були найбільш несправні переписувачі, найбільш недбалі, і навіть у тексти переписуваних книг іноді вносили зовсім невідповідні вставки, наприклад, що хоче спати, що об'ївся киселю з молоком тощо. Проте поза такими переписувачами-добровольцями незаперечно вже в ранній добі з'явилися переписувачі-професіонали, які переписку книжок мали як фах, з якого жили. Принаймні вже Ярослав Мудрий зібрав у Києві «многи писцы» з метою заложити бібліотеку при Св. Софії.

Коли пізніше, у XVI столітті, прийшла чутка про друкування книг, то фахівці-переписувачі зустріли цю звістку дуже неприхильно й повели агітацію проти нового винаходу, запевняючи, що тільки писана книга приємна для Бога і що взагалі друкування книжок є диявольська вигадка. На Московщині ця агітація мала досить значний успіх, і перший книжний друкар Іван Федоров мусив був із Москви тікати в Україну...

Д. Антонович

Найдавніші книги писали на спеціально виготовлених для цього шкірах, що називалися пергаментом. Ці шкіри були переважно телячі. Спочатку пергамент привозили з грецьких земель (він за якістю нагадував білий і тонкий пергамент

¹ Ігумен — настоятель православного монастиря.

² Епітимія — це своєрідна пам'ятка, урок, вправа, що привчає до духовного самовдосконалення.

грецьких манускриптів), пізніше цей матеріал для письма почали виготовляти й на українських землях. Пергамент коштував дуже дорого, тому з XIV ст. його замінили папером, який завозили з-за кордону. Виробництво власного паперу почалося в Галичині в першій половині XVI ст.

Періодизація давньої української літератури

Давня українська література — це література українського народу XI–XVIII ст. У давніх творах порівняно небагато письменників зазначали своє авторство. До найвідоміших імен, що дійшли до нашого часу, належать такі: Іларіон Київський, Нестор Літописець, Герасим і Мелетій Смотрицькі, Іван Вишенський, Лазар Баранович, Іван Величковський, Феофан Прокопович, Григорій Сковорода. Існують різні підходи до визначення етапів розвитку давньої української літератури, проте останнім часом літературознавці здебільшого схиляються до періодизації Дмитра Чижевського. Пропонуємо її й вам, аби зручніше було орієнтуватися в літературі, яку далі вивчатимете.

Хронологія	Загальна характеристика літературного процесу	Твори (автори)
I період XI ст.	<i>Доба монументального стилю</i> Виникнення рукописних творів: повчання, літопис, житіє тощо. Творам цього періоду властива зосередженість на змісті, простота композиції, ушляхення «великодержавництва» й прилучення до правдивої віри	«Поучення дітям» Володимира Мономаха, «Повість минулих літ» Нестора Літописця
II період XII–XIII ст.	<i>Доба оригамітального стилю</i> «Олітературнення» жанрів попереднього періоду. Творам цього стилю властива мозаїчність композиції, використання символів, багатство тропів	Київський літопис, Києво-Печерський патерик, «Слово о полку Ігоревім»
III період середина XIV — початок XVII ст.	<i>Український ренесанс</i> Упровадження латиномовної й польськомовної літератури; вихід перших друкованих книжок; виникнення полемічної прози	Павло Русин, Себастьян Кдьонович, Петро Скарга

Хронологія	Загальна характеристика літературного процесу	Твори (автори)
	Цей період відзначається поверненням до античних зразків. У літературі панує латинська мова, повертається античний ідеал краси, особлива увага приділяється цінності людської особистості, звільнення її від середньовічних догм	
IV період кінець XVII – XVIII ст.	<i>Українське бароко</i> Культурний спалах, який приніс у літературу багато нового (шкільна драма, україномовні вірші). Творам властива підкреслена урочистість, пишність, складність, динамічність композиції, мінливість. Літературі бароко властиве поєднання релігійних і світських мотивів, образів, тяжіння до різноманітних контрастів, метафоричності й алегоричності, прагнення вразити читача	Іван Величковський, Лазар Баранович, Семен Климович, Іван Вишенський, Григорій Сковорода

- Першою датованою рукописною пам'яткою давньої української літератури є
 - «Слово о полку Ігоревім»
 - «Повість минулих літ» Нестора Літописця
 - Остромирове Євангеліє
 - Ізборник Святослава (1073)
- Енциклопедією, у якій наведено відомості з астрономії й астрології, математики й фізики, історії й філософії, граматики, зоології, ботаніки, логіки й етики, є
 - «Поучення дітям» Володимира Мономаха
 - «Повість минулих літ» Нестора Літописця
 - Остромирове Євангеліє
 - Ізборник Святослава (1073)

3. Установіть відповідність

Часові рамки

- 1 XI ст.
- 2 XII–XIII ст.
- 3 середина XIV —
початок XVII ст.
- 4 кінець XVII — XVIII ст.

Період

- А український ренесанс
- Б орнаментальний стиль
- В монументальний стиль
- Г бароко
- Г романтизм

- 4. Яку тематику мають перші рукописні книги давньої української літератури? Чому?
- 5. Розкажіть, що ви знаєте про перших переписувачів давніх книг.
- 6. З якого матеріалу виготовляли перші київські книги, як їх оздоблювали?
- 7. Що ви знаєте про освіту й бібліотечну справу в Київській Русі?
- 8. Хто з київських князів найбільше сприяв розвитку освіти й збагаченню книгозбірнями Київської держави? Що ви знаєте про цю людину?
- 9. Чому першодрукар Іван Федоров змушений був, за словами історика Д. Антоновича, «тікати з Москви в Україну»?
- 10. Яке, на вашу думку, значення мають для сучасних поколінь стародавні книги?

- 11. Уважно розгляньте, як оформлено Остромирове Євангеліє та Ізборник Святослава 1073 р. Поміркуйте, чому старовинні книги так пишно оздоблювали.
- 12. Чи спроможна сьогодні мережа Інтернет замінити бібліотеку? Аргументуйте свою думку.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

У спеціальній літературі чи в мережі Інтернет знайти інформацію про Києво-Печерський патерик. Підготувати невелике повідомлення про цю книгу.

БІБЛІЯ

Перекладну літературу поділяють на церковну й світську.

Церковна перекладна література. Книга Книг, Книга спасіння, Святе Письмо, Слово Боже, Одкровення — цю книгу називають по-різному, але найпоширеніша її назва — Біблія (від *грец.* βιβλία — книги).

Біблія

Біблія — це передусім священна книга християн та іудеїв (Старий Заповіт). Проте ми розглядатимемо її на уроках української словесності як одну з найвидатніших пам'яток світової літератури.

Ця найстаріша книга світу, написання якої тривало з XII ст. до н. е. по II ст. н. е., містить твори різних жанрів: міфи, пророцтва, проповіді, повчання, історичні хроніки, ритуальні молитви, притчі, пісні (псалми) та ін. По суті це «божественна бібліотека», яка складається з різних як за формою, так і за змістом релігійних і світських творів, що сприймаються як окремі книги. До Старого Заповіту входить 50 книг, а до Нового — 27.

Хто ж автор Біблії? Відомо, що написання цієї найдавнішої книги тривало багато століть, її творили представники шістдесяти поколінь — тож автор у Біблії не один. Дослідники нараховують понад сорок творців Біблії, серед них — люди різного соціального становища: вихований у знатній єгипетській сім'ї Мойсей, митник Матвій, цар Соломон, рибалка Петро та ін. Біблію писали в Азії, Африці та Європі трьома мовами — давньоєврейською, арамейською і грецькою. Єремія писав свої твори у в'язниці, Лука — під час подорожей, Мойсей — у пустелі, а деякі автори навіть під час воєнних походів. Започаткував Книгу Книг Мойсей, а завершили — апостоли Христа.

Як уже було зазначено, Біблія складається з двох частин — **Старого й Нового Заповіту**.

Старий Заповіт містить:

- *літописно-розповідні книги* (Буття, Вихід, чотири книги «Царств», книга приповістей Соломонових та ін.);
- *художні книги* (твори пророків, книга Іова, Псалтир, Пісня Пісень та ін.).

З літературного погляду найцікавіші епічні фрагменти Біблії, у яких розповідається про створення землі, неба, світла, тварин і перших людей — Адама і Єви (про вигнання їх із раю через гріхопадіння), про всесвітній потоп і Ноїв ковчег, про виведення Мойсеєм єврейського народу з єгипетської неволі.

Новий Заповіт складається з:

- *Євангелій* (усього чотири — від святих Матвія, Марка, Луки та Іоанна);

- історичного твору («Дії святих апостолів»);
- послання (усього 21 послання апостолів та Апокаліпсис).

Книги Нового Заповіту розповідають про життя Ісуса Христа, про Його вчення і вчинені Ним чудеса, про Його смерть і воскресіння. Отже, в основі поділу Біблії на Старий і Новий Заповіт є народження Ісуса Христа.

Закінчується Святе Письмо пророцтвом Апокаліпсиса, у якому описано передбачення й видіння, які відкрилися апостолові Іоанну Богослову, — кінець світу, що мав статися через занепад віри й падіння моралі.

Біблія (XII ст. до н. е. — II ст. н. е.)

Старий Заповіт (50 книг)

Новий Заповіт (27 книг)

Спроби перекласти Біблію українською мовою відомі ще з XVI ст. Повний переклад Святого Письма почав здійснювати письменник Пантелеймон Куліш із видатним ученим-фізиком Іваном Пулюєм, а завершив його Іван Нечуй-Левицький. Одним із кращих вважається також переклад Івана Огієнка.

Світська перекладна література. Наші пращури любили читати також світську літературу. Вона представлена багатьма цікавими пам'ятками, зокрема збіркою афоризмів «Бджола», яку уклав чернець Антоній, зібравши до купи дотепні висловлювання з біблійних книг, творами античних письменників і вчених. Багато з них сьогодні стали звичними для нас, наприклад: «Не слід розсипати перла перед свинями», «Той, хто копає яму під ближнім своїм, упаде в неї сам», «Навчай вчинками, а не словами». Афоризми збірки були згруповані за тематичним принципом, наприклад: «Слово про мудрість», «Слово про добродетель і злобу» та ін.

Давньоруські читачі любили також перекладні історичні повісті. Особливу увагу привертає повість «Александрія», у якій ідеалізовано образ Александра Македонського. Саме такий герой відповідав запитам тогочасних читачів, до того ж актуальною тоді була думка про перевагу еллінської культури над варварською.

Література Руси-України, пройшовши період використання й перекладу релігійних книг, починає збагачуватися оригінальними творами, стаючи на самостійний шлях розвитку. Найдавнішими пам'ятками оригінальної світської літератури Київської Русі є літописи.

ОРИГІНАЛЬНА ЛІТЕРАТУРА. ЛІТОПИСИ

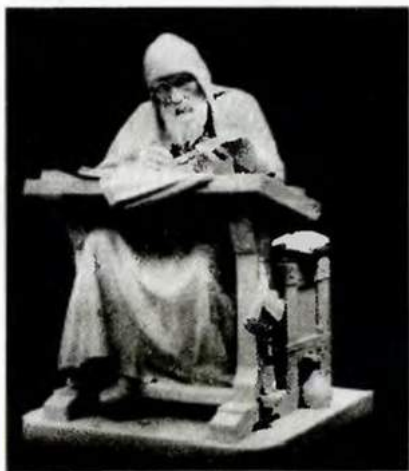
Літопис — це хронологічний опис важливих історичних подій у часи Київської Русі й козацтва. Очевидцем подій був сам автор, також він міг про них дізнатися з письмових джерел, почути від когось. Розповідь у літописі, як правило, починалася словами: «В літо...» — саме від цих слів жанр і дістав свою назву.

«**Повість минулих літ**» — це перший літопис, який дійшов до нас, його ще називають «Початковим літописом». До речі, саме він проливає світло на історію нашого народу від найдавніших часів і до днів життя Нестора Літописця — автора цього твору.

Хто такий Нестор Літописець? Нестор походив, мабуть, з багатої родини, адже він був дуже освіченою людиною (добру освіту в той час могли здобути лише заможні люди). У сімнадцятирічному віці його прийняли до Києво-Печерського монастиря — найбільшого культурно-освітнього й політичного центру Київської Русі. Цей монастир (нині — лавра¹) відомий як центр перекладів і переписування книг. Саме тут писали життя святих, тож, імовірно, Нестор став ченцем, аби віддатися улюбленій справі. Дослідники

знайшли в монастирській бібліотеці опис зовнішності літописця: «...подобою сивий, борода не роздвоювалася, на плечах клобук², у правій руці — перо, а в лівій — чотки...» Установлено, що літопис має кількох авторів, але відомо, що саме Нестор упорядковував його, ведучи розповідь до 1113 р., і художньо довершив.

Читачам ХХІ ст. цікаво дізнатися, про що йдеться в одному з найдавніших оригінальних творів нашого народу. Як уже зазначалося вище, розповідь у творі ведеться починаючи з найдавніших часів, від Ноя, адже автор вважає, що саме від його нащадків — Сима, Хама та Яфета — утворилися

М. Антокольський.
Нестор Літописець. Скульптура

¹ *Лавра* — великий православний чоловічий монастир.

² *Клобук* — високий головний убір циліндричної форми з покривалом, що його носять православні ченці.

народи. За літописом, слов'янське плем'я єдине, мова в нього одна, а назва «Русь» іде від варягів. Якщо наші предки за походженням від Яфета, це означає, що вони нащадки нашої цивілізації. Далі йде розповідь про історію розселення слов'ян, зокрема східних, про їхні звичаї, мову.

Літопис розповідає нам про початок української держави, про перших наших князів. Цікавою є легенда про заснування Києва: апостол Андрій Первозваний під час подорожі по Дніпру пророкував, що на прибережних пагорбах постане місто: «Бачите ви гори сі? Так от, на сих горах возсіяє благодать Божа, і буде город великий, і церков багато воздвигне Бог».

Л. Тарасевич.

Нестор Літописець. Гравюра

Докладно автор розповідає про походи київських князів, про Олега та його похід на столицю Візантії Царгород (сучасний Стамбул), на воротах якого він повісив свій щит на знак перемоги.

Одним із найвідоміших фрагментів «Повісті минулих літ», який пізніше було взято за основу сюжетів багатьох літературних творів, є розповідь про войовничого Святослава, який не знав страху й ніколи не відступав перед ворогом.

Його вислів «*Іду на ви!*» став афоризмом, ці слова князь відкрито промовляв, коли мав намір боротися з ворогом. Відомими також стали слова Святослава, які він виголосив перед нерівним боєм зі стотисячним грецьким військом: «*Не осоромимо землі Руської, ляжемо тут кістками: мертві бо сорому не мають, а якщо побіжимо, то сором матимемо; станемо ж кріпко, я перед вами піду; якщо моя голова ляже, то дбайте самі про себе*». З-поміж найвідоміших сюжетів літопису радимо прочитати такі: про загибель Ігоря, про помсту княгині Ольги древлянам, про вбивство Бориса й Гліба їхнім братом Святополком.

Захоплення героїчним минулим Київської Русі й глибокий сум з приводу княжих міжусобиць і лиха, заподіяного ординцями, — провідні мотиви літопису.

Оригінал «Повісті минулих літ» не зберігся, текст літопису дійшов до нас у двох списках¹ — Лаврентіївському² та Іпатіївському³. «Повість минулих літ» — це не лише своєрідний підручник історії, а й скарбниця поетичних та епічних сказань, байок, оповідань. Оповідь у літописі ведеться то спокійним, то драматичним тоном, який іноді переривається надзвичайно емоційними сплесками. У мові літопису чимало порівнянь (*стріли летять, як дощ; князь Святослав ходив легко, як барс*), стійких сполук слів (*втирати сльози, зломити спис*), народних приказок (*смерть спільна всім, мертві сорому не мають*). Мова твору жива, образна, поетична, хоча й неоднорідна: у текстах наявні й старослов'янізми, і народнорозмовні елементи.

За зразками «Повісті минулих літ» складалися *Київський* (про події XII ст.) та *Галицько-Волинський літописи* (про події XIII ст.). Загалом три літописи називають «**Літописом руським**» — великою книгою про події часів Київської Русі у світовому контексті до XIII ст.

Ім'я Нестора Літописця в наукових розвідках має кілька варіантів написання, найпоширенішими є такі: Нестор Літописець (тут другий компонент сприймається як частина імені — пор.: Ярослав Мудрий) і Нестор-літописець (тут друга частина виконує роль прикладки, яка вказує на рід діяльності).

¹ *Список* — рукописна копія чого-небудь.

² *Лаврентіївський* — ця назва походить під імені ченця Лаврентія, який у 1337 р. переписав «Повість минулих літ» за дорученням суздальсько-нижньогородського князя.

³ *Іпатіївський* (*Іпатський*) — ця назва походить від Іпатського монастиря, що біля міста Костроми (нині — Російська Федерація), де було знайдено список «Повісті минулих літ».

Виникнення Києво-Печерського монастиря

Виникнення Києво-Печерського монастиря було обумовлене політичними, економічними й культурними наслідками хрещення Київської Русі в 988–989 рр.

«Повість минулих літ» розповідає, що подвижник Антоній, повернувшись до Києва із Святого Афону, довго ходив по монастирях рідної землі, проте не знайшов гідного місця для своєї душі, тому й вирішив усамітнитися в давній печері, що недалеко від княжого села Берестове. Нестор Літописець пише: *«Прийшов він на пагорб і возлюбив місце це і став жити тут, молитися Богу»*. Чутка про аскетичний¹ спосіб життя ченця в печері швидко розлетілася київськими землями. До нього почали приєднуватися однодумці, яких Антоній постригав у ченці. Він став їхнім духовним отцем. Коли чисельність братії досягла дванадцяти осіб, Антоній поставив ігуменом Варлама, а сам переселився на сусідній пагорб, викопавши в ньому нову печеру. Так виникли печери, які пізніше називали *Ближніми* й *Дальніми*.

Коли число братії досягло ста осіб, князь Ізяслав на прохання Антонія подарував ченцям гору над печерами. Згодом тут було збудовано першу дерев'яну церкву. З цього часу ченці активно розбудовують наземну частину монастиря й майже всі переселяються в келії, а печери перетворюються на місце поховання. Життя засновників Києво-Печерського монастиря сприймалося як моральний подвиг, адже вони відмовилися від мирських спокус. Цим вони здобули прихильність влади: князі й бояри підтримували

Києво-Печерська лавра.
Сучасне фото

Успенський собор. XVII ст.

¹ Аскетизм — надзвичайна стриманість, відмовлення від життєвих благ.

монахів, дарували їм землю з підданими селянами, угіддя, срібло й золото.

У монастирі розвивається образотворче мистецтво, зокрема іконопис, медицина. Відомо, що саме тут було збудовано першу лікарню в Київській Русі. Печерський монастир став також центром підготовки православного духівництва.

Доречі...

Нестор Літописець канонізований¹ православною церквою, тож його тіло захоронене в печерах Києво-Печерської лаври. У підземних лабіринтах цього монастиря нині покоїться 123 тіла святих. Моці літописця знаходяться саме в Ближніх печерах, які відкриті сьогодні для відвідувачів. Нетлінні тіла святих Києво-Печерської лаври, яким майже тисяча років, порівнюють із муміями єгипетських пірамід, тому й не дивно, що київський монастир став місцем паломництва людей з усього світу.

«СЛОВО ПРО ЗАКОН І БЛАГОДАТЬ»

Однією з найдавніших літературних оригінальних пам'яток нашої літератури є «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона. Іларіон — один із перших відомих нам авторів прадавньої української літератури, був пристрасним промовцем. У власноруч викопаній печері в крутих дніпрових схилах Іларіон проводив час у роздумах і писанні. Імовірно, «Слово про закон і благодать» мудрець написав на честь відкриття Софійського собору. Датують цей твір між 1037 і 1050 рр., Іларіон виголосив його в присутності князя Ярослава та його дружини.

Ця книга належить до жанру ораторсько-проповідницької прози, стиль її простий, з типовою поетикою: порівняння, протиставлення, гіперболи, риторичні запитання («Звідки ти пройнявся пахощами Святого Духа? Як випив ти пам'яті майбутнього життя солодку чашу?»).

Композиційно твір складається з трьох частин: у першій автор аналізує важливу середньовічну проблему про закон і благодать; у другій — розмірковує про поширення християнства на Русі й у світі, зокрема завдяки мудрості князя Володимира Великого; у третій — прославляє «кагана Руської землі» Володимира. Саме Володимир, на думку автора, є «славним від славних, благородним від благо-

¹ Канонізований — занесений до числа святих.

родних» онук Ігоря, син Святослава, син Руської землі, яка була славною й раніше, до Володимира.

Провідна ідея «Слова про закон і благодать» — рівність усіх народів у християнській вірі. Цікаво, що автор твору звертається до осіб, «насичених книжною сладості», що свідчить про високий культурний і освітній рівень книжників тогочасної Русі.

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Поняття про жанр «повчання»

Повчання — різновид ораторсько-навчальної прози доби Київської Русі, написаний у формі звернення старшої людини до дітей і нападків.

Цікавим і своєрідним за жанром є «**Поучення...**» Володимира Мономаха. У цьому творі автор-князь підсумовує свій досвід державного діяча, батька й книжника, який завжди прагнув виховувати своїх дітей у дусі християнської моралі. Він хоче бачити їх (як громадян княжої Русі і як її правителів) високоосвіченими й справедливими до людей і водночас суворими до ворогів-нападників. Сучасному учневі цікаво буде прочитати принаймні уривки з «Поучення...» Володимира Мономаха: *«...язик стримуй, розум усмирай, тіло упокорюй, гнів подавляй, помисли май чисті й спонукай себе до добрих діл Господа ради»; «А коли добре щось умієте — того не забувайте, а чого не вмієте — то того учітесь».*

До речі, автор виступає у творі ще й як гуманіст, адже не погоджується зі смертною карою, а його поради правителям актуальні в усі віки і сьогодні: без потреби не давай присяги, а заприсягнувши, свято дотримуй її.

Іван Франко високо оцінив «Поучення...» за його простоту й щирість.

1. Синонімами до слова *Біблія* є всі назви, **КРІМ**

- А** Книги Книг
- Б** Книги спасіння
- В** Євангелія
- Г** Одкровення

2. Установіть відповідність

Легенда

Уривок

1 Про перших людей Адама і Єву	А Вода в річках замінилася на кров, а риби погинули
2 Потоп на землі	Б Цього разу голуб повернувся, несучи в дзьобі щойно зірване оливкове листя
3 Вавилонська вежа	В Зійдімо ж і змішаймо їхні мови, щоб вони не змогли зрозуміти одне одного
4 Легенда про Мойсея	Г Не їжте від цього дерева й не торкайтеся його, бо помрете
	Г І сказав Бог: «Хай станеться світло!»

3. Установіть хронологічну послідовність подій у «Повісті минулих літ»

- А помста княгині Ольги древлянам
- Б розселення східних слов'ян
- В похід Олега на столицю Візантії
- Г пророкування Андрія Первозваного про заснування Києва

4. У «Повісті минулих літ» наявні всі названі оповіді (легенди), **КРІМ**

- А убивства Бориса й Гліба їхнім братом Святополком
- Б діяльності князя Данила Галицького
- В походження слов'ян від Ноевого сина Яфета
- Г княжих міжусобиць

5. «*Иду на ви!*» — цей вислів належить князеві

- А Святославу
- Б Олегу
- В Ігорю
- Г Святополку

6. Настанови «*язык стримуй, разум усмиряй, тіло упокорюй*» узято з

- А Біблії
- Б збірки «Бджола»
- В «Слова про закон і благодать» Іларіона
- Г «Поучення...» Володимира Мономаха

7. Який із творів прадавньої української літератури вам запам'ятався найбільше і чим саме?

8. Коли була написана Біблія? Назвіть кілька авторів Святого Письма, хто ці люди?
9. З яких частин і творів яких жанрів складається Біблія?
10. Прокоментуйте рядки з вірша В. Голобородька «Наша мова»:
кожне слово
нашої мови
записане у Літописі
тож хай знають вороги
якими словами
на самоті мовчимо
11. Назвіть провідні мотиви «Повісті минулих літ».
12. Що в розповіді про виникнення Києво-Печерського монастиря вас найбільше вразило?
13. Яку роль відігравав Києво-Печерський монастир у княжу добу?
14. Доведіть, що літопис Нестора є як історичною, так і художньою пам'яткою.
15. Прокоментуйте слова Святослава: *«Не осоромимо землі Руської, ляжемо тут кістьми: мертві бо сорому не мають, а якщо побіжимо, то сором матимемо; станемо ж кріпко, я перед вами піду; якщо моя голова ляже, то дбайте самі про себе»*.
16. Яку роль в історії України відіграла «Повість минулих літ»?
17. Назвіть відомі вам перекладні світські твори. Про що в них ідеться?
18. Яка провідна думка «Слова про закон і благодать» митрополита Іларіона?
19. Кого й чого навчає князь Володимир Мономах у «Поученні...»?
20. Хто з давньоруських історичних діячів найбільше викликав у вас симпатії? Чим саме?

21. Напишіть невеликий роздум (п'ять–сім речень) на тему: «Чому саме Біблія є однією з найвідоміших у світі книг?»
22. Прослухавши повідомлення про Києво-Печерський патерик, складіть конспект.
23. Розгляньте гравюру Л. Тарасевича «Нестор Літописець» й однойменну скульптуру М. Антокольського. Який твір мистецтва, на вашу думку, глибше передає колорит епохи й характер ченця? Аргументуйте свою думку.
24. Який варіант написання імені автора «Повісті минулих літ» ви вважаєте логічнішим і чому саме?

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. У спеціальній літературі або мережі Інтернет знайти відомості про Києво-Печерську лавру як духовний, культурний і освітній центр Київської Русі й підготувати усне повідомлення.
2. Письмово охарактеризувати мовні особливості «Повісті минулих літ» (п'ять–сім ознак).

«СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ»

Визначна пам'ятка героїчного епосу українців

Серед найвідоміших пам'яток історії, культури й літератури епохи Київської Русі особливе місце належить твору «Слово о полку Ігоревім», який є перлиною українського героїчного епосу.

У світовій історії знамените «Слово о полку Ігоревім» стоїть поряд із такими зразками всесвітньо відомого епосу, як французька «Пісня про Роланда», німецька «Пісня про Нібелунгів», індійський та іранський епоси, грузинський «Витязь у тигровій шкурі», іспанська «Пісня про мого Сіда», фінська «Калевала» тощо.

На думку вчених, існує щонайменше 5000 спеціальних наукових досліджень «Слова о полку Ігоревім». Як зазначив дослідник «Слова...» Леонід Махновець, «...пам'ятка має 2782 слова, повнозначних і службових, а література про "Слово..." розрослася в бібліотеку з багатьох тисяч назв...». У світі, напевне, немає іншої невеликої за обсягом, але такої визначної пам'ятки, яка б спонукала до написання великої кількості статей і досліджень.

У процесі вивчення «Слова о полку Ігоревім» склався погляд на нього як на неоціненне джерело з історії України-Руси, літературної мови того часу, усної народної творчості, міфології, географії, біології. Учені визначають приблизну дату написання твору — 1187 рік.

Т. Папірний.
«Слово о полку
Ігоревім»

Історія віднайдення та публікації

Історія віднайдення та публікації цієї визначної пам'ятки дуже цікава. Приблизно в 1788–1792 рр. у бібліотеці одного з монастирів м. Ярославля в рукописному збірнику, написаному наприкінці XV чи на початку XVI ст., знайшли не відомий досі текст. Тоді ж його придбав колекціонер старовини О. Мусін-Пушкін. Російські вчені О. Малиновський і М. Бантиш-Каменський разом із власником підготували рукопис до видання двома мовами — оригінальним текстом і в перекладі російською мовою, який вийшов друком 1800 р. в Москві. Під час війни з Наполеоном у Москві згоріла велика кількість старовинних рукописів, у тому числі оригінал «Слова...» і більшість тиражу його першого видання.

У всьому світі воно викликає щире захоплення, великий науковий інтерес. Рішенням ООН з питань освіти, науки й культури від 25 листопада 1985 р. на міжнародному рівні відзначено 800-ліття цього вікопомного твору, який «здобув міжнародну славу і своїми ідеями миру та гуманізму бере участь у формуванні світової духовної культури».

Г. Якутович.
«Слово о полку Ігоревім»

Історична основа

Розглянемо історичну основу знаменитого «Слова...». Друга половина XII ст. в Київській Русі була періодом трагічних міжусобиць, частой зміни князів, безладдя й занепаду могутньої колись держави. У цей час на багату Руську землю почали нападати кочові народи — половці. Стародавні літописи залишили нам правдиві записи жорстоких половецьких діянь: *«Половці, узявши город, запалили його вогнем, а людей розділили і повели їх у везжі... Мучені холодом і виснажені, у голоді й спразі, у біді, поблідлі лицями і почорнілі тілами, ходячи невідомою землею голі й босі, ноги маючи поколоті тернами, вони запаленим язиком зі сльозами оповідали один одному...»*

Як вам відомо з уроків історії України, у 1103–1106 рр. Володимир Мономах відігнав половців за Дон і на Кавказ, згодом так само вчинив і Мстислав, син Мономаха. Пізніше, улітку 1184 р., руські

війська під керівництвом князя Святослава завдали ворогам нищівної поразки. Новгород-сіверський князь Ігор Святославич у цій переможній битві участі не брав через несприятливі погодні умови. Щоб довести свою відданість Руській землі, він навесні 1185 р. з іншими князями пішов у наступ проти половців. Цей виступ князя Ігоря проти половців і взято за основу знаменитого «Слова о полку Ігоревім», про це розповідається і в Київському літописі, зокрема в Іпатіївському та Лаврентіївському списках — у «Літописній повісті про похід Ігоря Святославича на половців у 1185 р.».

«Слово...» відобразило складну систему політичних відносин періоду розвиненого феодалізму на Руській землі XII ст.

Автор «Слова...»

Хто автор «Слова о полку Ігоревім»? Це запитання залишається актуальним і нині. Авторитетний літературознавець Л. Махновець написав монографічне дослідження «Про автора “Слова о полку Ігоревім”». Багато вчених уважають, що автор «Слова...» — один із руських князів, очевидець і безпосередній учасник тих подій. Припускають, що це княгиня, чернігівець або галичанин. Окремі дослідники вважають автором «Слова...» то книжника Тимофія з Галича, то співця Митуса, то Ольстина Олексича, брата Ярославича. Леонід Махновець називає конкретне ім'я, доводить, що автором «Слова...» є Володимир Ярославич, син Ярослава Осмомисла, дочка якого, славнозвісна Ярославна, була дружиною Ігоря Святославича, новгород-сіверського князя.

Композиція «Слова...»

Для кращого сприйняття змісту твору розглянемо його будову. Композиція «Слова о полку Ігоревім» має свої особливості. Чітко простежуються, хоча не позначаються його частини: *вступ*, або *заспів*, *чотири частини*, *закінчення*, або *кінцівка*. Заспів і кінцівка споріднюють твір з українськими народними думами. Матеріал, об'єднаний подіями, відмежовується відступами між окремими смисловими фрагментами.

Початок поеми — своєрідний вступ, тобто заспів, у якому автор згадує знаменитого співця Бояна-«соловія», котрий, створюючи пісні, «розтікався мислю по древу», і вирішує складати свій твір згідно з життєвою правдою, за бувальцями свого часу — «по биліцях часу нашого».

У першій частині «Слова...» розповідається про переможний похід князя Ігоря разом із братом Всеволодом, незважаючи на пророче затемнення сонця; подано детальний історичний екскурс у минуле; про лихі віщування природи; другий бій і поразку руського війська; змальовано плач руських жінок.

Друга частина — це віщій «мутен сон» кнївського князя Святослава та його «золоте слово, з сльозами змішане», звернене до руських князів.

Третя частина — плач Ярославни, вірної дружини князя Ігоря, «у Путнвлі на забрали», її звертання до сил природи.

Четверта частина — князь Ігор у полоні; утеча його з неволі з допомогою Овлура; погоня половців за князем.

Закінчення, або кінцівка, — прославлення гідного лицаря Руської землі князя Ігоря та його дружини.

Кожна частина містить чимало роздумів, спогадів, закликів, риторичних запитань, окликів, додаткової інформації з історії рідного краю. Твір — невеликий за обсягом, проте ввібрав дуже багато матеріалів, знань, почуттів і емоцій, тому вважається зразком світового героїчного епосу, окрасою нашої літератури, що з плином часу не втрачає зацікавленості наступних поколінь.

Частина «Слова о полку Ігоревім» відома завдяки Тарасові Шевченку під назвою «Плач Ярославни», споріднена з народними голосіннями, які ще називають плачами, тужіннями. Тужіння вголос біля померлого, над його могилою чи за ним виливалися в речитативи болю, розпачу, жалю, співчуття родині. Слова її традиційні народні голосіння, пов'язані з давніми ритуалами, замовляннями, вірою в магічну силу, розкривають чимало таємниць людської душі, висвітлюють конкретні сторінки буття родини, життя померлих. Плачуть-голосять в основному жінки.

Ярославна, вірна дружина князя Ігоря, з молитвою-замовлянням звертається до могутніх сил природи: вітру, Дніпра-Славутича,

Г. Якутович.
«Слово о полку
Ігоревім»

Г. Якутович.
«Слово о полку
Ігоревім»

сонця — й оплакує долю не лише свого лада, а і його хоробрих воїнів, багає їм допомоги.

Доля «Слова о полку Ігоревім» цікаво висвітлена в матеріалах мережі Інтернет за такою адресою: litopys.narod.ru/peretz/peretz05.htm

1. До героїчного епосу українського народу належать твори
 - А** історичні пісні, байки
 - Б** думи, історичні пісні
 - В** прислів'я, козацькі пісні
 - Г** соціально-побутові пісні, перекази
2. Приблизна дата написання «Слова о полку Ігоревім»
 - А** 1184 р.
 - Б** 1187 р.
 - В** 1185 р.
 - Г** 1792 р.
3. Найвідоміший твір епохи Київської Русі, невеликий за обсягом, проте визначний за змістом
 - А** «Київський літопис»
 - Б** «Повість минулих літ»
 - В** «Слово про закон і благодать»
 - Г** «Слово о полку Ігоревім»

4. Пригадайте зміст творів світового героїчного епосу, які ви вивчали на уроках зарубіжної літератури.
5. Перекажіть історію віднайдення та публікації пам'ятки давньоруської літератури «Слово о полку Ігоревім».
6. Яка подія свідчить про світове визнання «Слова...»?
7. Скільки приблизно праць присвячено дослідженню цього твору?
8. Яка літописна повість розповідає про ті ж події, що й «Слово о полку Ігоревім»?
9. Розкажіть, про який історичний період ідеться у творі.
10. Які конкретні історичні події взято за основу «Слова о полку Ігоревім»?

11. Що вам відомо про автора визначної пам'ятки? Яка, на вашу думку, версія найвірогідніша?
12. Визначте композицію твору.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Прочитати текст «Слова о полку Ігоревім».

Тема та ідея «Слова...»

Як ви вже знаєте, провідна тема героїчного епосу українців — захист рідної землі від завойовників. Герої епосу проявляють небагачену сміливість і йдуть у бітви за вітчизну, як на свято. У «Слові...» показано похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославича на половців, у якому він зазнав поразки. Поема прославляє руських воїнів, які готові загинути в бою, *«шукаючи собі честі, а князю — слави»*; засуджує міжусобиці, котрі стали причиною розпаду великої держави Київська Русь; словами київського князя Святослава закликає Русь до єднання.

Образна система «Слова...»

Риси героїчного епосу українців проявляються в образній системі «Слова о полку Ігоревім». Головними образами-персонажами у творі виступають новгород-сіверський князь Ігор, його вірний брат Всеволод, київський князь Святослав і славні воїни-русичі. Автор «Слова...» створює героїчний образ Ігоря — полководця, який вийшов у похід за Руську землю з вірною своєю дружиною: *«Русичі великій поля черленими щитами перегородили, шукаючи собі честі, а князю — слави»*, адже визначальними моральними якостями персонажів твору є мужність, героїзм, слава і честь.

Затемнення сонця перед походом стало поетичним прийомом, за допомогою якого підкреслюються велетенські масштаби біди, що насувалася на Русь, підсилюється важливість походу князя Ігоря: *«Сонце йому тьмою путь заступало; ніч, стонучи йому грозою, птиць збудила; ...див кличе зверху дерева...»* Згідно з уявленнями XII ст., затемнення було провісником можливого нещастя, проте битва була неминуча. Полководець вирішує вийти в похід назустріч небезпечній відвести біду від рідної землі навіть ціною власного життя. Це і є

найвищий подвиг в ім'я вітчизни. У кінці твору князь виступає в новій ролі. Автор поставив його поряд зі старим Володимиром, великим київським князем. Радіє Руська земля, коли Ігор повертається з полону, бо, на думку автора, їй без Ігоря, як тілу без голови.

Органічний зв'язок наших предків із природою проходить через увесь твір. Оживлена, персоніфікована природа виступає активним учасником подій: застерігає від небезпеки, попереджає про біду, допомагає Ігореві втекти з полону, вітає воїнів, співпереживає за полеглих у бою, допомагає Ярославні повернути свого лада, коханого чоловіка. Автор влучно наділяє персонажів фольклорними образами-символами: Боян — соловій, Всеволод — буй-тур, князі — соколи, половці — вовки, ворони, Ярославна — зегзінця. Поетичні засоби «Слова...» надзвичайно яскраві, багаті, різноманітні, оригінальні й традиційні, узяті з фольклору. Уражає влучність метафор, своєрідність гіпербол, доречність народнопоетичних паралелізмів і символів.

Носієм ідеї об'єднання руських зземель виступає київський князь Святослав, який, звертаючись до руських князів зі своїм «золотим словом, зі слезами змішаним», підкреслюючи їхні заслуги та чесноти, засуджує міжусобиці, спонукає допомагати один одному в критичних ситуаціях для спільної оборони Руської землі. Перед очима читача, у його уяві постають величезні простори Русі від краю і до краю, з великою кількістю власних назв: гір, річок, морів і міст. Оживає далека історія, що переплітається із сучасністю. Увесь цей широкий обсяг створює монументальність, грандіозність зображення, що значною мірою разом із високою художністю та органічним зв'язком із фольклором, мовним багатством, оригінальністю форми забезпечило світове визнання і безсмертя «Слова...».

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Автор у творі

Автор у творі — це оповідач, людина, від чийого імені ведеться розповідь. Як уже зазначалося, хто саме автор «Слова о полку Ігоревім», невідомо. Без сумніву, це великий патріот своєї батьківщини. Обдарований поетичним талантом, учень славнозвісного Бояна, великий інтелектуал, який володів енциклопедичними знаннями з історії, літератури, державотворення, природничих і політичних наук, добре знав фольклор рідного краю — таким постає в уяві сучасного обізнаного читача автор «Слова о полку Ігоревім». Сергій Єфремов писав про автора «Слова...»: «Серце його билосся в унісон з

громадським болем, боліло його горем і муками. Любов до рідного краю та народу б'є гарячим джерелом із цього дивного твору і вкладає авторові чудові образи».

У «Слові...» наявний, крім індивідуального, колективний герой — збірний образ певної групи людей, об'єднаних метою життя, спільними обставинами, діями. Колективний герой у поемі — це образи руських воїнів і руських жінок. Автор — великий митець, знавець людської психології, знаходить слова, що йдуть від серця художника до серця читача, подаючи плач дружин за своїми ладами, які пішли в похід на вірну смерть: *«Уже нам своїх милих лад ні мислю помислити, ні думою здумати, ні очима оглядіти»*. Індивідуальну тугу, переживання жінки, яка може втратити коханого чоловіка на війні, майстерно змальовано в знаменитому «Плачі Ярославни».

«Слово о полку Ігоревім» — героїчний епос про становлення Руської землі з центром у Києві — підтверджує ідею безперервності киево-руської, тобто української, історії від найдавніших часів до наших днів. Воно й сьогодні успішно виконує свою державотворчу функцію.

Жанр «Слова...»

Щодо з'ясування жанру «Слова о полку Ігоревім» одностайності немає. Перші видавці визначали «Слово...» як героїчну пісню; інші дослідники називають його старовинним віршем, римованою прозою, ораторським твором. У тексті трапляються терміни «пісня», «повість», у назві — «слово». Сучасні вчені відзначають, що тут наявні яскраво виражені епічні елементи, сильний ліричний струмінь, ритмізована мова, своєрідна композиція, що дає підставу вважати цей оригінальний високохудожній твір героїчною поемою.

Переклади й переспіви «Слова о полку Ігоревім»

Переклад — це текст, слово, усне висловлювання, літературний твір, перекладені з однієї мови іншою з максимальним збереженням стилю письменника, мовних особливостей. У перекладі не повинно бути імпровізації.

Переспів — вільний переклад віршам; те, що є повторенням відомого, сказаного, написаного; це власний твір автора, створений на основі сюжету, змісту, образів, ідей іншого твору.

«Слово о полку Ігоревім» спонукало багатьох письменників до створення високомайстерних перекладів і переспівів. Найперший переклад твору українською мовою належить М. Шашкевичу. У другій половині ХІХ ст. талановиті переклади й переспіви «Слова...»

здійснили І. Вагилевич, М. Максимович, С. Руданський, Т. Шевченко, І. Франко, Ю. Федькович, Б. Грінченко та ін.; у XX ст. — М. Зеров, Н. Забіла, В. Шевчук, Вал. Шевчук, П. Тичина, А. Малинко та ін. У стилі народної думи Панас Мирний склав переспів «Дума про військо Ігореве». Одним із найкращих поетичних переспівів вважають «Слово про Ігорів похід» М. Рильського.

«Слово о полку Ігоревім» належить до шедеврів світової літератури. Це окраса української культури, яка з роками не втрачає своєї принадності, навпаки, захоплює нові покоління унікальністю та вишуканістю.

1. *«Почати старими словами ратних повістей про похід Ігорів» збирався*
А віщий Боян
Б князь Ігор
В автор
Г князь Святослав
2. *«...Укріпив ум силою своєю і вигострив серця свого мужністю; сповнившись ратного духу, він навів свої хоробрі полки на землю Половецькую за землю Руськую» руський князь*
А Всеволод
Б Володимир
В Ігор
Г Святослав
3. *Слова про своє військо «мої... воїни вправні — під трубами по-вигі, під шоломами злеліяні, кінцем списа згодовані, путі їм відомі...» належать князеві*
А Ігорю
Б Святославу
В Всеволоду
Г Ярославу Осмомислу
4. *Князь Ігор промовив до своєї дружини слова: «Браття і дружино! Лучче ж би потятим бути, аніж полоненим бути»*
А перед першою битвою
Б перед другою битвою
В у полоні
Г після повернення з полону

5. У тексті слова «О Руськая земле, уже за горами єси!» повторюються
- А тричі
 - Б двічі
 - В один раз
 - Г чотири рази
6. Ярославна зверталася до сил природи за допомогою в такому порядку
- А до вітру, до Дніпра, до сонця
 - Б до Дніпра, до вітру, до сонця
 - В до сонця, до Дніпра, до вітру
 - Г до сонця, до вітру, до Дніпра

7. Якими постають стосунки між братами Ігорем і Всеволодом зі слів: «Ігор жде милого брата Всеволода»; «І сказав йому буйтур Всеволод: "Один брат, один світ світлий — ти, Ігорю!"»?
8. Прочитайте слово князя Ігоря перед своїм військом на початку походу. Поясніть своє розуміння мети походу, висловленої князем: «Хочу-бо, — сказав, — списа приломити кінець поля Половецького; з вами, русичі, хочу голову свою положити або написатися шоломом з Дону!»
9. Поясніть метафоричне зображення війська на полі бою, розуміння воїнами свого завдання в битві за такими рядками: «Русичі великії поля черленими щитами перегородили, шукаючи собі честі, а князю — слави».
10. Що стояло на перешкоді походу? Чи зупинили наступ русичів на половців затемнення сонця, зловісні віщування природи? Прочитайте, як відбувався перший бій із завойовниками.
11. Як нагнітаються почуття тривоги перед другою битвою? Який настрій створює картина, змальована в рядках: «Другого дня вельми рано кривавії зорі світ провіщають; чорнії тучі з моря ідуть, хотять прикрити чотири сонця, а в них трепечуть блискавки синії. Бути грому великому! Іти дощу стрілами з Дону великого!»?
12. Прочитайте, як відбувалася друга битва з половцями. Поясніть, який художній засіб використано в зображенні поразки дружини князя Ігоря: «Бились день, бились другий; третього дня під полудень упали стяги Ігореві».
13. Прокоментуйте, як ви зрозуміли пояснення автора причини поразки Ігоревої дружини, висловлене в рядках: «Воювання князем

із поганими пропало, сказав-бо брат брату: “Се моє і те — моє теж”. І почали князі про малеє — “се великеє” мовити і самі на себе крاملу кувати. А погані з усіх сторін приходили з побідами на землю Руськую».

14. Які художні засоби використані в цитаті — образному авторському коментарі реакції Руської землі на поразку княжого війська: «І за-стогнав же, браття, Київ тугою, а Чернігів напастьми. Тоска розлилася по Руській землі, печаль буйна тече серед землі Руської»?
15. У чому полягала суть віщого сну Святослава? Які коментарі сну київського князя зробили бояри, розтлумачивши народнопое-тичні символи смертельної небезпеки, коли йому «всю ніч з ве-чора сірі ворони каркали»?
16. Хто з руських князів проголосив слова, які виражають ідею твору: «Вступіте, господарі, в золоті стремена за обиду часу нашого, за землю Руськую, за рани Ігореві, смілого Святославича!»? Сформулюйте ідею «Слова о полку Ігоревім».
17. Чому, на вашу думку, князь Святослав у своєму знаменитому «золотому слові, з сльозами змішаному» звертається до багатьох князів руських?
18. Яким є речення, де тричі повторюється перед кожним звертанням Ярославни до могутніх сил природи, у котрі вірила героїня і які уяв-лялись їй живими: «Ярославна рано плаче у Путивлі на забрали, мовлячи»? Яку роль воно відіграє в художньому тексті?
19. Якими змальовані в «Слові...» завойовники, їхні ватажки?
20. Що сприяло втечі князя Ігоря з полону? Як зустрічали його на батьківщині?

21. Складіть і запишіть план «Слова о полку Ігоревім».
22. Поміркуйте, чому князь Святослав докоряє князям Ігореві та Все-володу, що «рано єсте почали Половецьку землю мечами разити, а собі слави шукати... Що ж ви вчинили моїй сріберній сідині?».
23. Проведіть невелике дослідження на тему: «Засоби характе-ротворення князя Ігоря».
24. Намалюйте уявний словесний портрет Ярославни.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Виписати цитати до характеристики образів князів, обра-зу Руської землі.
2. Намалювати портрети Ярославни, князів (за бажанням).

ДАВНЯ
УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА
XIV—XVIII ст.

Іван Вишенський
Іван Величковський
Григорій Сковорода

Давня українська поезія навіть сьогодні залишається маловідомою широкому загальному читачів. Літературознавець В. Яременко називає її сфінксом, що ховає чимало таємниць, які ми мусимо ще розгадати: «Творчі скарби минулого сховано за кількома заборолами: призабутими книжними мовами, незвичним віршуванням, розпороченістю й недоступністю першоджерел. Теперішньому читачеві вже не легко збагнути, що то за “Три царі со дари”, які разом із творами Григорія Сковороди переписував юний Шевченко. Його ж інтерес до давніх різдвяних віршів і колядок, де йдеться про трьох царів, що прийшли з дарами вітати новонародженого Ісуса Христа, не був марний: наш найбільший геній пильно шукав у минулому рідного народу поетичної традиції, того ґрунту, на якому мало зрости могутнє дерево його духу».

Думаємо, що вам буде цікаво почитати фігурні вірші XVII ст. й перші наші драматичні твори, а ще — збагнути філософію видатного українця Григорія Сковороди.

Тож перенесімося в минуле, щоб іти в майбутнє з досвідом попередніх поколінь.

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА РЕНЕСАНСУ Й БАРОКО

У XIV–XV ст. українські землі були спустошені монголо-татарською навалою, унаслідок чого ослаблена країна була поділена сусідами. Для захисту своїх земель український народ створив збройні сили — козацтво, яке прославилось тим, що захистило від навали зі сходу й півдня слов'янські землі й усю Європу.

У середині XVII ст. український народ постав проти феодального гніту. Українське військо на чолі з Богданом Хмельницьким розгромило польських магнатів. Проте приєднанням до Росії (Переяславська рада 1654 р.) Україна приречена себе на століття кріпацтва, русифікації й повної втрати державності.

Незважаючи на складні умови, українці й далі творили свою культуру, науку й освіту.

Братства. Наприкінці XVI ст. в Україні виникають численні громадсько-політичні й освітні організації, відомі як братства. Братські товариства засновувалися, як правило, при православних церквах. Отже, до певної міри вони були й релігійними організаціями, хоча їхня діяльність уважалася здебільшого світською. До братств

належали переважно купці, ремісники й простолюди. Ці організації мали свій суд, скарбницю, вони засновували школи й друкарні, а деякі опікувалися хворими й нужденними, будували лікарні й притулки для бідних. Важливі питання братчики обговорювали на загальних зборах, де обирали чотирьох старших братів, які керували братством до наступних виборів. В Україні найстарішим є Львівське Успенське братство, яке в 1585 р. організувало школу, де навчалися й викладали відомі діячі культури (Памво Беринда, Йов Борецький, Кирило Транквіліон-Савровецький). Важливу роль у громадському житті відігравали братства, що виникли в Дрогобичі, Києві, Луцьку, Перемишлі. До Київського братства вступив гетьман Петро Сагайдачний разом із Військом Запорозьким.

Освіта. Заснуванням шкіл в Україні уславився князь Костянтин Острозький, який створив кілька шкіл на Волині, найвідоміша серед них — Острозька академія. В академії викладали філософію, богослов'я, математику, астрономію, церковнослов'янську й грецьку мови, латину й польську; лекції тут читали як українські вчені, так і іноземні (здебільшого поляки й греки). Найголовнішою пам'яткою цього часу є видання в Острозі повної слов'янської Біблії (1581), текст якої з невеликими змінами, унесеними в XVIII ст., і досі використовується в православних церквах. Найбільше над виданням Біблії працював ректор академії *Герасім Смотрицький*, видатний філолог і богослов.

Серед усіх братських шкіл найбільше значення мала Київська, заснована в 1632 р. в статусі колегії. Нею опікувався митрополит *Петро Могила*, після смерті якого заклад було перейменовано на його честь. У Києво-Могилянському колегіумі (з початку XVIII ст. — академія) викладання велося латиною, загальноприйнятою мовою в тогочасній Європі. Отже, студенти цього закладу мали безпосередній доступ до досягнень європейської науки й мистецтва. Саме Києво-Могилянська академія, перша вища школа східних слов'ян, дала світові філософа й письменника Григорія Сковороду, ученого Михайла Ломоносова, композиторів Максима Бєрєзовського й Дмитра Бортнянського,

Петро Могила

Києво-Могилянська
академія.

Сучасне фото

архітектора Івана Григоровича-Барського, державних і військових діячів Семена Палія та Івана Мазепу.

У XVII ст. подібні заклади виникають у Переяславі, Чернігові, Харкові, у 1661 р. у Львові відкривається університет. Про високий рівень освіти в Україні залишив спогад сирійський мандрівник Павло Алепський: «Усі вони, за винятком небагатьох, навіть більшість їхніх жінок і дочок, уміють читати... У землі козаків усі діти вміють читати, навіть сироти».

Книгодрукування. У XVI ст. в Україні розквітає книгодрукування. Засновником українського друкарства став *Святополк Фіоль*, який у 1491 р. видав дві книжки слов'янською мовою для потреб українців (ці книжки — *Октоїх* і *Часослов* — побачили світ у Кракові).

Працю Фіоля продовжив *Франциск Скорина*, який на початку XVI ст. в Празі видрукував двадцять три книжки в перекладі на тодішню українсько-білоруську мову. У другій половині XVI ст. друкарні виникають по всіх українських землях — у Львові, Острозі, Перемишлі, Луцьку, Житомирі, Чернігові, Почасві та інших містах. Найбільшою українською книговидавничою установою в той час була друкарня Києво-Печерської лаври, яка за перші п'ятнадцять років свого існування надрукувала сорок книг, з-поміж яких значну частину становили монументальні видання на 500–1500 сторінок. Розвиткові нашого книговидавництва слугував і славетний *Іван Федоров*, який у 1574 р. надрукував у Львові «Буквар» і «Апостол», а ще через сім років в Острозі — Біблію.

Пам'ятник
Івану Федорову
у Львові

Ренесанс і бароко. У XIV–XV ст. в Європі починається **Ренесанс** (від латин. *renascor* — відроджуюсь) — епоха Відродження західно-європейського мистецтва й літератури, що прийшла на зміну епосі Середньовіччя. Основною рисою Ренесансу є повернення до античних зразків у мистецтві, проникнення науки в закони світобудови. У цей час у літературі панує латинська мова, повертається античний ідеал краси, особлива увага звертається на цінності людської особистості, звільнення її від середньовічних догм. Ренесанс спочатку виник в Італії, значно пізніше поширився в інших європейських країнах. До України Ренесанс дійшов із запізненням. У нашій культурі він не охопив усіх видів мистецтва, а існував у XVI ст. як окрема естетична течія, яка в першій половині XVII ст. злилася з українським бароко. Найскладніша проблема для кожного періоду — вироблення власного літературного стилю — так і не була розв’язана. Найвідомішим представником українського літературного ренесансу є Павло Русин, який писав латиною (відома його поетична збірка «Пісні Павла Русина з Кросна», яка побачила світ у 1509 р. у Відні).

Назву доби Ренесанс пишуть з великої літери, а назву стилю — з малої (пор.: доба Ренесансу, епоха Відродження; твір, написаний у стилі ренесансу, ренесансна архітектура).

Бароко (від італ. *barocco* — вибагливий, химерний) — це стиль у європейському мистецтві (XVI ст.), що прийшов на зміну ренесансу. Для бароко характерні підкреслена урочистість, пишність, складність, динамічність композиції, мішанивість. Літературі бароко властиве поєднання релігійних і світських мотивів, образів, тяжіння до різноманітних контрастів, метафоричності й алегоричності, прагнення вразити читача. Цей стиль особливо проявився в літературі й архітектурі нашої країни (кінець XVII–XVIII ст.) й набув назви *українське бароко* (а ще *козацьке бароко* — у красному письменстві). Найяскравішими представниками літературного бароко є Іван Величковський і Лазар Баранович — у поезії, Самійло Величко — у літописах, Феофан Прокопович — у драматургії. Помітні елементи бароко в полемічній творчості І. Вишнєвського, про якого йтиметься згодом.

Потрібно згадати й про архітектуру бароко, адже вона представлена сьогодні багатьма зразками в Києві, Львові, Харкові, Новгороді-Сіверському, Глухові, Лубнах та інших містах і цікава як і література цього стилю. Архітектурі бароко притаманні виразність, яскравість, контрастність, велика увага тут приділяється декоративним

Собор Святого Юра
у м. Львові

прикрасам, формам заломів стін і вікон. Передусім у барокові шати вдягалися великі міські храми. Велике значення надавалося її інтер'єру барокового храму, який піби пристосовувався до людини, догоджав її духовним помислам. Яскравими зразками барокової архітектури в Україні є брама Заборовського (колишній головний вхід до будинку київського митрополита на території Софійського собору в Києві; архітектор Й.-Т. Шедель); будівлі Києво-Печерської лаври (архітектор С. Ковнір); собор Святого Юра у Львові (архітектор Б. Меретин); Андріївська церква й Маріїнський

палац у Києві (архітектор В. Растреллі). Усі названі архітектурні об'єкти є шедеврами світового значення, а більшість із них перебуває під охороною ЮНЕСКО.

Хронологія	Риси літературного стилю	Представники
Ренесанс		
XIV — початок XVII ст.	<ul style="list-style-type: none"> ◆ повернення до зразків античного мистецтва (ідеалом стає краса форми); ◆ увага до особистості, її внутрішнього світу, до життя простих людей; ◆ поширення гуманістичних, волелюбних ідей; ◆ заперечення середньовічних традицій 	Павло Русин, Себастьян Кльонович, Петро Скарга
Бароко		
кінець XVII — XVIII ст.	<ul style="list-style-type: none"> ◆ повернення уваги до Бога як до вершини досконалості; ◆ поєднання краси духовної й фізичної, зовнішньої та внутрішньої; ◆ бачення світу через контрасти й суперечності; ◆ перенасичення художніми засобами (метафори, гіперболи, порівняння, антитези, алегорії тощо); ◆ урочистість, мальовничість, пишнота декоративності, динамічність композиції 	Іван Величковський, Григорій Грабянка, Григорій Сковорода, Феофан Прокопович, елементи бароко є у творах Івана Вишнєвського

Іван Вишенський

Помітною постаттю в літературі наприкінці XVI — на початку XVII ст. є **Іван Вишенський** (близько 1550–1621), про якого ви дізналися з однойменної поеми Івана Франка. Про життя цього письменника відомо дуже мало. Він народився під Дрогобичем, недалеко від Львова. Точні дати народження й смерті невідомі, про те, ким були його батьки, як минало дитинство і де він здобув освіту, немає відомостей.

У зрілому віці Іван Вишенський жив у містах Волниці, Галичини й Поділля. Десь у тридцять п'ять років він переїхав на святу гору Афон, що в Греції, і вів аскетичний спосіб життя. Звідси Іван Вишенський надсилав в Україну послання, у яких виступав проти покатоличення й ополячення України, переконливо заявляючи, що український народ ніколи не скориться кривавим гнобителям. На Афоні письменник прожив понад сорок років: мешкав у кількох монастирях, потім осів у скиті — невеликому житлі ченців-самітників, розташованому віддалік від основних монастирських будівель. Заховавшись від усього світу, він дав обітницю мовчання, проте не дотримався її: відчувши тугу за рідною землею й зваживши на заклики українських братств, Іван Вишенський 1604 р. прибуває в Україну. Проживши два роки у Львові та інших містах, повертається на Афон. Тут він наказав замурувати себе в кам'яній печері. У молитвах і роздумах приблизно в сімдесятирічному віці Іван Вишенський помер.

До нас дійшло шістнадцять творів письменника, здебільшого це послання. Що це за жанр? *Послання* — це віршовані або прозові твори, написані у формі листа чи звертання до однієї чи кількох осіб. «*Послання до єпископів*» — це єдиний твір, який був надрукований за життя автора, він вважається кращим зразком української *полемічної літератури*. Полемічні твори були спрямовані проти Брестської унії 1596 р. і вищого православного духовництва, яке зрадило віру.

Унія несла нашому народові посилення соціально-політичного гніту з боку Польщі. На захист національно-релігійної належності стали українські письменники тієї доби: Герасим Смотрицький і його син Мелетій, Іван Вишенський, Захарія Копистенський, Петро Могила. Основою полеміки між католиками й православними були релігійні розходження, але її учасники порушували й важливі суспільні питання.

У «Посланні до єпископів» І. Вишенський з гострою сатирою викриває моральну ницість єпископів, які зображені жадібними

й жорстокими феодалами. Саме в цьому посланні особливо помітні барокові елементи, зокрема в мові твору, це — нагромадження паралелізмів, сміливі антитези, неймовірне скупчення формальних прикрас. Специфічною рисою мови письменника є творення неологізмів (індивідуально-авторських слів): «*Ти ще єси... кровойд, м'ясоїд, волоїд, скотоїд, звіроїд, свиноїд... , ще єси периноспал, подушкоспал, ще єси тілоугодник... , перцелобитель, шафранолюбитель...*»

Іван Вишенський уперше в українській літературі так сміливо виступив на захист простолюду.

Доречі...

В Україні братства існували в містах і селах. У їхній діяльності відзначалися не тільки чоловіки, а й жінки. Високоосвічена киянка Лисавета Гулевичівна заснувала Київське братство, згуртувавши навколо нього кращих письменників того часу, її діяльність високо цінував і підтримував гетьман Петро Сагайдачний. Благородство й гуманізм звучать у таких її словах: «Хіба наші люди вміють лише наймитувати, гнути спину та битися на шаблях і веслувати на чужих галерах? А хіба піїтика, філософія, риторика, граматики, геометрія не доступна українцям?»

1. Ознаками літератури доби Ренесансу є всі названі, **КРІМ**
 - А** уваги до особистості, її внутрішнього світу
 - Б** заперечення середньовічних традицій
 - В** повернення до зразків античного мистецтва
 - Г** урочистості, мальовничості, пишної декоративності
2. Ознаками барокової літератури є всі названі, **КРІМ**
 - А** зображення Бога як вершини досконалості
 - Б** акценту на цінностях людської особистості
 - В** бачення світу через контрасти й суперечності
 - Г** перенасичення художніми засобами
3. Острозька Біблія побачила світ завдяки зусиллям
 - А** Івана Федорова й Герасима Смотрицького
 - Б** Франциска Скорини й Петра Могили
 - В** Святополка Фіоля й Лазаря Барановича
 - Г** Івана Федорова й Івана Вишенського

4. Назвіть відомі вам братства, коротко розкажіть про їхню діяльність.
5. Які факти свідчать про високий розвиток освіти в Україні в XVI–XVII ст.?
6. Якою в мистецтві зображали людину з народу в епохи Середньовіччя, Ренесансу й бароко? Зіставте свої думки й прокоментуйте їх.
7. Назвіть перші друковані в Україні книги. Яку з них і де використовують і досі?
8. Яку літературу називають *полемічною*?
9. Що вам відомо про Афон з повісті О. Назарука «Роксоляна»?
10. Чи можна назвати життя й діяльність І. Вишенського подвигом? Аргументуйте свою відповідь.

11. Знайдіть і выпишіть у зошити по два-три приклади художніх засобів із «Послання до єпископів» І. Вишенського: метафори, епітети, порівняння, гіперболи, неологізми.
12. Уважно розгляньте фото пам'яток архітектури бароко й з'ясуйте їхні типові стильові ознаки.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Підготувати невелике повідомлення (сім–десять речень) про діяльність однієї з історичних осіб (поет Л. Баранович, архітектор В. Растреллі, композитор М. Березовський, першодрукар С. Фіоль, учений Г. Смотрицький та ін.).

ДАВНЯ УКРАЇНСЬКА ПОЕЗІЯ

Якою ж є наша давня поетична спадщина і хто її творці?

Великими культурними осередками в XVII–XVIII ст. були Київ, Чернігів, Харків і Полтава. Найпомітніший із них — саме чернігівський, де київські традиції поширювали Лазар Баранович та Іван Величковський. Семен Климовський і Григорій Сковорода збагачували поетичну школу Харкова, а Самійло Величко й пізніше Іван Величковський творили нашу літературу в Полтаві.

Ім'я Самійла Величка вам уже відоме, про Григорія Сковороду, видатного українського філософа й поета, ми поведемо розмову на наступних уроках, а сьогодні ознайомимося з творчістю Івана Величковського й Семена Климовського.

Біографічних відомостей про цих двох поетів дуже мало. **Семен Климовський** (світське ім'я Іван) народився наприкінці XVII ст., імовірно, на Харківщині, оскільки в літературі він відомий як «харківський козак-піснетворець», помер наприкінці XVIII ст. Характеристика творчої спадщини С. Климовського дає можливість стверджувати, що митець мав академічну освіту, та й відгуки його сучасників переконують нас у цьому: «Климовський за сім грецьких мудреців був славніший і шанованіший між побратимами його козаками, він промовляв високошкільними віршами, давав приятелям розсудливі поради». Семен Климовський прославився на весь світ піснею «**Їхав козак за Дунай**», яку сучасні дослідники вважають зразком давньої любовної лірики. Композиційною особливістю пісні є розгорнутий діалог між козаком, який їде на війну, і коханою дівчиною. Сцена розлуки хоч і драматична, проте в інтонаціях звучить козацький запал і оптимізм. Мотив прощання козака з коханою типовий для народних козацьких пісень. Твір написано семискладовим силабічним віршем, тобто рівноскладовими рядками (більшість рядків мають по сім складів). Варіації на пісню «Їхав козак за Дунай» створювали не лише українські композитори й поети, а й російські (зокрема й О. Пушкін), західноєвропейські (Л. ван Бетховен, К. Вебер) та ін.

ЗУВАЖТЕ

Літературознавець Г. Нудьга у своїй книжці про С. Климовського розповів цікаву історію «вживлення» пісні «Їхав козак за Дунай» у німецький фольклор. У 1808 р. в Чорному лісі під Баден-Баденом місцева знать влаштувала «садове свято», у якому брали участь і гості з Росії. На святі був присутній композитор Х. Тідге, який, почувши пісню про розлуку козака й дівчини, зробив вільну переробку твору, — і з того часу німці вважають цю версію української пісні власним фольклорним скарбом. А ще через вісім років за обробку пісні взявся сам Л. ван Бетховен!

Про **Івана Величковського** ми знаємо трохи більше. Він народився близько 1650 р., імовірно, на Чернігівщині, навчався в Києво-Могилянському колегіумі. Спочатку митець працював у друкарні Л. Барановича в Чернігові, пізніше оселився в Полтаві й служив там

священиком. Іван Величковський прославився передусім двома рукописними книжечками: «Зегар з полузегарком» (1690) і «Млеко...» (1691). Помер поет у 1701 р.

Саме І. Величковського вважають найяскравішим представником української барокової поезії. Його творчості властиві як релігійні, так і світські мотиви, які розкриваються через філософську й морально-повчальну тематику. Прикметною бароковою рисою поезії І. Величковського є тяжіння до контрастів: читач–поет, життя–смерть, скупість–щедрість, гріх–праведність. Автор широко використовує сюжети й образи з міфології, церковних і світських писань, фольклору, його творам властива афористичність. Майстерно перекладені епіграми англійського латиномовного поета Джона Оуена, у яких переважають світські мотиви, уводять читача до казкового світу книги, де людина може впізнати себе у віршах. У них трапляються і біблійні сюжети:

В судний день одповідати	мають усі люде,
Та для сього чи задосить	дня одного буде?

Одним із типових засобів досягнення комічного ефекту є використання паронімів:

За людей піп *моле*, за попа люд *меле*.

* * *

<i>Магнат</i> , як <i>магніт</i> ,	кожен добре знає:
Сеї залізо, а той	золото притягає.

Для цих віршів характерна *цезура* — широкий відступ у середині рядка, який ніби ділить поезію на дві частини.

Перекладаючи латиномовні твори європейських поетів, митець прагнув ознайомити українського читача з тогочасним літературним процесом.

У своїй творчості І. Величковський ставив за мету задовольнити як релігійні, так і світські запити читачів. Розробляючи і суто християнську, і світську тематику, митець закликав до «віри в ділах», причому не тільки в християнських доброчинностях, а й у громадських і культурних справах, захищав ідею вірності всіх людей.

На відміну від багатьох своїх сучасників, І. Величковський більшість творів писав староукраїнською мовою з вкрапленнями церковнослов'янської та розмовної. Проте найбільшою заслугою поета вважається розробка теорії курйозного віршування.

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Поняття про курйозну, зорову поезію. Поняття про акровірш

Курйозний вірш (фр. *curieux* — допитливий, цікавий) — це вишуканий поетичний твір, незвичайний за формою, для якого характерне поєднання зорових і слухових елементів, узгоджених зі змістом. Твір, у якому домінує зоровий ефект, називають **фігурним** (латин. *figura* — вид, образ), такий вірш може мати різну графічну форму: трикутник, хрест, зірка, дерево, сокира тощо. Фігурний вірш запровадив ще в античному світі Сімій Родоський (збереглися його вірші у формі сокири, крил та яйця).

С. Полоцький.
Фігурний вірш
у формі зірки

Як було вже зазначено, в українській літературі теоретиком курйозного віршування є Іван Величковський. У книжці «Млеко од овці пастору належне» він розглядає двадцять видів курйозної поезії й ілюструє їх своїми прикладами. Отже, ця книжка — своєрідний підручник із поетики. До найоригінальніших курйозних віршів належать такі: вірш-рак, який однаково читався з обох боків; акровірш, у якому зашифровано ім'я автора; вірш, уписаний у геометричну фігуру; вірш-лабіринт.

Уважно прочитайте уривок із фігурного вірша-рака І. Величковського:

Анна во дар бо ім'я мі обрадованна,
Анна дар і мні сін¹ міра данна,
Анна мі мати і та мі манна
Анна пита мя я мати панна...

Курйозне віршування І. Величковський називав «штуками поетичкими». Саме цей вид поетичної творчості став джерелом для сучасної української візуальної (зорової) поезії, з якою ви ознайомитеся в старших класах.

¹ *Сін* — захисток.

Акровірш (грец. akros — вищий, зовнішній, крайній рядок) — вірш, написаний так, що початкові букви рядків, прочитані згори вниз, утворюють слово чи навіть словосполучення. Здебільшого це ім'я чи прізвище особи, якій цей вірш присвячено, або ж тема вірша чи відповідь на загадку, на запитання, поставлене у творі.

Акровірш може приховувати несподівану каверзу, використується з метою сатири або шаржу.

1. Представниками українського поетичного бароко є
 - А** Іван Вишенський, Іван Величковський
 - Б** Григорій Грабянка, Самійло Величко
 - В** Іван Величковський, Лазар Баранович
 - Г** Самовидець, Іван Вишенський
2. Основним композиційним елементом пісні С. Климовського «Їхав козак за Дунай» є
 - А** екскурс у майбутнє
 - Б** опис природи
 - В** авторський відступ
 - Г** діалог
3. Термін І. Величковського «штуки поетицкіє» означає
 - А** курйозне віршування
 - Б** художні засоби
 - В** оздоблення барокових книжок
 - Г** силабічний вірш

4. Що В. Яременко називає сфінксом, що ховає чимало таємниць, які ми мусимо ще розгадати? Поясніть значення цього вислову.
5. Назвіть найяскравіші ознаки барокової поезії.
6. Чим пісня С. Климовського «Їхав козак за Дунай» близька до народних козацьких пісень?
7. Що таке *курйозні (фігурні) вірші*? Назвіть їх різновиди.
8. Який вид діяльності І. Величковського сприяв ознайомленню українського читача з тогочасною європейською літературою?
9. Прокоментуйте назви книжок І. Величковського «Зегар з полузегарком» і «Млеко од овці пастору належне».
10. Який бароковий вірш вам найбільше запам'ятався і чим саме?

11. Перечитавши текст пісні С. Климовського «Їхав козак за Дунай» і прослухавши її музичний запис у виконанні квартету «Явір», поміркуйте, чому ця пісня здобула світову славу.
12. Перечитавши вірші І. Величковського, визначте, які з них мають релігійну тематику, а які — світську. Проаналізуйте одну з поезій митця.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Бароковим творам властива орнаментальність. Знайти у відповідній літературі чи в мережі Інтернет інформацію про це поняття й підготувати невелике повідомлення (сім-десять речень) про нього.

КОЗАЦЬКІ ЛІТОПИСИ

Літописання було характерне для літератури періоду Київської Русі. Цей вид творчості розвивався й пізніше, зокрема в добу Хмельниччини, героїчного часу в житті українського народу. Козацькі літописи — це твори, у яких подано характеристики видатних діячів, описи важливих подій у хронологічній послідовності, тлумачення окремих періодів політичного життя. Вони належать до **історично-мемуарної прози** — творів, у яких оповідь ведеться у формі записок від імені автора про реальні події минулого, учасником або ж очевидцем яких він був. Мемуарним творам властива документальність, історична достовірність, хоча не виключається право автора на художній домисел. Найдокладніше козацька доба представлена в «Літописі Самовидця», «Літописі Грабянки» й «Літописі Величка». Цікаво, що автори цих пам'яток були козаками, усі вони — випускники Києво-Могилянської академії.

Ім'я автора «Літопису Самовидця» невідоме¹, таку назву йому дав П. Куліш, до речі, відомості з цього твору він узяв за основу першого історичного роману в нашій літературі «Чорна рада», який ви прочитаєте пізніше. Автор літопису, безумовно, брав участь у тогочасних історичних подіях (звідси й ім'я Самовидець). Хронологічно

¹ Авторство приписують Романові Ракушці-Романовському, генеральному військовому підскарбієві (1663 – 1668), згодом брацлавському священикові Миколаївської церкви в Стародубі.

літопис охоплює короткий період історії України (з 1648 по 1702 р.), але відображає переломний руйнівний етап у долі України. У першій частині літопису — історичний — докладно розповідається про основні події Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького, у другій — літописний — подано короткий огляд найважливіших подій до початку Північної війни. Автор оцінює героїв літопису по-різному: Петра Дорошенка й Івана Виговського — негативно, бо вони виступали проти Москви (Самовидець був прихильником російської «протекції»), а Якова Сомка, Івана Сірка й Івана Мазепу змальовано прихильно. Автор позитивно ставиться до державницької діяльності Богдана Хмельницького, наділяючи його такими характеристиками: «...козак розторопний у ділах козацьких воєнних і в письмі швидкий». Літопис написаний книжною українською мовою з полонізмами та церковнослов'янїзмами. «Літопис Самовидця» став не лише основою для створених пізніше літописів С. Величка й Г. Грабянки, а й важливим джерелом для вивчення історії України.

«Літопис Величка» вражає не тільки обсягом (чотири томи), а й передусім художністю. Самійло Величко (1670 — після 1728) був писарем у військовій канцелярії, брав участь у військових походах. Дослідники вважають, що з чотирьох томів літопису лише перший був написаний С. Величком, решту книг допомагали створювати його учні, бо їхній наставник утратив зір.

Літопис охоплює події 1648–1700 рр.: у ньому йдеться про міжнародне становище та дипломатичні зв'язки України, докладно відтворено як основні, так і другорядні події вітчизняної історії, у центрі уваги — Національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького 1648–1654 рр. Цього гетьмана С. Величко порівнює з Мойсеєм, наголошуючи, що й після смерті продовжує жити образ «даного від Бога вождя». У літописі також інтерпретовано біблійні сюжети про Вавилонську вежу, царя Соломона, Содом і Гоморру. Мова твору барокова, у ній багато алегорій (алегоричні образи Біди й Нужди, які прийшли в Україну з Польщі), епітетів, порівнянь, біблійних висловів («...*ваде красна козацька Україна тогочасна, як отой*

Титульна сторінка
«Літопису Величка»

стародавній Вавилон», «немовби друга обітована земля, що кипіла молоком і медом»). Свого часу літописом цікавився Т. Шевченко, коли працював у київській комісії з розбору давніх актів, — без сумніву, знайомство з документами відображено й у творчості поета.

Як і попередні два історично-мемуарні твори, «Літопис Грабянки» розповідає про Національно-визвольну війну 1648–1654 рр. під проводом Б. Хмельницького, проте не всі факти оповіді історично достовірні, що зумовлено джерелами, якими користувався автор. Григорій Грабянка (рік народження невідомий — 1738) упродовж життя був і сотником, і полковим осавулом, і суддею, зрештою, і літописцем. У «Літописі Грабянки» відчутний вплив українського літературного бароко: епічність, динамічність оповіді, напруженість дії, використання «високого», патетичного стилю розповіді. Це свідчить про те, що цей літопис передусім явище красного письменства.

Завершує традицію козацьких літописів «Історія русів» — пам'ятка української історичної прози й публіцистики наприкінці XVIII ст. Автор твору невідомий, але з перших сторінок стає зрозуміло, що він український патріот. Називаючи українців русами, зазначає, що слов'яни походять від Яфета і з давніх-давен проживають між Каспієм і Віслою. У творі коротко викладено історію Київської Русі, описано нашествя Батия як страшне лихо, яке змусило русів шукати підтримки у Великого князівства Литовського, щоб боронитися від татар. В «Історії русів» критично оцінюється запровадження Брестської унії 1596 р., яка призвела до розколу й ворожнечі в українському народі. Автор твору високо оцінює діяльність Б. Хмельницького, наголошує на освіченості й розважливості І. Мазепи, щоправда, робить це обережно. У творі засуджено політику Петра I, тиранію й покріпачення України, тут утверджується думка, що всі народи мають право на власну державність, що Київська Русь — державне утворення саме українського народу, а наша історія починається значно раніше ніж у XIV ст. Твір відноситься до російськомовної української літератури (він написаний російською мовою з вкрапленнями українізмів).

У науковий обіг поняття *козацькі літописи* ввів Самійло Величко. «Літопис Величка» — це умовна назва твору «Сказання про війну козацьку з поляками...», а «Літопис Грабянки» відомий як «Діїства презільной і от начала поляків кривавої небувалої брані Богдана Хмельницького, гетьмана Війська Запорозького, з поляками...».

Доречі...

Перша частина «Літопису Величка» написана рукою самого автора (уважно розгляньте манеру письма). Написання такого типу дослідники називають «київським», доводячи, що воно створене в стінах Києво-Могилянської академії, де так писали всі, хто належав до вищої верстви: «Воно [письмо] чепурне, круглясте; чіткі, виписувані літери стоять кожна окремо, рівною низкою, майже без нахилу, з короткими певними розчерками — усе це виказує руку, звиклу до писання, на вмільсть і на смак того, хто писав і зумів надати рукопису майже художній вигляд», — зазначає Вал. Шевчук.

Самой дитини, і Апостолу підписи
записали, доведи від імені не
показав, он і записи, і інші бачи
лю (якоб то). Моли (також) від
праці і підписи, збогати биарит. Под
ишли до Голоти, і Прохори Голі, і
мало зати: іні, іу на іастівого і
збогати Пна люте підписи, іасне всі

1. Назву твору «Літопис Самовидця» дав
 - А Тарас Шевченко
 - Б Пантелеймон Куліш
 - В Іван Франко
 - Г невідомий автор
2. Головною описуваною подією козацьких літописів та «Історії русів» є
 - А хрещення Русі
 - Б ворожнеча в українському суспільстві внаслідок Брестської унії 1596 р.
 - В Національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького
 - Г уведення кріпосного права на українських землях
3. Думка про те, що Київська Русь — державне утворення саме українського народу, а наша історія починається значно раніше ніж у XIV ст., утверджується в
 - А «Літописі Самовидця»
 - Б «Літописі Величка»
 - В «Літописі Грабянки»
 - Г «Історії русів»

4. Поміркуйте, чому «Українська літературна енциклопедія» та інші літературознавчі довідники подають огляд літописів С. Величка й Г. Грабянки в статтях про авторів, а «Літопис Самовидця» — окремою статтею.
5. Які жанрові особливості мають історично-мемуарні твори?
6. Відомості якого літопису взято за основу сюжету першого історичного роману в українській літературі? Як називається цей роман і хто його автор?
7. У чому проявляється бароковість мови «Літопису Величка»? Наведіть приклади.
8. Що ви знаєте про письмо й оформлення творів козацької доби?
9. Чому «Історію русів», написану російською мовою, вважають вершинним твором української патріотичної прози?
10. На творчості яких українських письменників позначився вплив козацьких літописів?

11. Прочитавши уривки з думи й літопису, визначте їхні спільні стилістичні особливості. Про що вони свідчать?

То він до їх припливає,
Словами промовляє,
Гірко сльозами ридає —
Прощення домагає.

Перед Господом милосердним
Гріхи свої сповідає.

Дума «Буря на Чорному морі»

...старостове держали,
в дворах грубу, то єсть
печі палити, псів хан до-
жити, двори замітати і до
інших незносних діл при-
ставляли...

«Літопис Самовидця»

12. Чи можна вважати козацькі літописи підручниками історії в художній оправі? Обґрунтуйте свою думку.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Прокоментувати дану І. Франком характеристику «Літопису Величка»: «Конструкція більш літературна, ніж історична». Аргументувати думку І. Франка прикладами з тексту літопису.

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА

(1722—1794)

Світ ловив мене, та не
спіймав.

Г. Сковорода

Життєпис Григорія Сковороди

Григорій Савович Сковорода народився 3 грудня 1722 р. в с. Чорнухах, що на Полтавщині, у сім'ї малоземельного козака. Бажання пізнати світ хлопець виявляв ще в дитинстві, про що свідчать його «дорослі» запитання до матері: «Чого сонце щодня за грушу ховається? А де опинишся, якщо йти прямо-прямо і нікуди не звертати?» Першу свою школу Гриць пройшов у дяка-скрипаля, який і виявив музичне обдарування хлопчика. Він мав неабиякої краси голос, тож став першим співаком у церковному хорі. У дванадцять років із торбинкою харчів, латинською граматиною та улюбленою сопілкою Григорій покинув рідну домівку й подався до Києва, де здійснилася його мрія — він поступив до Києво-Могилянської академії. У цій найвідомішій на той час вищій школі Східної Європи Григорій став одним із найкращих студентів, навчався в ній десять років із кількома перервами й закінчив цей заклад у тридцятирічному віці.

На двадцятому році життя Григорія відрядили до Петербурга співати в придворній капелі¹, адже він прославився грою на скрипці, бандурі та ще кількох музичних інструментах, мав композиторський хист, до того ж у цей час уже писав вірші. Усебічно обдарований хлопець міг би високо піднятися кар'єрними щаблями, проте вирішив покинути Петербург і повернутися до Києва.

З 1745 по 1750 р. у складі Токайської² комісії, яка заготовляла вино для царського двору, Г. Сковорода перебував за кордоном. Він побував у Німеччині, Словаччині, Польщі, Італії, Угорщині, Австрії, відвідував університети, у яких слухав лекції відомих учених, працював у бібліотеках, вивчав філософські праці, до речі, знання багатьох мов дало йому можливість вільно дискутувати з ученими різних країн.

¹ *Kapella* — великий, висококваліфікований хор.

² *Tokau* — угорське місто, яке прославилось у світі виноробством.

У 1750 р. Г. Сковорода повернувся в Україну. Спочатку викладав у Переяславському колегіумі, потім шість років провів у с. Ковраях (недалеко від Переяслава), працюючи домашнім учителем у сина поміщика Степана Томари. Саме тут завдяки близькості до природи й народу формувалися філософські погляди майбутнього письменника-мислителя. Як добре не було в Ковраях, але Григорія тягло до спілкування з молоддю. Він стає викладачем стародавніх мов і етики в Харківському колегіумі. Своїх учнів навчав тих норм, яких дотримувався в житті сам, тобто учив, як жив, а жив, як навчав. У колегіумі Сковорода став улюбленим учителем, проте через цькування й доноси був вимушений покинути заклад.

З 1769 р. Г. Сковорода вів мандрівний спосіб життя. На цей час припадає написання більшості творів, які через заборону книговидання в Україні не друкувалися, а переписувалися й поширювалися усно. Ще за життя він став відомим на всю Україну, про це так писав М. Костомаров: «Мало можна вказати таких народних постатей, якою був Сковорода, яких би так пам'ятав і поважав народ. На всьому обширі від Острогозька до Києва в багатьох будинках висять його портрети. Його мандрівне життя є предметом оповідань і легенд...»

Помер Г. Сковорода 9 листопада 1794 р. в с. Іванівці, нині Сковородинівка, що на Харківщині.

Основні віхи життя і творчості Григорія Сковороди

Дата	Події, твори
3 грудня 1722	Народився в с. Чорнухах, що на Полтавщині
1738	Поступив до Києво-Могилянської академії
1742–1744	Перебуваючи в Петербурзі, співав у придворній капелі
1745–1750	Перебував за кордоном у складі російської місії — подорожував Угорщиною, Словаччиною, Польщею, Німеччиною, Австрією, Італією, слухав лекції в університетах цих країн, працював у бібліотеках
1753	Закінчив навчання в Києво-Могилянській академії, працював викладачем поетики в Переяславському колегіумі
1754–1759	Працював домашнім учителем у поміщика С. Томари в с. Ковраях, що на Переяславщині; написав

	вірнії, які ввійшли до збірки «Сад божественних пісень»
1766	Написав трактат «Вступні двері до християнської добронравності»
1769–1774	Написав збірку прозових байок «Байки харківські», філософські твори
1769–1794	Вів мандрівне життя
9 листопада 1794	Помер у с. Іванівці, нині Сковородинівка, що на Харківщині

ЮНОМУ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЦЕВІ

Мандрівна академія Г. Сковороди

Ходив Сковорода у звичайній світі. Крім книг, рукописів, [улюбленого музичного інструмента] сопілки в полотняній торбі та палиці, нічого більше не мав. «У крайній бідності, — згадує сучасник, — Сковорода переходив з одного села до другого. В їжі був невибагливий, жив дуже скромно, а вважав себе багатцем: коли хтось намагався щось дарувати йому, то чув незмінну відповідь: “Віддайте біднішим від мене”».

Жив письменник за сонцем: вставав, коли воно сходило, а коли заходило за обрій, давав спочинок натруженому тілу. Не захотів мати власної хати і взагалі постійної домівки. В одному селі Григорій Сковорода лікував відставного майора. Поки він провідував хворого, дочка майора, красуня Олена, закохалася в ніжного поета-музику, і Григорій теж її покохав. Ішлося до весілля, але Сковорода вагався, бо не уявляв життя без мандрів. Так і не одружився.

Майже тридцять років неквапно мандрував цей співець-музика і вчитель-байкар курними шляхами Лівобережжя, заходив у села й хутори, рідше — у міста, здебільшого на ярмарок, зупинявся в приятелів, а то й у зовсім не знайомих селян, і всюди зустрічали його як рідного, приймали як найпочеснішого гостя, бо зі Сковородою до хати входили дружня бесіда, добрий настрій, доброзичлива порада, влучний жарт.

Мудре слово Сковороди притягувало людей. Зайде він, бувало, у село, сяде край майдану, на цвинтарі або в когось на подвір'ї, скине торбу, дістане подругу-сопілку, заграє народної «Ой піду я лугом-долиною» — і сходяться люди. Тоді мандрівний філософ виймає книги, читає, учить. Коли ж пора гаряча і дорослі в полі, збере малят біля школи чи в хаті та й розказує казки, ним же складені, навчає читати й писати, довірливо бесідує з малечою.

Про цей період життя великого просвітителя Д. Павличко писав у вірші «Сковорода»:

І виламавши палицю із тину,
Він темними байраками пішов
Кріпацьким діткам викладать латину,
Бентежити думками рабську кров.

На твердження аристократів, що народ нібито заснув навіки і нездатний сприйняти науку, філософ гнівно відловив: «Про мене балакають, що я ношу свічу перед сліпцями... що я дзвонар для глухих... — хай вигадують! Мудрствують: простий народ спить. Але від усякого сну прокидаються, і хто спить, той не мертвечина. Коли виспитися, так і прокинеться, коли прокинеться, то очуняє і запильнує»

Б. Степанишин

Сковорода-байкар

Творча спадщина Г. Сковороди — це збірка поезій «Сад божественних пісень» (30 творів), збірка «Байки харківські» (30 байок) і філософські трактати¹.

Збіркою прозових байок Г. Сковорода, по суті, започаткував в українському письменстві цей літературний жанр.

Байка — невелике (віршоване або прозове) алегоричне оповідання, що має повчальний зміст. Цей літературний жанр належить до ліро-епосу.

Деякі байки Г. Сковороди за змістом подібні до античних, але більшість мають оригінальні сюжети з життя. Вони стислі й лаконічні, складаються з двох частин: у першій коротко розповідається про якийсь випадок, а в другій подано мораль, яку автор називає «силою». Інколи друга частина байок — «сила» — за обсягом більша від основної й сприймається як філософський трактат. Головне в байках Сковороди — глибокий зміст, про це він сказав так: «Байка тоді нікчемна та баб'яча, коли в простому та чудному лушпинні своєму не ховає зерна істини».

Одна з найвідоміших байок Г. Сковороди «Бджола та Шершень» у формі діалогу між героями з назви твору розкриває одвічну тему суперечності між трудовим способом життя й паразитичним існуванням. Образи Бджоли й Шершня алегоричні: Бджола — *«герб мудрої людини, що в природженому ділі трудиться»*, а Шершень — *«образ людей, що живуть крадіжкою чужого й родилися на те тільки,*

¹ *Трактат* — наукова праця, у якій докладно розглянуто якесь конкретне питання чи проблему.

щоб їсти й пити». Бджола бачить своє щастя лише в «сродній праці», тобто праці за покликанням: *«Нам незрівнянно більша втіха збирати мед, ніж споживати. До цього ми народжені»*. Шершень цього збагнути не може й зарозуміло наділяє Бджолу такими характеристиками: *«ти така дурна», «багато у вас голів, та безглузді»*.

Ідея байки: праця має стати для людини природною потребою і «найсолодшою поживою», лише тоді вона *«потрібне робить неважким, а важке — непотрібним»*. У «силі» байки автор убачає щастя людини в «природженому ділі», яке є справді «найсолодшим бенкетом».

Байка **«Собака і Вовк»** розкриває моральні засади дружби: незлобивість, великодушність і милосердя. Лише справжня дружба робить людей щасливими (пси Левкон і Фірідан), а хитрість і лицемірство прирікають людину на самотність (Вовк). Дзеркалом душі людини Г. Сковорода вважає очі: *«Найбільше ж нам не подобається дзеркало душі твоєї — хитрий погляд твій, що скося на баранця позирає, який онде ходить неподалік»*. Ця байка, як і попередня, побудована на діалозі, який робить сюжет динамічним і цікавим, у репліках виявляються риси вдачі героїв.

Байки Г. Сковороди мають такі *особливості*:

- прозова форма;
- імена алегоричних образів звірів і птахів часто не українські, а запозичені з античної літератури чи Біблії (Титир, Левкон, Фірідан);
- мораль автор називає силою, підкреслюючи цим словом суть і повчальність байки;
- часто «сила» більша за обсягом за основну частину байки (фабулу) й пагадує уривок із філософського трактату.

Байку Г. Сковорода називав «передусім мудрою іграшкою, яка приховує в собі внутрішню силу».

Засновником байки вважається легендарний Езоп, який жив у VI–V ст. до н. е. Його іменем називають інколи підтекст художнього твору (езопівська мова).

1. Улюбленим музичним інструментом Г. Сковороди була
 - А** скрипка
 - Б** сопілка
 - В** бандура
 - Г** кобза

2. Байка як літературний жанр за родовою ознакою твір
 - А ліричний
 - Б епічний
 - В ліро-епічний
 - Г драматичний
3. Ідея «сродної праці» звучить у такому афоризмі Г. Сковороди
 - А Не змагай до того, що не дано від природи
 - Б Бери вершину і матимеш середину
 - В Визначай смак не по шкаралупі, а по ядру
 - Г Тоді лише пізнається цінність часу, коли він утрачений

4. Прокоментуйте педагогічну засаду Г. Сковороди: «Учив, як жив, а жив, як навчав».
5. Що таке *алегорія*?
6. Розкрийте значення алегоричних образів Бджоли й Шершня.
7. Яка головна ідея байки «Бджола та Шершень»?
8. Іменники *бджола, шершень, собака, вовк* належать до загальних назв. Чому в байках їх пишуть з великої літери? Яким іще літературним жанрам властива така правописна особливість?
9. Чого навчає байка Г. Сковороди «Собака і Вовк»?
10. Назвіть жанрові особливості байок Г. Сковороди.

11. Визначте мовні художні засоби в байці Г. Сковороди «Собака і Вовк».
12. Якби вам довелося зняти художній кінофільм про Г. Сковороду, то який фрагмент його життя ви в ньому висвітлили б? Поясніть свій вибір.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Підготуватися до виразного читання байок Г. Сковороди за ролями.

Сковорода-поет

До поетичної спадщини Г. Сковорода належить збірка «Сад божественних пісень», до якої увійшло тридцять віршів, які автор називає піснями. Деякі твори із цієї збірки стали народними піснями, зокрема «Всякому місту — звичай і права», «Гей, поля, поля зелені», «Ой пташино жовтобока» і «Стоїть явір над водою». Популярність творів збірки «Сад божественних пісень» зумовлена тим, що їх зміст був зрозумілим і близьким простій людині того часу: ліричний герой перебуває в пошуках правди й добра; він, як і Сковорода, любить народ і закликає людину жити в єдності з природою; журба, тривога, розмірковування завжди зворушували чутливу душу людини з народу:

Ой пташино жовтобока,
не клади гнізда високо.
А клади лиш на лужку,
На зеленім моріжку...

Стоїть явір над водою,
і киває головою,
буйні вітри повівають,
руки явору ламають.

Уважний читач, мабуть, одразу відчуває в наведених рядках уплив фольклору: звертання з вигуком «ой» (*ой пташино жовтобока*); зменшувально-пестливі форми (*на лужку, на моріжку*); зображення переживань ліричного героя через олюднення природи та ін.

Одним із найпопулярніших поетичних творів Г. Сковорода є вірш «Всякому місту — звичай і права», у якому автор засуджує здирників і бюрократів, розпусників і пияків, ледарів і підлабузників. Ліричний герой вірша думає не про маєтки й чини, а про те, щоб мати чисту совість, жити мудро й померти з ясним розумом. Перемогти смерть здатна лише людина з чистою совістю й помислами, перед смертю всі рівні — і мужик, і цар:

Знаю, що смерть — як коса замашна,
Навіть царя не обійде вона.
Байдуже смерті, мужик то чи цар,
Все пожере, як солону пожар.
Хто ж бо зневажить страшну її сталь?
Той, в кого совість, як чистий кришталь.

Автограф до вірша «De libertate»
Г. Сковороди

Кожна шестирядкова строфа побудована на антитезі: у перших чотирьох рядках автор указує на суспільні вади, а останніми двома протиставляє їм (недолікам суспільного життя) ідеал чистої совісті його ясного розуму. Останній рядок кожної строфи, окрім завершальної, є рефреном, у якому сконденсований неспокій митця: *«Лише одне непокоїть мій ум»*.

Проблеми, порушені у творі, були насущними в той час, а отже,

і близькими простолюду, тому вірш «Всякому місту — звичай і права» зажив великої популярності, ставши народною пісню: відомі понад п'ятдесят її варіантів (а це одна з ознак фольклорного твору). До речі, І. Котляревський використав один із варіантів цієї пісні як арію¹ возного в п'єсі «Наталка Полтавка», через кілька уроків ви читатимете цей твір, тож зверніть на нього увагу.

До найвідоміших творів Г. Сковороди належить вірш «De libertate» («Про свободу»), який є зразком високої патріотичної лірики. Для ліричного героя воля — найбільше багатство. Поет переймався долею селян, які за кріпацтва були віддані поміщикам у довічне рабство, тому проблема свободи в закріпаченій Україні була по-особливому актуальна. Ліричний герой, розмірковуючи над питанням, що таке свобода, заперечує порівняння цього людського блага із золотом: *«Зрівнявши все злото, проти свободи воно лиш — болото»*. В останніх двох рядках він згадує і славить Богдана Хмельницького як символ вольності — у другій половині XVIII ст. ще живими були в народній пам'яті бої за визволення з-під національного й соціального гноблення. Григорій Сковорода, мабуть, написав цей вірш на одному диханні — гарним, розмашистим почерком, без виправлень, у цьому можна переконатися, розглянувши автограф «De libertate».

Доречі...

Григорій Сковорода з презирством ставився до імператриці Катерини II, бо напевно знав, що вона, прагнучи слави освіченого монарха, листувалася з Вольтером, допомагала Руссо, а над своїм підлеглим народом чинила розправи, про це свідчить її указ від 3 серпня 1775 р. про зруйнування Запорозької Січі.

¹ Арія — вокальний твір для одного голосу, що входить як складова до опери.

1. Установіть послідовність уривків із вірша Г. Сковороди «Всякому місту — звичай і права»
 - А Панські Петро для чинів тре кутки,
Федір-купець обдурити прудкий
 - Б Знаю, що смерть, як коса замашна,
Навіть царя не обійде вона
 - В Той безперервно стягає поля,
Сей іноземних заводить телят
 - Г Ладить юриста на смак свій права,
З диспутів учню тріщить голова
2. Зразком патріотичної лірики є твір
 - А «Собака і Вовк»
 - Б «Бджола та Шершень»
 - В «Всякому місту — звичай і права»
 - Г «De libertate»
3. Вірш «De libertate» написаний віршовим розміром
 - А ямбом
 - Б хореєм
 - В дактилем
 - Г амфібрахієм

4. Які вірші Г. Сковороди стали народними піснями?
5. Чим близькі були для простих людей твори із збірки Г. Сковороди «Сад божественних пісень»?
6. Які суспільні вади викриває Г. Сковорода у вірші «Всякому місту — звичай і права»?
7. Яку роль виконує рефрен у вірші «Всякому місту — звичай і права»?
8. Визначте мотиви вірша «Всякому місту — звичай і права».
9. Які події, на вашу думку, могли вплинути на написання Г. Сковородою вірша «De libertate»?
10. Який провідний мотив вірша «De libertate»?

11. Чим актуальний сьогодні вірш Г. Сковороди «Всякому місту — звичай і права»? Аргументуйте свою думку.

12. Розгляньте репродукцію картини О. Лазоренка «Світ ловив мене, та не спіймав». Поясніть, чому автор картини, на вашу думку, саме так передав зміст відомого афоризму.

О. Лазоренко. Світ ловив мене, та не спіймав

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Вивчити напам'ять вірш «Всякому місту — звичай і права».

Сковорода-філософ

«Вступні двері до християнської добронравності»

До найвідоміших філософських праць Г. Сковороди належать такі: «Розмова, звана Алфавіт, чи Буквар світу», «Кільце», «Вдячний Еродій», «Убогий Жайворонок» і «Вступні двері до християнської добронравності».

Філософія — наука про найзагальніші закони розвитку природи, суспільства та мислення. За Г. Сковородою, «філософія, або любов до мудрості, скеровує все коло діл своїх до тієї мети, щоб дати життя духу нашому, благородство серцю, світлість думкам, яко голові всього. Коли дух людини веселий, думки спокійні, серце мирне, — то й усе світле, щасливе, блаженне. Оце і є філософія».

У 1766 р. Г. Сковорода написав курс лекцій з християнської етики «Вступні двері до християнської добронравності». Дослідник його творчості В. Стадниченко зазначає, що ці двері вели не в похмурий світ церковних догм і обрядів, а кликали молодь у царину оновлених істин, критичного розуму й світлого духу. У своєму «десятисловії» Г. Сковорода не знаходить місця навіть для головної християнської молитви «Отче наш». Легко здогадатися, що чекало єретика¹ Сково-

¹ *Єретик* — людина, яка відступає від загальноприйнятих поглядів, правил, положень.

роду з таким тлумаченням християнської моралі. Новоприбулий єпископ Самуїл Миславський, процензувавши лекції Сковороди, «обурився на нього з гонінням», після чого філософ і поет змушений був покинути колегіум, на цей раз назавжди. Мислитель ступив на вільний шлях просвітника рідного краю, учителя всіх людей...

Філософ Сковорода по-своєму пояснює ключове значення поняття Бога й Божої премудрості, показує, у чому полягає щастя людини, істинна віра, відмінність між благочестям і церковними церемоніями, пристрастями й гріхами, любов'ю та щиросердечністю, яку порівнює з чудовим садом, що «повний тихих вітрів, солодко-духмяних квітів і втіхи, у якому процвітає дерево життя».

У курсі лекцій із християнської етики Г. Сковорода виклав основні філософські положення: філософія серця й любові; учення про двоїстість буття; філософія щастя через самопізнання.

1. *Філософія серця й любові.* Пізнати себе й Бога людина може лише через серце: «Царство Боже всередині нас. Щастя в серці, серце в любові, любов же — у законі вічного». Філософ радить людині перемагати згубні пристрасті, приборкувати інстинкти, саме тоді вона буде щасливою, а пізнання людського серця й наповнення його людяністю — це і є шлях до загального щастя.

2. *Двоїстість буття.* За Г. Сковородою, буття — двоїсте, воно поєднує зміст (дух, Бог) і форму (матерію): «Весь світ складається з двох натур: одна видима, друга — невидима. Ця невидима натура, чи Бог, усю твар прозирає й утримує; скрізь завжди був, є і буде. Наприклад, тіло людське видно, але презирливого й утримуючого його розуму не видно».

3. *Філософія щастя через самопізнання.* За Г. Сковородою, світ складається із трьох світів: Всесвіту (макрокосмосу), людини (мікрокосмосу) й Біблії (світу символів). Саме через символи Біблія «невидиме робить видимим». Григорій Сковорода вважав людину найвищим і найпрекраснішим Божим створінням, вона має пізнати себе, що й буде для неї щастям: «Численні тілесні необхідності чекають тебе, і не там щастя, а для серця твого єдине є на потребу, і саме там Бог і щастя — недалеко воно. Близько воно. У серці і в душі твоїй».

У трактаті «Вступні двері до християнської добронравності» Г. Сковорода не радить шукати щастя «в Америці, чи на Канарських островах, чи в азійському Єрусалимі, чи в царських палацах», для цього не треба їздити за моря, адже щастя «завжди і всюди з тобою».

Філософ залишив нам багато **афоризмів**, якими треба керуватися кожній людині, незалежно від віри, віку, статі чи національності. Ці короткі влучні оригінальні вислови містять глибоку й узагальнену думку. Прочитайте їх і прокоментуйте.

Не все те отрута, що неприємне на смак.

Бери вершину і матимеш середину.

З усіх утрат втрата часу найтяжча.

Скільки зла таїться всередині за гарною подобою.

Визначай смак не по шкаралупі, а по ядру.

Тоді лише пізнається цінність часу, коли він утрачений.

Як нерозумно випрошувати те, чого можеш сам досягти.

Солодке пізнає пізніше той, хто може проковтнути неприємне.

Не за обличчя судить, а за серце.

Ні про що не турбуватися — значить, не жити, а бути мертвим.

Любов виникає з любові: коли хочу, щоб мене любили, я сам перший люблю.

Не розум від книг, а книги від розуму створились.

Чи не дивина, що один у багатстві бідний, а інший у бідності багатий?

Чи може людина, сліпа у себе вдома, стати зрячою на базарі?

Демон проти демона не свідчить, вовк вовчого м'яса не їсть.

Людина — коваль свого щастя.

Не все те невірне, що тобі незрозуміле.

О книги, найкращі порадики, найвірніші друзі!

Не суди лиця — суди слово.

Немає нічого небезпечнішого за підступного ворога, але немає нічого отрутнішого від удаваного друга.

Доречі...

Портрет Г. Сковороди
прикрашає українську гро-
шову банкноту найвищого досто-
їнства — 500 гривень.

Значення творчості Григорія Сковороди

Григорій Сковорода першим в українській літературі почав зближувати фольклор і художнє письменство, саме через вислови народної мудрості — прислів'я та приказки — він трактував проблеми тодішнього суспільства. Сковорода першим з українських митців і вчених здобув усесвітню славу. Він став першим поетом-ліриком і байкарем у нашій літературі, саме його науково-педагогічна

діяльність сприяла відкриттю Харківського університету (першого в Україні!). Григорія Сковороду вважають одним із найвидатніших людей України.

ЗУВАЖТЕ

Село Іванівку Золочівського району, що на Харківщині, перейменовано на Сковородинівку, тут відкрито меморіальний музей письменника. Недалеко від нього й могила, на якій викарбувано відомий вислів Г. Сковороди «Світ ловив мене, та не спіймав». Радимо кожному українцеві відвідати це мальовниче місце: погуляти тінистими алеями великого парку, посидіти біля знаменитого 700-літнього сквородинівського дуба й послухати тишу ставка, який ще пам'ятає народного поета, педагога й філософа.

Дуб Г. Сковороди
в с. Сковородинівці.
Сучасне фото

1. Знаменитий сквородинівський 700-літній дуб знаходиться в
 - А** Чорнухах Полтавської області
 - Б** Сковородинівці Харківської області
 - В** Переяславі
 - Г** Харкові
2. На могилі Г. Сковороди викарбуваний його афоризм
 - А** Не все те невірне, що тобі незрозуміле
 - Б** З усіх утрат втрата часу найтяжча
 - В** Світ ловив мене, та не спіймав
 - Г** Не за обличчя судить, а за серце

3. Установіть відповідність

Жанр	Назва твору
1 афоризм	А «Всякому місту — звичай і права»
2 байка	Б «Світ ловив мене, та не спіймав»
3 пісня	В «Бджола та Шершень»
4 трактат	Г «Вступні двері до християнської добронравності»
	Г' «Убогий Жайворонок»

4. Що таке *філософія*? Чим близькі філософія й художня література?
5. Назвіть основні положення філософського вчення Г. Сковороди.
6. Поясніть значення слова *єретик*, яким Г. Сковорода назвав один із дослідників його творчості.
7. Григорій Сковорода належить до людей, які органічно поєднували в собі аскетизм із внутрішньою свободою. Прокоментуйте цю думку, навівши приклади з життєпису митця.
8. Хто з українських письменників XVII ст., як і Г. Сковорода, вів аскетичне життя, але не серед народу, а оселившись у печері? Чим, окрім аскетизму, ця людина близька Сковороді?
9. Що таке *афоризм*? Назвіть кілька афоризмів Г. Сковороди, які вам найбільше запам'яталися.
10. Яке значення має літературно-філософська спадщина Г. Сковороди?

11. Згрупуйте подані вище *афоризми* Г. Сковороди за тематичним принципом (моральність, наука, щастя...).
12. Наведіть найбільш влучні аргументи, які підтверджують вислів Г. Сковороди: «Світ ловив мене, та не спіймав».

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Вивчити напам'ять десять афоризмів Г. Сковороди.

**НОВА
УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА
(кінець XVIII —
перші десятиліття XIX ст.)**

Іван Котляревський
Григорій
Квітка-Основ'яненко

СУСПІЛЬНО-ІСТОРИЧНІ УМОВИ ЗАРОДЖЕННЯ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Наприкінці XVIII ст. надзвичайно складними були суспільно-історичні умови розвитку України. Відбувалося духовне та фізичне поневолення нації. У 1764 р. російським царем скасовано гетьманство. У 1775 р. Катерина II видала свій сумнозвісний для українців указ про скасування Запорозької Січі. Повністю ліквідовано українську автономію на Лівобережжі, унаслідок чого Україна перетворилася на численні новоросійські та південно-західні губернії Російської імперії. У 1783 р. імператриця Катерина II законодавчо ввела кріпосне право — ганебну сторінку в нашій історії, коли селянам заборонялося переходити від одного поміщика до іншого. Спеціальним указом українська шляхта зрівнювалась у правах із російськими дворянами, яка почала захоплювати козацькі й військові землі, а селян перетворювати на кріпаків. Правобережжя перебувало в складі Польщі. Частина українських земель (Східна Галичина, Північна Буковина, Закарпатська Україна) опинилася під владою Австрії.

Невдоволені селяни раз у раз виступали на захист своїх прав. Найбільші стихійні повстання відбулися в 1768 р. (відомі як *Коліївщина*), у 1789 р. — у с. Турбях на Полтавщині. На Поділлі на початку XIX ст. діяв знаменитий народний месник Устим Кармелюк, який понад 25 років очолював антикріпосницькі виступи селян.

Соціальне гноблення народу підсилювалося жорстокими національними утисками. Українці, згідно з інструкцією російської цариці, підлягали суцільній русифікації: закривалися українські сільські школи; заборонялося вивчення української мови в колегіумах і Києво-Могилянській академії; мова викладання була російська; припинилося друкування українських книжок. Наприкінці XVIII ст. російська мова стала літературною мовою в Україні. Для широких народних мас збереження рідної мови, пісень, звичаїв було однією з форм боротьби проти соціального та національного гніту за свої права.

У цей період поширюються ідеї пізнання світу й самопізнання людини, вільнодумство й антикріпосницькі настрої. У красному письменстві виникає рух, спрямований на створення самобутнього національного мистецтва, різноманітного за художніми формами та засобами, рух, спроектований на піднесення ролі індивідуальної особистості митця, який творить на основі власних естетичних уявлень, пов'язаних із національними художніми традиціями. В умовах цих суспільних катаклізмів, утисків, заборон волевиявлення нації та особистості набуває поширення дух вільнодумства, прагнення зберегти

національні особливості, власну творчу індивідуальність. Ідея національної специфіки літератури, вільного вияву творчих здібностей індивіда набуває загального визнання й поширення. Після письменника-філософа Григорія Сковороди це був час появи на новому історичному етапі життя України епохальної постаті для національної культури та літератури — Івана Котляревського, зокрема його знаменитої «Енеїди».

Із благословення І. Котляревського українська література і мовою, і способом вислову, і героями стає ближчою до реального життя народу, відтворює його душу, думки, ідеали, прагнення, потреби. Життя народу в його розмаїтості стає предметом художнього зображення в нашому письменстві.

Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. зростає зацікавлення національною народною культурою, передусім фольклором. Українські народні пісні, описи обрядів потрапляють до різноманітних видань, що виходять друком у Петербурзі, Москві, Варшаві («Опис українського весілля» Г. Калиновського, «Спроба зібрання українських народних пісень» М. Цертелева, збірки українських пісень запису М. Максимовича, П. Лукашевича, альманахи «Русалка Дністрова» «Руської трійці» — Я. Головацького, М. Шашкевича, І. Вагилевича, «Запорозька старовина» І. Срезневського).

Учені-фольклористи, етнографи вперше починають досліджувати, теоретично осмислювати зібраний матеріал. З'являються розвідки про різні жанри фольклору, зокрема про народні пісні (М. Максимовича, М. Гоголя, Й. Бодянського, М. Костомарова, П. Куліша). Авторі-романтики не тільки захоплюються красою народної поезії, чарівністю мелодій, а й пишуть про історичне значення дум і пісень у житті українського народу.

Фольклорна традиція як носій народності мала в цей період визначальний вплив на українську літературу.

Обкладинки альманаху
«Русалка Дністрова»

Літературний напрям, течія, стиль доби

З'ясуємо значення літературознавчих термінів, пов'язаних із художньою творчістю письменників у певний історичний період: *художній метод, стиль епохи, літературний напрям, мистецька (художня) течія*.

Стиль доби (з грец. *stylos* — паличка для письма) — ідейно та художньо зумовлена єдність художніх засобів певної епохи; найзагальніші погляди, традиції, переконання, смаки певної доби, якими вона відрізняється від інших епох. Наприклад: *доба Відродження, епоха бароко, епоха Просвітництва*.

Для розуміння особливостей стилю письменника треба бути обізнаним із літературознавчими поняттями *художній метод, літературний напрям, мистецька течія*. **Художній метод** (з грец. *methodos* — спосіб пізнання) — спосіб художнього пізнання й відтворення світу. Наприклад: **романтичний метод** передбачає дослідження, відтворення дійсності із зосередженням уваги на бажаному, на ідеалі; **реалістичний метод** передбачає зображення конкретної дійсності, суспільних проблем буття (мораль, економіка, політика, побут).

Літературний напрям — конкретна складова літературного процесу, породжена творчістю представників одного художнього методу, яка характеризується спорідненістю стильових ознак та існує в межах однієї епохи й нації. Наприклад, художні напрями наприкінці XVIII — на початку XIX ст.: *класицизм, романтизм, сентименталізм, реалізм*.

Вужчим поняттям, аніж літературний напрям, є мистецька течія. **Мистецька течія** — спорідненість творчих принципів митців на підставі подібних естетичних засад. Наприклад: *просвітницький реалізм, «шкільний» класицизм*.

У XVIII ст. всі європейські країни, у тому числі й Україну, охопив могутній ідейний рух — **Просвітництво**, характерна риса якого — віра в усеперемагаючу силу освіти й розуму, утвердження нового світогляду, істинних уявлень про світ, а в літературі головною була настанова про художню правду. Це було визначальною особливістю всієї творчості І. Котляревського. Провідними стають основні художні напрями — класицизм, романтизм, початкові форми реалізму. Особливого розвитку набуває бурлескна стильова течія.

Класицизм (з латин. *classicus* — взірцевий) — художній стиль і напрям у європейському мистецтві в XVIII — на початку XIX ст., для якого характерні увага до античних взірців, котрі вважалися основою для наслідування, до духовної і матеріальної культури, суворе дотримання єдності жанрів, засобів художньої виразності, оспівування «сильних світу сього». В Україні не було історичних умов для розвитку «високих» жанрів літератури класицизму: трагедій, драми, пов'язаних з оспівуванням монархів, царів, імператорів, бо не було власної держави.

На перше місце виходять «низькі» гумористично-сатиричні жанри класицизму бурлескного стилю. Через національну специфіку в цих

творах переважали побутово-знижена конкретика в простонародно-гумористичному дусі та душевна розчуленість, внаслідок чого класицизм виражався через бурлеск і поєднання романтичних і реалістичних рис із сентиментальністю. У цьому вирішальну роль відігравали народнопоетичне світобачення та фольклорна поетика. Вершиною і прикладом для наслідування стала знаменита «Енеїда» І. Котляревського. Іван Котляревський урахував традицію бурлескно-трагестійного стилю XVII–XVIII ст. і розвинув її до найвищого зразка.

Бурлеск (з *італ.* burlesca, burla — жарт) — жанр гумористичної поезії, комічний ефект у якій досягається тим, що героїчний зміст викладається навмисно вульгарно, грубо, знижено або ж, навпаки, про «низьке» говорить піднесено, урочисто.

Травестія (з *італ.* travestire — перевдягати) — різновид жартівливої бурлескної поезії, коли твір із серйозним чи героїчним змістом і відповідною формою переробляється на твір комічного характеру з використанням панібратських, жаргонних зворотів.

Реалізм (з *латин.* realis — суттєвий, дійсний) — один з ідейно-художніх напрямів у літературі та мистецтві XIX ст., для якого основною проблемою є взаємини людини й суспільства, середовища, вплив соціально-історичних обставин на формування духовного світу, характеру особистості, героя твору.

Наприкінці XVIII — у перші десятиліття XIX ст. переважала література «шкільного» класицизму — панегірики на честь титулованих світських і духовних осіб. Бурлеск активно заперечував класицистичний аристократичний раціоналізм і руйнував його поетику.

Однією з головних ознак становлення нової української літератури є функціонування художніх напрямів, єдність у їхніх межах творчого методу й стилю. У цей період виникають просвітницький реалізм, сентименталізм, романтизм, реалізм як основні літературні напрями й стилі, формуються нові жанри поезії, прози, драматургії, з'являються яскраві творчі індивідуальності: І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко, П. Гулак-Артемовський, Є. Гребінка, М. Шапкевич, Т. Шевченко, П. Куліш, Л. Глібов, Марко Вовчок, Ю. Федькович.

Літературний процес цього періоду розвивається під впливом ідей національно-культурного відродження, ідеології Просвітництва й романтизму.

ЮНОМУ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЦЕВІ

Бувають в історії народів дати, які немовби розкривають надвоє їхнє життя і кладуть межу високу посеред рівного шляху історичних подій.

Ми маємо таку історичну дату — це пам'ятний в історії України 1798 рік. Того року прилетіла перша ластівка українського національного відродження — невеличка книжка, од якої не тільки початок нового українського письменства рахуємо, а й новий етап позначаємо в історії українського народу. Вона завершила собою попередню еволюцію національного життя на Україні й стала вихідним пунктом для подальшої; ...стала зерном для майбутнього, і з неї в українському письменстві починається той потужний дух свідомого демократизму й людяності, боротьби за право людини й нації, проступання до добра і волі... То була «перелицьована» на українську мову «Енеїда» Івана Котляревського, перший твір нового письменства, що знайшов широкий відгук на Україні.

С. Ефремов, із кн. «Історія українського письменства»

1. Нова українська література започаткована в

- А 1794 р.
- Б 1798 р.
- В 1808 р.
- Г 1819 р.

2. Установіть відповідність

Термін	Визначення
1 художній метод	А спорідненість стильових ознак у межах однієї нації і великого проміжку часу
2 стиль доби	Б спосіб художнього пізнання і відтворення світу
3 літературний напрям	В переробка твору із серйозним змістом на твір комічного характеру
4 мистецька течія	Г найзагальніші традиції, переконання певної доби, якими вона відрізняється від іншої
	Г спорідненість творчих принципів митців на підставі схожих естетичних засад

3. Установіть відповідність

Термін	Визначення
1 Просвітництво	А виклад героїчного змісту навмисно вульгарно, грубо, знижено або про «низьке» говориться піднесено, урочисто
2 класицизм	Б спосіб художнього пізнання і відтворення світу

3 бурлеск

В переробка твору із серйозним змістом на твір комічного характеру

4 травестія

Г епоха, характерна риса якої — віра в усеперемагаючу силу освіти й розуму, утвердження нового світогляду

Г напрям у європейському мистецтві в XVII — на початку XIX ст., для якого характерне суворе дотримання єдності жанрів

4. З якою визначною подією в культурному житті України асоціюється початок нового етапу розвитку української літератури?
5. Охарактеризуйте суспільно-історичні обставини в Україні наприкінці XVIII — на початку XIX ст.
6. Розкажіть про зростання зацікавлення серед українських діячів культури, літератури і науки національною народною культурою, передусім фольклором.
7. Який збірник українських народних пісень мав великий вплив на літературний процес першої половини XIX ст.?
8. З якою визначною подією в культурному житті України пов'язують початок нового етапу розвитку української літератури? Назвіть дату, коли це відбулося.
9. Поясніть суть літературознавчих понять *художній метод*, *стиль епохи*, *літературний напрям*, *мистецька (художня) течія*.
10. Розкажіть, що ви знаєте про класицизм і Просвітництво в зарубіжній літературі.

11. Поясніть, чому, на вашу думку, С. Єфремов назвав вихід «Енеїди» І. Котляревського «першою ластівкою українського національного відродження».
12. Яку роль відіграв І. Котляревський в історії української літератури?

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Із мережі Інтернет і додаткової літератури дібрати матеріал на тему: «Жорстокі утиски української національної справи російським самодержавством», підготувати усне повідомлення.

ІВАН КОТЛЯРЕВСЬКИЙ

(1769—1838)

Так Котляревський у щасливий час
Вкраїнським словом розпочав співати,
І спів той виглядав на жарт не раз.
Та був у нім завдаток сил багатий,
І огник, ним засвічений, не згас,
А розгорівсь, щоб всіх нас ogrівати.

І. Франко

Життєпис Івана Котляревського

У центрі Полтави на високій горі за соборною церквою стояв будинок Петра Івановича та Параски Леонтіївни Котляревських, батьків майбутнього письменника Івана Петровича Котляревського. Він народився 9 вересня 1769 р. в родині дрібного чиновника міського магістрату, дворянина за соціальним становищем. Нині на місці садиби працює Полтавський літературно-меморіальний музей І. Котляревського.

Про початкову освіту І. Котляревського відомостей майже немає. Навчання в Полтавській духовній семінарії дало йому ґрунтовні знання філологічних наук, філософії, риторики, богослов'я, математики. Самостійне життя двадцятирічний юнак, освічений, начитаний, гуманний і добрий характером, допитливий і скромний, починає канцеляристом, протоколістом полтавських установ, потім — домашнім учителем поміщицьких дітей.

Т. Шевченко. Будинок, у якому народився І. Котляревський

Проживаючи в селі, уважно спостерігав за життям народу, брав участь у молодіжних забавах, іграх, вивчав і записував український фольклор. За словами першого біографа І. Котляревського, С. Стебліна-Камінського, «бував на зібраннях і забавах простого люду і сам, переодягнений, брав участь у них, уважно вслухався в народну мову, записував пісні й слова, вивчав мову, характер, звичаї, обряди, вірування, перекази українців, наче готуючи себе до майбутньої праці». У цей час І. Котляревський розпочав багаторічну роботу над

«Енеїдою», читав уривки своїм друзям, які передавали рукописи один одному.

Кохання юнака без взаємності до зарученої дівчини спричинило крутий поворот долі — він стає військовим. За 12 років зробив блискучу кар'єру: пройшов службові ранги від кадета до штабс-капітана. У 1806–1807 рр. чесний і мужній офіцер Котляревський брав участь у російсько-турецькій війні, зокрема в штурмі фортець Бендери та Ізмаїл, вів «Журнал военных действий 2-го корпуса», був розсудливим дипломатом (провів успішні переговори з буджацькими татарами); одержав військові нагороди.

Музей-садиба І. Котляревського
в м. Полтаві

Коли І. Котляревський перебував на військовій службі, без його відома в 1798 р. в Петербурзі виходить друком поема «Енеїда» (1–3 ч.). Ця дата стала переломною в історії та літературі України. Третє видання здійснено за участю автора в 1809 р. — чотири частини.

Після відставки з військової служби, не знайшовши роботи в Петербурзі впродовж двох років, письменник із відомим ім'ям повернувся в рідну Полтаву, де отримав посаду наглядача (помічника директора) Будинку виховання дітей бідних дворян. У цьому закладі в той час навчався майбутній усесвітньо відомий український математик Михайло Остроградський. У 1812 р. І. Котляревський сформував 5-й козацький полк для участі у війні з Наполеоном, за що був нагороджений пам'ятною медаллю.

Важливою та надзвичайно цікавою сторінкою біографії І. Котляревського є його діяльність як драматурга й організатора театральної справи.

У 1818 р. його призначили директором першого в Україні професійного постійного театру в Полтаві, заснованого 1808 р. Тут працювала частина артистів трупі Івана Штейна з Харківського театру. Особливою обдарованістю відзначався молодий актор Михайло Щепкін, кріпак курської графині. Полтавський генерал-губернатор М. Рєпнін, захоплений майстерною грою, неабияким сценічним талантом артиста-кріпака, звернувся до княгині з листом-проханням звільнити М. Щепкіна з кріпацтва. Вагому участь у цій події (дата звільнення — 1821 р.) брав також І. Котляревський.

Афіша п'єси І. Котляревського
«Наталка Полтавка»

Погруддя І. Котляревського
в м. Полтаві

Для Полтавського театру Іван Котляревський написав дві п'єси: «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник», у яких ролі Макогоненка й Чупруна створив спеціально для Щепкіна.

У 1825–1826 рр. І. Котляревський остаточно завершив працю над «Енеїдою».

1827 р. І. Котляревського призначили ще й опікуном благодійних закладів — лікарні, притулку для інвалідів і немічних старих, «шпитального притулку».

У 1835 р. за станом здоров'я він залишив службу й пішов у відставку.

Письменник помер 29 жовтня 1838 р. на 70-му році життя. Похований у м. Полтаві.

Зворушений великою втратою українського народу, Т. Шевченко цього ж року написав елегію «На вічну пам'ять Котляревському», у якій увічнив образ великого українця:

Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди;
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть.

Ці пророчі слова викарбувані на п'єдесталі пам'ятника Іванові Котляревському в Полтаві, відкритого в 1903 р. і спорудженого на кошти, зібрані всією українською громадою. На відкритті монумента М. Коцюбинський сказав: «Сто літ минуло, як те занедбане й закинуте під сільську стріху слово, мов Фенікс з попелу, воспряло знов і в устах батька нової літератури І. Котляревського голосно залунало по широких світах».

Основні віхи життя і творчості Івана Котляревського

Дата	Події. Основні твори
9 вересня 1769	Народився в Полтаві
1780–1789	Навчався в Полтавській духовній семінарії
1789–1793	Працював канцеляристом у кількох установах Полтави
1793–1796	Домашній учитель у поміщицьких маєтках Полтавщини
1794	Розпочав працювати над «Енеїдою»
1796–1808	Перебував на військовій службі: від кадета до штабс-капітана
1798	Перше видання «Енеїди» (без відома автора) — початок нової української літератури
1808	Друге видання «Енеїди», перевидання першого
1809	Третє видання «Енеїди» за участю автора, чотири частини
1810–1835	Наглядач Будинку виховання дітей бідних дворян
1812	У роки війни з Наполеоном формує 5-й козацький полк
1818–1821	Директор Полтавського театру
1819	Перші вистави п'єс «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник»
1825–1826	Завершує написання «Енеїди»
1827–1835	Опікун-попечитель благодійних закладів м. Полтави
29 жовтня 1838	Помер, похований у Полтаві
1842	Перше повне видання «Енеїди» в шістьох частинах у Харкові

До речі...

Степан Стеблін-Камінський, який особисто знав письменника, писав: «Ще в юнацькі роки Котляревський мав пристрасть до віршів і вмів до будь-якого слова вправно добирати рими, дотепні й вдалі, за що товариші по семінарії прозвали його «римачем». Імовірно, розвиткові здібностей до віршування сприяло викладання в семінарії латини, а також учнівський

переклад у віршах з латинської мови на російську творів Вергілія, Овідія, Горация. Тут ґрунтовно вивчали грецьку, французьку, німецьку, російську мови, античну та західноєвропейську літератури. Польську мову І. Котляревський вивчив самостійно.

ЮНОМУ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЦЕВІ

Під скромною простотою українця Котляревський приховував найпіднесенішу душу, доступну всім благородним почуванням... Володів чудовим даром розповідати розумно про серйозні речі, жартував, але без глузування, у розмові використовував алегорії завжди до речі, уживав окремі місця з книг, умів захоплююче розповідати прочитане, навіть цілий роман, мав чудову пам'ять, цитував багатьох письменників. Зовнішні риси його обличчя були приємні, виразна, оригінальна усмішка раз у раз вигравала на устах. Майже всі жителі Полтави знали його особисто й при зустрічі віталися з ним.

С. Стеблін-Камінський

РАДИМО ПРОЧИТАТИ

Левін Б. Видно шляхи Полтавськії.

1. Іван Котляревський народився в

- А** Миргороді
- Б** Києві
- В** Полтаві
- Г** Харкові

2. Іван Котляревський брав участь у викупі з кріпацтва

- А** Миколи Рєпіна
- Б** Івана Штейна
- В** Михайла Щепкіна
- Г** Михайла Остроградського

3. Установіть відповідність

Дата

Подія

1 1794 р.

А перше видання трьох частин «Енеїди» без відома автора

2 1798 р.

Б початок роботи над «Енеїдою»

3 1809 р.

4 1842 р.

В повне видання «Енеїди» в шістьох частинах

Г третє видання «Енеїди» за участю автора

Г завершення написання «Енеїди»

4. Що в біографії І. Котляревського вам особливо запам'яталося, що вразило вас?
5. Що формувало особистість І. Котляревського як майбутнього письменника?
6. Створіть усний портрет І. Котляревського, який склався у вашій уяві після прочитання матеріалів про письменника.
7. Що ви дізналися про діяльність І. Котляревського як театрального діяча?
8. Який життєвий досвід І. Котляревського допомагав йому у творчості?
9. Прочитайте елегію Тараса Шевченка «На вічну пам'ять Котляревському». Прокоментуйте, як образно Кобзар визначив роль І. Котляревського в історії української літератури.
10. Які основні твори написав І. Котляревський?

- 11–12. Висловіть власне розуміння ролі І. Котляревського в українській історії, подане в сонеті І. Франка «Котляревський». Запишіть висловлювання у робочий зошит (7–8 речень).

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

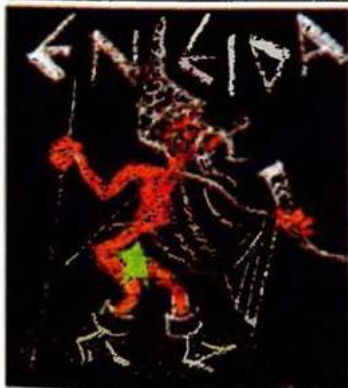
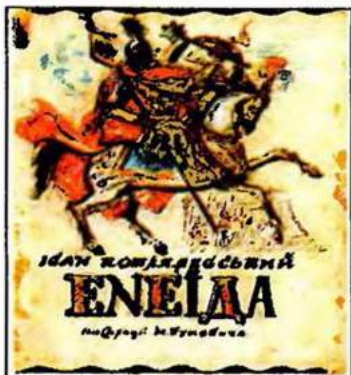

1. Опрацювати життєпис І. Котляревського, знати про головні віхи його життя і творчості.
2. Прочитати 1–3 частини «Енеїди».

Творчий доробок Івана Котляревського

Художня спадщина Івана Петровича Котляревського, хоча й невелика за кількістю творів, становить визначальний етап у розвитку нової української літератури, у національному самоусвідомленні українців. Це всього п'ять творів:

- поема «Енеїда»;
- п'єса «Наталка Полтавка»;
- водевіль «Москаль-чарівник»;

Ескізи обкладинок
«Енеїди» І. Котляревського

- ода «Пісня на новий 1805 год пану нашому і батьку князю Олексію Борисовичу Куракіну»;
- «Ода Сафо».

«Москаль-чарівник», за жанром водевіль, — невелика одноактна весела п'єса з жартівливими піснями й танцями. У ній розповідається про анекдотичну ситуацію, у яку потрапили герої — чумаки Михайло Чупрун, його дружина Тетяна, «писар з города» Каленик Кононович Фінтик, який залицяється до Тетяни, і солдат-москаль Лихой, що прийшов на постій до Чупрунів.

Хвалебна пісня, написана у формі святкового новорічного послання в шанобливо-гумористичному тоні на честь полтавського генерал-губернатора О. Куракіна, поширювалася в рукописних списках серед панства і вихваляла князя за добрі справи та гуманні вчинки.

«Ода Сафо» — переклад одного з ліричних віршів грецької поетеси античних часів Сафо (Сапфо).

ЗАУВАЖТЕ

Світова слава класика української літератури твердо

встановилася за Іваном Котляревським ще за його життя. Перші друковані відгуки про його твори за кордоном з'явилися в 1814 р. в Чехії, 1815 р. — у польській пресі.

У США й Англії його творчість популяризувала американська письменниця Тальві, зокрема переклала пісню «Віють вітри, віють буйні» англійською мовою. У 40-х роках XIX ст. про І. Котляревського пишуть у Німеччині, Франції, згодом його ім'я входить до «Історії світової літератури».

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Алюзія. Пародія. Силабо-тонічне віршування

Як вам відомо, в українській літературі XVIII ст. бурлеск і трагедія набули особливого поширення у віршах, численних пародіях, жартівливих інтермедіях, розважальних частинах вертепної

драми, у творчості мандрівних дяків. Іван Котляревський, засвоївши творчі здобутки своїх попередників, написав вершинний твір бурлескно-травестійного стилю, найвище досягнення української літератури цього жанру — поему «Енеїда», майстерно використавши різноманітні засоби, прийоми гумору й сатири: пародіювання, алюзію, алегорію, сарказм, іронію, гіперболу, специфічну лексику. Розглянемо нові для вас поняття — *пародію* та *алюзію*.

Пародія (з грец. *parodia* — жартівлива переробка) — комічне або сатиричне наслідування, що відтворює в перебільшеному вигляді характерні особливості оригіналу; карикатура. Наприклад, пародійним у поемі є опис підготовки до війни: «Для куль — то галушки сушили, // А бомб — то з глини наліпили, // А слив солоних — для картеч».

Алюзія (з латин. *allusio* — жарт, натяк) — художньо-стилістичний прийом; натяк, відсилання до певного літературного твору або історичної події з розрахунку на знання й проникливість читача, який має цей натяк витлумачити. «Енеїда» І. Котляревського наповнена алюзіями на українську історію, життя нашого народу.

Іван Котляревський утвердив в українській літературі **силаботонічне віршування**. **Віршування**, або **версифікація** (з латин. *versificatio* — складаю вірші), — мистецтво складання віршів, вираження автором думок і переживань у віршовій формі. Визначальними рисами вірша, як вам відомо, є поділ тексту на стопи, наявність певного віршового розміру, ритму. Вірш може поділятися на строфи чи бути астрорічним. Наприклад, строфа «Енеїди» десятирядкова.

У давній українській літературі переважала **силабічна** (з грец. *syllabe* — склад) система віршування, в основу якої покладено рівну кількість складів, здебільшого 13, зрідка 11 при вільному розташуванні наголошених і ненаголошених складів. Силабічне віршування притаманне поезії, що ґрунтується на мові з постійним наголосом у словах на останньому складі (наприклад, французька) чи передостанньому (польська). **Тонічний** (з грец. *tonos* — тон) — той, що стосується наголосу в слові; **тонічний вірш** — вірш з однаковою кількістю наголошених складів у рядку. Тонічний вірш поширений у мовах із рухомим наголосом: українській, білоруській, російській, англійській.

Малюнки-пародії до «Енеїди»
І. Котляревського

В українській літературі початки віршування пов'язані з пісенною усною народною творчістю. Силабічну систему віршування в поезії українського середньовіччя замінила силабо-тонічна система, яка ґрунтується на чергуванні одного наголошеного і двох чи трьох ненаголошених складів, що утворюють двоскладові стопи (пригадайте: ямб, хорей, пірихій, спондей) чи трискладові (дактиль, амфібрахій, анапест). Силабо-тонічна система віршування була використана у творах поетів давньої літератури, наприклад у вірші С. Климовського «Іхав козак за Дунай», у ліриці Г. Сковороди. Іван Котляревський, створивши «Енеїду», утвердив силабо-тонічне віршування в українській літературі.

Доречі...

У XX–XXI ст. разом із класичним силабо-тонічним віршуванням в українській поезії поступово утверджувався тонічний вірш, особливо верлібр — неримований вірш із рядками різної довжини, у якому відсутні ритми і строфи. Верлібр використано в поезії П. Тичини, М. Рильського, М. Вінграновського, В. Стуса, В. Голобородька, В. Герасим'юка, І. Рима-рука, І. Малковича та ін.

«ЕНЕЇДА»

Історія видання «Енеїди»

Поема І. Котляревського «Енеїда» побачила світ у ті часи, коли, за висловом академіка О. Білецького, «історичні обставини поставили під знак питання майбутнє української мови, а також і всієї української культури», коли перед самим народом постало запитання: «Бути чи не бути?», «Енеїда» відповіла на повний голос: «Бути!»

Як вам уже відомо, перші два видання «Енеїди» були здійснені без відома І. Котляревського в Петербурзі в 1798 та 1808 р.

До рук Максима Парпури — конотопського поміщика, лікаря за фахом, любителя художньої літератури, українського культурно-освітнього діяча, перекладача й видавця — потрапив рукопис 1–3 частин «Енеїди». Він видав поему власним коштом, не підозрюючи, яке значення матиме цей твір для української нації та світової спільноти. Запис на титулі гласив: «Энеида, на малороссийский язык перелицованная И. Котляревским». Красномовною була посвята на книжці: «Любителям малоросійського слова». Участь у першому виданні брав також відомий учений, доктор медицини, лікар із Чернігівщини Йосип Каменецький. Ці добродії керувалися благородною метою — дати можливість українцям насолоджуватися першим твором, напи-

саним живою розмовною народною мовою, який до того поширювався в рукописах, що містили певні неточності й перекручення.

Звісно, І. Котляревський був незадоволений стихійними змінами у власному творі, тому вирішив підготувати до перевидання поему. За участю автора в 1809 р. виходить друком третє видання «Енеїди» (1–4 частини). На жаль, письменник не побачив повного видання поеми (шість частин), яке здійснив після його смерті видатний славіст Ізмаїл Срезневський у 1842 р. в Харкові.

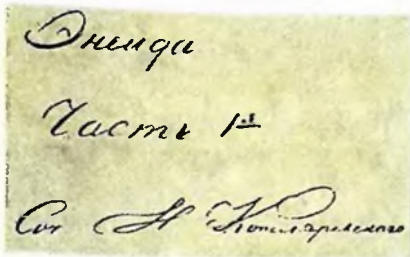
«Енеїда» була першою українською друкованою книжкою, написаною живою народною мовою, а не набором-суржи́ком із старослов'янізмів, русизмів, полонізмів, церковної лексики. З'явившись у період, коли в українській літературі другої половини XVIII ст. розпочалося руйнування й заперечення класицистичних тенденцій, утверджувалися наближення літератури до реального життя, її доступність і зрозумілість широким народним масам, поема І. Котляревського гідно продовжила процес уведення в художній твір простої людини, піднесення народної мови на рівень літературної. Один із сучасників письменника зачудовано згадував про резонанс, який викликала поява твору: «Педанти здивувались і — замовкли. Жовчні люди схопили цю книгу з наміром потішитись, вилаяти її, знищити зухвалого письменника, але з перших сторінок їхній гнів минув — вони почали сміятися».

Джерела поеми

Іван Котляревський узяв за основу сюжету «Енеїди» античну епопею Марона Публія Вергілія і суттєво, оригінально переробив її.

Вергілій наділяв своїх героїв-богів безмежною силою, ідеальними рисами вдачі вершителей людської долі, зображував їх у суто класицистичному стилі. Ця за жанром героїчна урочиста поема написана гекзаметром¹, який надає твору поважності, піднесеності й урочистості. Автор прославляє троянців і римлян. Головна думка — утвердження божественного походження влади римських імператорів.

У XVIII ст. західноєвропейські письменники почали створювати пародії на «Енеїду» Вергілія. Твори мали однотипні назви:

Автограф до поеми «Енеїда»

І. Котляревського

¹ *Гекзаметр* — вірш шестистопного дактиля, поширений у творах античної літератури.

«Перелицьована “Енеїда”» (Дж. Лаллі, Італія), «Перелицьований Вергілій» (Скаррон, Франція), «Вергілієва “Енеїда”, або Життя й пригоди благочестивого героя Енея» (А. Блюмауер, Німеччина), «Вергілієва “Енеїда”» (М. Осипов, закінчив О. Котельницький, Росія). Попередники Котляревського у своїх переробках в основному пародіювали образи й події оригіналу. Ці переробки стали лише певним історичним фактом. Травестія ж І. Котляревського пережила свій час, чарує красою й неповторністю сучасних читачів і захоплюватиме наших нащадків. Як писав В. Сосюра,

Над книжкою твоєї «Енеїди»

Нащадок схилить радісне чоло.

Порівняємо уривки двох «Енеїд» — Вергілія та Котляревського, щоб з'ясувати різницю жанрів і стилів.

«Енеїда» Вергілія	«Енеїда» Котляревського
Зброю співаю і мужа, що перший з надмор'їв Троянських, Долею гнаний нещадно, на берег ступив Лавінійський. Горя він досить зазнав, суходола- ми й морем блукавши, З волі безсмертних богів і мсти- вої серцем Юнони...	Еней був парубок моторний І хлопець хоть куди козак, Удався на всеє зле проворний, Завзятіший од всіх бурлак. Но зла Юнона, суча дочка, Розкудкудакалась, як квочка, Енея не любила страх...

Вергілій із повагою ставиться до богів, возвеличує їх, тому використовує відповідну лексику, урочисту й шанобливу. Іван Котляревський, висміюючи українських можновладців в образах мешканців Олімпу, уживає просторічні слова, лайливу, згрубілу лексику.

Аналізуючи віршову форму «Енеїди», спостерігаємо зміну ритміки поеми: рядки римовані й удвічі коротші, що надає розповіді динаміки, жартівливого тону, легкого читання текстів.

Отже, у переробці Вергілієвої «Енеїди» Котляревський цілком оригінальний. Він відкидає або скорочує багато епізодів, максимально розширює окремі стислі місця, доповнює детальними описами, створивши цілком оригінальний самостійний твір. Про це автор написав у поемі:

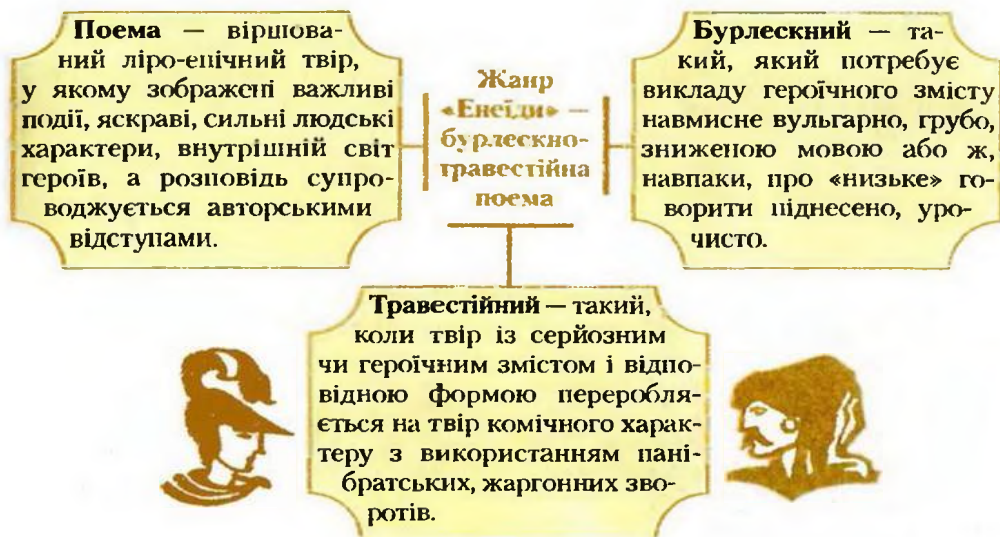
Вергілій же, нехай царствує,
Розумненький був чоловік,
Нехай не вадить, як не чує,
Та в давній дуже жив він вік.
Не так тепер і в пеклі стало,

Як в старину колись бувало
І як покійник написав;
Я, може, що-небудь прибавлю,
Переміню і що оставлю,
Писну — як од старих чував.

Іван Котляревський, за словами І. Франка, уніс у свій твір «стільки сердечного тепла, тонкого гумору й живих барв» своєї батьківщини, що його «Енеїда» і до цього часу не втратила своєї чарівності».

Жанр твору

За жанром «Енеїда» — характерний класичний зразок **бурлескно-травестійної поеми**. Розглянемо подану нижче схему.

Іван Котляревський майстерно поєднав веселий, дотепний сміх, яскраві комічні ситуації з глибокими серйозними думками, з широкими узагальненнями. Письменник надав бурлеску нових якостей, які сприяли реалістичному зображенню життя. Це констатував М. Рильський: «Поема Котляревського — самобутній і глибоко національний твір, де стародавніх троянців і латинян переодягнено в жупани й кобеньки українського козацтва XVIII ст., у каптани й мундири тодішнього чиновництва, у підрясники й ряси духовенства, де широким пензлем змальовано побут тогочасного панства, що замінило собою Вергілієвих олімпійців».

А. Базилевич. Ілюстрація до поеми
І. Котляревського «Енеїда»

Композиція поеми

На противагу «Енеїді» Вергілія, яка складається з дванадцяти частин, в однойменному творі І. Котляревського наявні шість частин. Сюжет поеми Котляревського відповідає сюжетові Вергілієвої «Енеїди». Це розповідь про мандрі Енея — сина богині Венери й земного царя Анхіза, онука троянського царя — після зруйнування Трої в пошуках Італії, де він має заснувати нову державу. Подорожжю керували боги з Олімпу, які раз у раз втручалися в життя героїв.

Опрацюйте короткий переказ змісту «Енеїди» І. Котляревського, що поданий у таблиці.

Зміст поеми «Енеїда»

Частини	Короткий зміст
I	Початок подорожі Енея після зруйнування Трої. Утрючання бога вітрів Еола та бога моря Нептуна в мандрівку троянців. Знайомство з Дідоною. Кохання й розлука. Самогубство жінки
II	Гостювання на Сицилії в Агеста. Життя небожителів на Олімпі. Поєдинок сицилійця Дареса та троянця Енея. Жінки вчинили пожежу на троянському флоті. Поминки по батькові Енея Анхізу. Сон Енея: батько просить навідати його в пеклі
III	На землі Кумській. Подорож Енея із Сивіллою на той світ. Пекло. Зустріч із батьком Анхізом
IV	На острові злої цариці Цирцеї. На землі царя Латина. Обмін подарунками Енея з царем Латиним. Планування одруження Енея з Лавінією, донькою Амати й Латина, зарученою з рутульським царем Турном, — причина початку війни
V	Війна між троянцями й рутульцями. Героїчний подвиг Ниса й Евріала
VI	Продовження воєнних дій. Зевс забороняє богам втручатися в земні справи. Поєдинок Енея з Турном. Перемога Енея

1. Іван Котляревський «перелицював» на український лад «Енеїду»

- А** Гомера
- Б** Арістофана
- В** Софокла
- Г** Вергілія

2. Установіть відповідність

Термін

Визначення

1 бурлеск	А натяк, відсилання до певного літературного твору або історичної події з розрахунку на знання і проникливість читача
2 травестія	Б комічне або сатиричне наслідування, що відтворює в перебільшеному вигляді характерні особливості оригіналу
3 алюзія	В мистецтво складання віршів, вираження автором думок і переживань у віршовій формі
4 пародія	Г виклад героїчного змісту навмисне вульгарно, знижено або про «низьке» говориться урочисто
	Г переробка твору із серйозним змістом на твір комічного характеру

3. Установіть відповідність

Елемент сюжету

Подія

1 експозиція	А закінчення війни троянців із рутульцями
2 зав'язка	Б бій із Турном
3 розвиток дії	В початок подорожі Енея після знищення Трої
4 кульмінація	Г самогубство Дідони, Еней у пеклі, троянці на латинській землі, війна між троянцями й рутульцями
	Г знайомство Енея з Дідоною в Карфагені

4. Пригадайте з 8 класу п'єсу І. Котляревського «Наталка Полтавка». Чим вона вам запам'яталася, що схвилювало, вразило вас?
5. Розкажіть про історію написання та видання «Енеїди». Де вперше побачила світ знаменита українська «Енеїда»?
6. Порівняйте початок «Енеїди» Вергілія та Котляревського. Зверніть увагу на спільне та відмінне. Які можна зробити висновки?

7. Як сприйняли «Енеїду» сучасники І. Котляревського?
8. У чому новизна твору для української історії і культури?
9. Розгляньте схему «Жанр “Енеїди”», визначте жанр твору з детальними поясненнями кожного терміна.
10. Опишіть порядок мандрів Енея, використовуючи таблицю з підручника.

11. Що було незвичним для вас, коли ви читали «Енеїду»? Чому, на вашу думку, письменник використав багато вульгаризмів, згрубілої лексики?
12. Диференційоване завдання. Випишіть із картин пекла (розділ третій) уривки, у яких висміяно людські вчинки (І варіант), засуджено негативні суспільні явища (ІІ варіант).

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

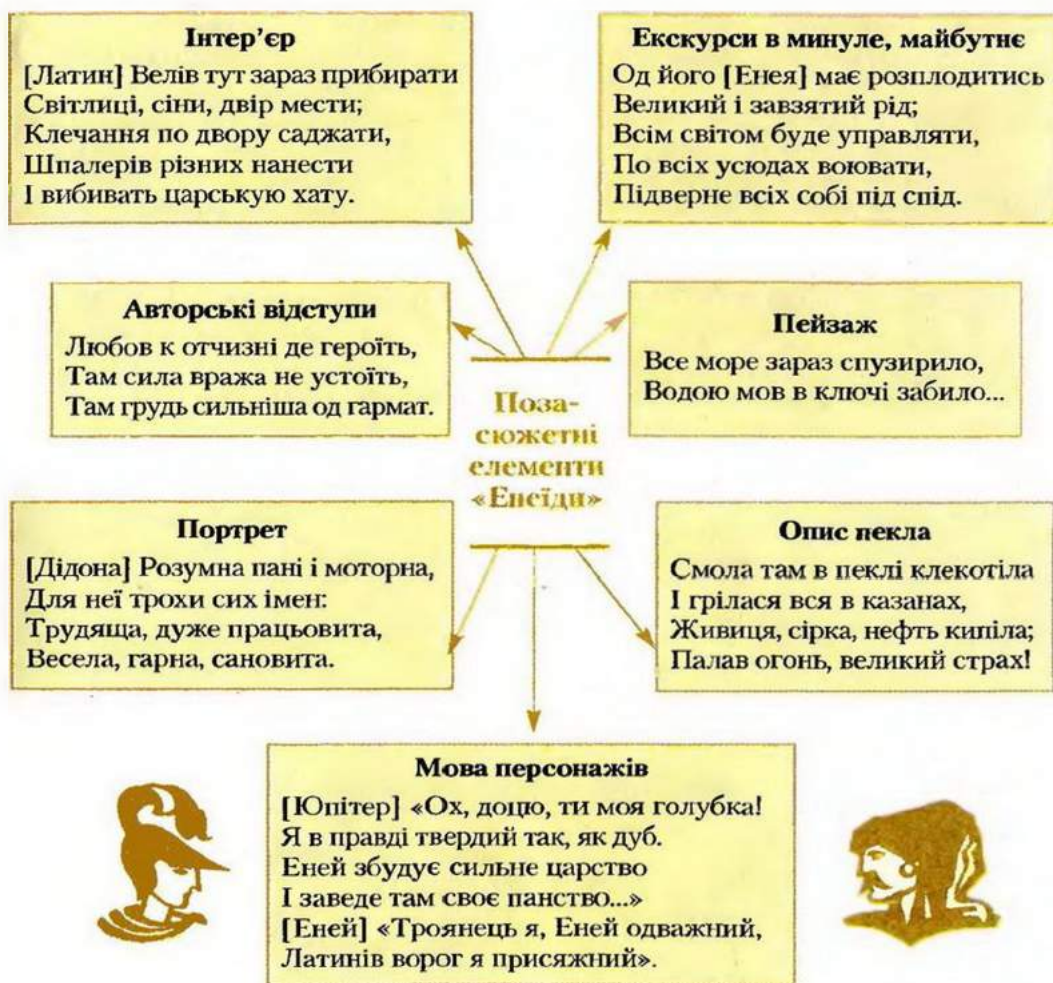
Вивчити напам'ять початок поеми (дві строфи) і дві строфи (на вибір) з картин пекла: одну із засудженням негативних суспільних явищ, другу — людських недоліків.

Позасюжетні елементи поеми «Енеїда»

Образно кажучи, поема І. Котляревського «Енеїда» — це високе дерево з міцним стовбуром сюжету й численними розгалуженнями — позасюжетними елементами, які komponують твір у єдине ціле. Нас захоплюють дотепні, влучні **портретні** характеристики, особливо зовнішній вигляд героїв після бенкету, що одночасно є й антиалкогольною пропагандою: *«Енея заболіли ноги, // Не чув ні рук, ні голови; // Напали з хмелю перелоги, // Опухли очі, як в сови, // І весь обдужся, як барило, // Було на світі все неміло»*.

Описи природи, приміщень, воєнних дій, споживання їжі та напоїв, молодіжні ігри й розваги, авторські відступи, мова персонажів — усі ці позасюжетні елементи поеми майстерно виписані автором із використанням найрізноманітніших засобів сатири й гумору, передусім бурлеску. Наприклад, дошкульною іронією та їдкою сатирою є опис державотворців, чиновників латинського суспільства: *«Були златії дні Астреї, // І славний був тогді народ; // Міняйлів брали в казначей, // А фіглярі писали щот... // Вожатими — сліпці, каліки, // Ораторами — недоріки, // Шпигоном — з церкви паламар»*.

Ознайомтеся зі схемою «Позасюжетні елементи «Енеїди»», зробіть висновки про особливість композиції твору.

«Енциклопедія українознавства»

Максим Рильський справедливо відзначив, що «Енеїда» І. Котляревського — «енциклопедія українського життя XVIII століття». У творі різнобічно й глибоко відображено життя народу, його прагнення, мрії, кращі національні традиції.

Арсеналом засобів творення яскравого, неперевершеного національного колориту стала барвиста, соковита *народна мова*, яку

письменник знав бездоганно й здійснив на той час подвиг — увів її в художній твір як головний будівельний матеріал поеми. Це і колоритні *картини національного побуту* українців, і багаті *народні традиції* (свята, ігри, танці, звичаї, повір'я, народні гуляння, національний одяг, українська кухня, предмети хатнього вжитку), і дотепний *народний гумор*, і багатий національний *фольклор*, і численні *українські імена, назви міст, сіл, місцевостей*.

Відомий цікавий факт: дослідники встановили, що в «Енеїді» згадано більше українських страв і напоїв, аніж у спеціальній праці — книжці М. Маркевича «Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян», виданій у 1860 р.

Зверніть увагу на елементи українознавства в поемі «Енеїда», поданих нижче в схемі. Проілюструйте їх прикладами, дібраними з тексту самостійно, зробіть висновок про їхнє значення в художній канві твору.

Енциклопедія українського життя XVIII ст.

Тема, проблематика, ідея твору

У поемі І. Котляревського «Енеїда» відображена українська дійсність XVIII ст. з її населенням, побутом, звичаями, обрядами, традиціями, з її історією, через що цей твір витримав випробування часом. На сюжетній основі поеми Вергілія Котляревський майстерно

розвинув нову тему, показавши життя й побут різних суспільних верств українського народу, зокрема й простого люду, чого раніше не було в українській літературі.

У поемі натрапляємо й на алюзії на українську історію. Письменник сміливо натякає на царювання Катерини II, використовуючи алегоричний образ Цирцеї, яка живе на острові, ця *«люта чарівниця // Іду-же злая до людей»*. Є і натяк на запровадження кріпацтва в Україні та його трагічні наслідки для народу: *«Пропали всі ми з головами... // Пропали! Як Сірко в базарі, // Готовте шиї до ярма»*. Це твір про славу козацьку старовину, тут згадуються часи Сагайдачного, Дорошенка, Залізняка, Запорозька Січ, а Еней і його троянське військо — це не хто інший, як запорожці зі своїм кошовим. З узагальненим образом козацтва тісно пов'язана тема захисту вітчизни, громадянської підпорядкованості особистих інтересів загальнонародним. На те, що йдеться про Україну, натякають власні назви — імена (Терешко, Охрім, Лесько, Панько, Тарас, Опанас, Остап), прізвища, назви населених пунктів, адміністративні та географічні назви (Переяслав, Опішля, Решетилівка, Полтава).

А. Базилевич. Ілюстрація до поеми І. Котляревського «Енеїда»

«Енеїда» розкриває важливі **мотиви**, наприклад:

- пошуку нової землі;
- мандрівні;
- патріотичні, зокрема любові до рідної землі, готовності служити їй;
- кохання й самопожертви;
- синівської любові.

Поема І. Котляревського — це невичерпне джерело соціальних і морально-етичних **проблем**, які порушує автор і в оригінальній, цікавій формі доносить до читача. Він возвеличує всілякі людські чесноти й таврує суспільні недоліки та аморальні вчинки людей. Здається, немає такої вади, про яку не йшлося б у поемі з глузуванням або саркастичним засудженням.

В «Енеїді» письменник порушує такі **соціальні проблеми**:

- захист рідної землі від ворогів;

- почуття громадянського обов'язку;
- соціальна нерівність;
- моральна нікчемність панства, чиновників, повна байдужість до інтересів і потреб народу;
- розгульний спосіб життя папів;
- паразитичне існування можновладців;
- хабарництво чиновників, злочинство, інтриганство, підлабузництво, здириництво, пихатість, безкультур'я, кругова порука, зловживання службовим становищем.

Серед **морально-етичних проблем** найпомітніші:

- утвердження людських чеснот: добропорядності, поваги до батьків, кохання, вірності, виховання дітей на засадах народної моралі;
- таврування людських вад: брехливості, лінощів, зрадливості, нехтування християнською мораллю.

Письменник утверджує народну мораль у душі просвітительства через моральні критерії суспільних явищ і повчання.

Котляревський-патріот пишається героїчною історією України, ідеалізує часи гетьманства, підносить **ідею** безсмертя українського народу, його історії, самобутності української нації, утвердження української мови, живучості народних традицій, свободолюбства, прагнення до незалежності, оспівує героїчне минуле України.

А. Базилевич. Ілюстрація до поеми
І. Котляревського «Енеїда»

Саме реалістичне зображення української дійсності в бурлескно-трагедійному стилі, елементи соціальної сатири, щирий гумор, образна народна мова надали українській «Енеїді» виразного національного колориту, визначили її громадське й художнє значення, високо піднесли її над усіма іншими трагедіями світової літератури.

Образна система поеми

Систему **головних образів-персонажів** «Енеїди» доцільно згрупувати, виокремивши із земних героїв Енея і троянців, отже:

- 1) Еней і троянці;
- 2) боги, жителі Олімпу;
- 3) інші земні герої.

Еней — головний персонаж поеми, про що свідчить і сама назва твору, кошовий отаман Війська Запорозького. Його перші загально-відомі портретні характеристики — *«парубок моторний // І хлопець хоть куди козак»* — створюють привабливий образ козака. Далі ж автор наділяє його негативними рисами: любить випити й погуляти, розважатися, у мирний час полюбляє всмак поїсти, досхочу виспатися, боїться бурі на морі; він заводій усіляких бешкетів і витівок, нестійкий у коханні, легковажний, здатний на бійку. Автор характеризує його емоційно забарвленими епітетами й порівняннями з негативним змістом: *на всеє зле проворний, мутив, як на селі москаль*. Усе це змальовано з використанням мовностилістичних засобів бурлеску. Характеристику образу Енея доповнює подана нижче схема.

**Образ
Енея**

*парубок моторний і хлопець хоть куди козак
Прямий, як сосна, величавий, // Бувалий, здатний, тертий,
жвавий*

кошовий отаман Війська Запорозького — *кошовий Еней
троянець*

досвідчений полководець
сміливий, хоробрий у бою
благородний

майстерно володіє зброєю
люблячий син
цілеспрямований
ласкавий, гарний

дотепний, жвавий, веселий, *гострий, як на бритві сталь*
любить випити й погуляти, розважатися
полюбляє всмак поїсти, досхочу виспатися
боїться бурі на морі
заводій всіляких бешкетів і витівок
нестійкий у коханні
легковажний
здатний на бійку

Позитивний образ Енея постає в останніх частинах поеми, де змальовані сцени війни. Це дотепний, доброзичливий, гарний і проворний хлопець, який легко сходиться з людьми. Як ватажок троянців, Еней вимогливий і строгий, але добрий і справедливий, постійно дбає про своїх воїнів, тужить за загиблими.

Особливо привабливим постає Еней на полі бою як досвідчений полководець, який уміло організовує битву, а під час бою діє сміливо, демонструє особисту хоробрість, воєнну майстерність.

Троянці постають у поемі в усій своїй величі, привабливості, хоч і часто з гумористично-іронічною позицією автора до їхніх негативних вад (наприклад, надмірне споживання їжі, напоїв, гуляння й веселощі

через край). Герої — вірні товариші, які цінують чоловічу дружбу, побратимство, свято бережуть лицарську честь воїнів, патріоти своєї батьківщини, демонструють зневагу до власної смерті.

Серед ватаги троянців особливо вирізняються два товариші, Низ та Евріал, які здійснили героїчний учинок — вилазку вночі у ворожий табір — заради перемоги над ворогом і свободи рідної землі. Це стало свідченням усвідомлення юнаками свого патріотичного обов'язку — вірності присязі, відданості батьківщині: *«Де общее добро в упадку, // Забудь отца, забудь и матку, // Лети повинность исправлять»*.

А. Базилевич. Ілюстрація до поеми
І. Котляревського «Енеїда»

В образах богів, жителів Олімпу (Зевса, Венери і Юнопи, Нептуна, Еола, Меркурія), інших земних героїв (царів Латина, Турна, Дідони) І. Котляревський непереревершено, сміливо змалював тогочасне суспільство: царів, поміщиків, чиновництво — з їхнім користолюбством, бездіяльністю, пихатістю, хабарництвом, зневажливим ставленням до потреб народу. За допомогою засобів сатири й гумору, використовуючи бурлескно-травестійний стиль, письменник засуджує ці негативні суспільні явища.

Жителі Олімпу — боги

Пригадайте жителів Олімпу — героїв «Енеїди».

Зевс (Юпітер) — верховне божество, глава олімпійської сім'ї богів.

Венера (Афродіта) — богиня краси й кохання.

Юнопа (Гера) — богиня шлюбу.

Нептун (Посейдон) — бог моря, морської стихії.

Еол — володар вітрів.

Меркурій (Вулкан) — покровитель торгівлі.

Купідон (Амур) — бог кохання.

Бахус (Діоніс) — бог рослинності, покровитель виноградарства й виноробства.

Марс (Арей) — бог війни, під час Троянської війни сприяв троянцям.

Плутон (Аїд) — бог підземного царства, старший над пеклом.

Крім того, у поемі діє багато *другорядних персонажів*, які виконують відведену їм роль: Сивілла — Баба Яга, котра проводить Енея до пекла; Лавісія (Лавінія) — дочка царя Латина, через яку розпочалася війна; сила-силенна неіндивідуалізованих героїв, поміщених автором у пекло, кинутих ним на війну, котрі допомагають утілювати головні ідеї — засудження суспільних недоліків, війни як смертоносного явища.

А. Базилевич. Ілюстрація до поеми І. Котляревського «Енеїда»

Мовні особливості поеми

Комічні ефекти в поемі, її бурлескний тон досягаються різноманітними засобами художньої виразності, особливо тропами. За дослідженнями літературознавців, найбільше в поемі оригінальних, влучних порівнянь. Наприклад, не потребують коментарів і пояснень такі: *«Еней піджав хвіст, мов собака, мов Кайн, затрусивсь увесь»*; *«Надувсь, мов на огні лопух»*; Юнона *«розкудкудакалась, як квочка»*, *«к Еолу мчалась, як оса»*; Нептун *«схвативсь на нього [на рака], мов бурлака, // І вирнує з моря, як карась»*; Венера, *«як собака, хвіст піджавши, пішла к порогу до дверей»*. Народність поеми підкреслюють постійні епітети: *ясні очі, рум'яні щоки, синє море, гіркі сльози, пані благородна, рученьки біленькі*.

«Енеїда» рясніє українськими народними прислів'ями, приказками та фразеологізмами, які письменник використовує уміло й доречно: то вилітає в авторську мову, то вкладає в уста героїв, то змінює їх, то вживає лише фрагмент. Майже без змін використані, наприклад, прислів'я: *Хто чим багат, то тим і рад; Великій у страху очі; Мужича правда єсть колюча, а панська на всі боки гнуча*. Стійкі народні вислови створюють колоритні, емоційні образи, картини, веселий, оптимістичний настрій читачам. Завдяки «Енеїді» загальновідомими стали такі фразеологізми: *тягу дав, п'ятами з Трої накивав, щоб душа полетіла к чортам, ляпас дати*.

Мова персонажів гумористично забарвлена. Особливо смішними є репліки богів, наближені до розмовної народної мови, насичені емоційною лексикою, згрубілими, лайливими словами, які створюють комічний ефект: *«Мовчать! Прескверна пащекухо! — // Юнона злобно торощить. // — Фіндіурко, ящірко, брехухо! // Як дам — очіпок ізлетить»*. Лайливі слова — вульгаризми — виразно відображають характер Зевса, грізного володаря, бога над богами: *«Енея лаяв на весь рот: “Чи так-то, гадів син, він слуха? // Убрався в патоку, мов муха, // Засів, буцім в болоті чорт”»*.

За «Енеїдою» можна вивчати лексичний склад української мови за вживанням і походженням: власне українські слова — найрізноманітніші побутові назви, зокрема одяг, прикраси (*юпка, запаска, стьожки, намисто, спідниця, шнурівка, карсет, ланцюжок, чоботи, сорочка, каптан, шапка, пояс*); їжа (*хліб, бублики, книші, юшка, галушки, борщ, печеня*); напої (*сивуха, брага, слив'янка, мед, калганка*); посуд (*полив'яні миски, кварта, горщик*); споруди (*панський дворець, світлиця, будинок*); назви людей за професією, соціальним станом (*пани, підпанки, слуги, судді, підсудки, шляхта, міщани, писарі, ченці, філософи, купці, перекупки*); географічні назви; народні звичаї, обряди, ігри; слова іншомовного походження (*цехмістри, ратмани, бургомістри, філіжанка*); архаїзми, жаргонізми, діалектизми та ін.

Жартівливого тону розповіді надає **макаронічна мова** — змішування слів різних мов або перекручення однієї мови на свій лад іноземними словами чи навпаки. Цей стилістичний засіб І. Котляревський використав у кількох місцях: у IV частині, коли, прибувши на Латинську землю, троянці вивчали латинську мову й посли проголосили промову цареві (*«Енеус постер магнус панус // І славний троянцурум князь»*).

На початку IV частини письменник створив «вивернуту» мову, неприродно поєднавши префікси, суфікси, закінчення окремих слів, чим також досягається комізм ситуації (*«Бориців як три не поденькуєш, // На моторошні засердчить; // І зараз тяглом закишчуєш, // І в буркоті закендьюшить»*).

Особливості віршування поеми

Поема «Енеїда» відзначається високомистецькою художньою формою. Поет використав силабо-тонічну систему віршування.

Розглянемо таблицю.

№	Римування	Текст строфи	Рима	Склади
1	а	Латин по царському звичаю	жіноча	9
2	б	Енею дари одрядів:	чоловіча	8
3	а	Лубенського пмат короваю,	жіноча	9
4	б	Корито опішнянських снів,	чоловіча	8
5	в	Горіхів київських смажених,	жіноча	9
6	в	Полтавських пундиків пряжених	жіноча	9
7	г	І гусячих п'ять кіп яєць;	чоловіча	8
8	г	Рогатого скота з Лип'янки,	жіноча	9
9	г	Сивухи відер з п'ять Будянки,	жіноча	9
10	г	Сто решетилівських овців	чоловіча	8

Значення творчості Івана Котляревського

- Іван Котляревський — перший класик нової української літератури.
- Першим продемонстрував невмируще багатство української мови.
- Увів у літературу основний словниковий склад народної мови.
- Художньо освоїв конкретно-історичний зміст життя своєї епохи та свого народу.
- Майстерно відобразив національну самосвідомість, самобутність українського народу.
- Утвердив в українській літературі нові принципи художнього освоєння дійсності.
- Збагатив українську літературу новими темами.
- Розвинув нові жанри: бурлескно-травестійну поему, соціально-побутову драму, водевіль.
- Збагатив сміхову культуру українців.
- Утвердив просвітительську ідею прогресу.
- Удосконалив техніку вірша та п'єси.

Отже, поемою «Енеїда», п'єсами «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник» І. Котляревський успішно розпочав визначальний період розвитку нової української літератури, заклав міцний підмурівок української літературної мови на народній основі, адже, за словами

І. Франка, «1798 рік вважається початком нової української літератури». Письменник утверджував український народ як націю, відображаючи його славу історію, глибину культуру, відстоював майбутнє українського народу, стимулював розвиток національної ідеології.

ЮНОМУ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЦЕВІ

Головний герой поеми «Енеїда» — «троянське військо». Не окрема людина, а люди. І які люди!

Це люди виключно здорової і могутньої плоти... Це люди неймовірної сили, із залізними мускулами, вродливими голосами. Цей людський світ — апофеоз тілесності, неймовірної виносливості, здоров'я, яке плеще через край... Вони... безперестанку йдуть, п'ють, танцюють, женихаються, б'ються, кричать... Це ті самі люди, сильні, відважні, невтомні в походах, яким не потрібне багатство, а потрібна перш за все воля, свобода, без якої і життя для них немає...

О. Білецький, уривок із книжки «Письменник і епоха»

1. До сюжетних елементів належать
 - А** портрет, зав'язка, розвиток дії, кульмінація
 - Б** авторський відступ, зав'язка, розвиток дії, кульмінація
 - В** експозиція, зав'язка, розвиток дії, кульмінація
 - Г** інтер'єр, зав'язка, розвиток дії, кульмінація

2. Установіть послідовність розгортання подій в «Енеїді»
 - А** пожежа на троянському флоті
 - Б** Еней із троянцями в пеклі
 - В** героїчний подвиг Ниса та Евріала
 - Г** утрчання Еола та Нептуна в мандрівку троянців
 - Г** перемога Енея у двобої з Турном
 - Д** обмін подарунками Енея з царем Латином

3. Установіть відповідність

<i>Герой</i>	<i>Уривок твору</i>
1 Еней	А Та цитьте, чортові сороки...
2 Дідона	Б Ти знаєш — дурень не бере

3 Зевс	В Де общее добро в упадку, // Забудь
отця, забудь і матку...
4 Венера	Г Відкіль такі се гультіпаки? Чи рибу з До-
ну везете?
5 Сивілла	Г Чим пред тобою, милий тату, // Син
заслужив таку відплату?
Д — Коли б, — каже, — умер я в Трої, //
Уже б не пив сеї гіркої...

4. Установіть відповідність
Термін

Значення

1 тема	А експозиція, зав'язка, розвиток дії,
кульмінація, розв'язка
2 ідея	Б пошук нової землі, кохання і само-
пожертви
3 проблематика	В безсмертя українського народу,
його історії, самотності українсь-
кої нації
4 мотиви	Г захист вітчизни, громадянська
підпорядкованість особистих інте-
ресів загальнонародним
Г життя й побут різних суспільних
верств українського народу, зокре-
ма й простого люду

5. Установіть відповідність
Бог

Його обов'язок

1 Зевс (Юпітер)	А бог моря, морської стихії
2 Еол	Б бог підземного царства, старший
над пеклом
3 Бахус (Діоніс)	В бог вітрів
4 Нептун
(Посейдон)	Г верховне божество, глава олім-
пійської сім'ї богів
5 Меркурій
(Вулкан)	Г бог рослинності, покровитель вино-
градарства і виноробства
Д покровитель торгівлі

6. Прочитайте уривок із поеми «Енеїда»

Заклятий острів перед нами...
Живе на острові цариця
І дуже злая до людей;

Які лиш не остережуться,
А їй на острів попадуться,
Тих переверне на звірей.

У ньому йдеться про

- А Амату
- Б Дідону
- В Цирцею
- Г Лавінію

7. Охарактеризуйте тематику, ідейне багатство поеми «Енеїда».
8. Розкрийте мовне розмаїття поеми. Проілюструйте прикладами з твору.
9. Визначте провідні проблеми й мотиви твору. Наведіть конкретні приклади з поеми.
10. Прокоментуйте трактування проблем війни в поемі: погляд автора і героїв (частини V, VI).

11. Розгляньте ілюстрації А. Базилевича до «Енеїди». Які епізоди з поеми вони зображують? Поміркуйте, якими малярськими засобами художник передав бурлескно-травестійний стиль твору.
12. Розкрийте значення творчості І. Котляревського в розвитку української літератури, мови, у становленні національного самоусвідомлення українців.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Охарактеризувати образ Енея, інших персонажів поеми. Висловити власні міркування про їхні вчинки, дії.
2. Виписати цитати до характеристики образів-персонажів (по 2–3).
3. За власним бажанням намалювати ілюстрації до поеми «Енеїда» в карикатурному стилі.

ГРИГОРІЙ КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО

(1778—1843)

...А ти, батьку,
Як сам здоров знаєш;
Тебе люде поважають,
Добрий голос маєш...
Утни, батьку, щоб нехотя
На весь світ почули,
Що діялось в Україні...

Т. Шевченко

Життєпис Григорія Квітки-Основ'яненка

Перший український прозаїк Григорій Федорович Квітка-Основ'яненко народився 29 листопада 1778 р. на хуторі Основа поблизу Харкова — у родовому маєтку знатних поміщиків-дворян Федора Квітки та Марії Квітки (Шидловської, теж із багатого роду). Хутір був улюбленим місцем майбутнього письменника, яке він майже ніколи не залишав, особливо після одруження в сорокарічному віці. У молодості він побував у Києві й Москві, а з часом — далі Харкова нікуди не виїжджав. Тут він жив скромно й розважливо. Писав здебільшого після обіду, а ввечері читав написане дружині, Ганні Григорівні, яка була, за словами Григорія Федоровича, його першим критиком і власним цензором. Із вдячністю за щирість і любов письменник присвятив дружині свої найкращі повісті — «Марусю» й «Сердешну Оксану».

Григорій Квітка здобув початкову освіту вдома — під наглядом свого дядька, священника Паладія Квітки, згодом закінчив Курязьку монастирську школу. Батько хотів, щоб син став військовим, тому в 1793 р. його записали на службу в кінний полк. Проте Григорія Квітку не цікавила така кар'єра. Юнак згодом іде у відставку в чині капітана, який отримав як дворянин. У 1804 р. він подав заяву до Старохарківського Преображенського монастиря, але, розчарувавшись у чернецтві, через півроку покинув монастир, нікого не попередивши про своє рішення. У книжці «Григорій Квітка-Основ'яненко» І. Ільєнко описує цікавий і вражаючий епізод із дитинства майбутнього письменника, який трапився на шостому році його життя: «Коли був ще дитиною, няня не обачно зірвала на оці ячмінь, і його обсіла золотуха. Хворобу вилікували, та зору врятувати не змогли. Хлопчик осліп...

Хутір Основа. Малюнок XIX ст.

Хутір Основа. Сучасне фото

Одного разу Гриць поїхав із матір'ю в Куряж поклонитися відомій на всю Слобожанщину іконі Озернянської Богоматері, про яку йшла слава як про чудотворну.

Того пам'ятного дня в церкві Гриць несподівано відчув, що з очей спадає поволока. Спочатку замиготіли мінливі зеленувато-бурі плями, потім пішли колами рожеві й жовтаві хвили, і нараз у голубому тумані загоїлися людські постаті й ошатне вбрання церкви. Туман поволі розвіявся, погляд ковзнув по оздобленій золотом іконі.

Грицеві стало моторошно: а раптом це видиво зникне і знову все поглине темрява? Він боязко сіпнув матір за рукав і прошепотів:

— Мамо, хто це?

— Де, сину? Про кого ти?

— Хто це? Хто це? — залепетав хлопчик, показуючи рукою на ікону.

— Пресвята Богородиця... А ти що, бачиш? — сілєснула руками, аж озирнулися передні.

Синові ж карі, чисті й допитливі, як і раніше, очі були осяяні якимось вогнем і вже не смутні, не мертві, а живі, грайливі.

— Прозрів! Прозрів!

Мати впала на коліна і в нестямі простягла руки до ікони:

— Воістину чудотворна, воістину! Зглянулася на наше безталання...»

Предки Г. Квітки обіймали високі старшинські посади в українських козацьких полках Слобожанщини. Батько служив харківським городничим, був у дружніх стосунках із кошовим отаманом Чорноморського козацького війська Антоном Головатим. У родині Федора Квітки любив бувати Григорій Сковорода. За спогадами Г. Квітки-Основ'яненка, він із старшим братом Андрієм (у майбутньому генерал-губернатором) і сестрами вивчали напам'ять твори філософа, виконували їх під час різних урочистих подій.

Ще змалку Григорій Квітка полюбив українську мову, народні пісні, захоплювався музикою. Майбутній письменник посилено займався самоосвітою, самовдосконаленням, завдяки чому з часом став членом «Товариства наук» при Харківському університеті, предводителем дворянства, совісним суддею, головою харківської палати карного суду, ініціатором багатьох важливих починань. Він був активним учасником майже всіх культурно-освітніх заходів на Харківщині. Йому навіть було надане звання члена Королівського товариства антикваріїв Півночі (Копенгаген) за фольклорну й етнографічну роботу. Сучасники відзначали в особі Григорія Квітки людину енергійну, дотепну, веселу, повну нових ідей, яка володіє майстерністю оповідача.

Григорій Квітка — багатогранна творча особистість. У 1812–1816 рр. він був директором Харківського театру, керував танцювальним клубом, добре грав на флейті, фортепіано, поклав на музику чимало власних романсів, зокрема мелодійну «Кадриль», а його знаменитий «Марш» був надзвичайно популярним у роки війни з Наполеоном.

Сучасники розповідають про особливу роль Г. Квітки в прем'єрі п'єси І. Котляревського «Наталка Полтавка» в Харкові. Царська цензура не дала дозволу на постановку цього твору. Григорій Квітка-Основ'яненко порадив Михайлові Щепкіну схитрувати: призначити якусь іншу п'єсу, а перед самим спектаклем зіслатися на хворобу головного актора й просити замінити цю виставу на дозволену вже в Полтаві малоросійську оперу «Наталка Полтавка». Так у Харкові відбувся бенефіс знаменитої п'єси І. Котляревського.

Письменницьку діяльність Г. Квітка-Основ'яненко розпочав російськомовними творами. Однак особливу славу Г. Квітці принесли прозові твори — «Малоросійские повести, рассказываемые Грицьком Основьяненком», написані українською мовою й видані в Москві 1834 р. Він першим в історії української літератури утвердив оповідну манеру письма, за що Т. Шевченко назвав його «батьком», пізніше

А. Токарев, В. Ульянови.
Ілюстрація до п'єси
І. Котляревського
«Наталка Полтавка»

це ім'я поширилося і закріпилося надовго: «батько української повісті» (С. Єфремов). За словами І. Франка, Квітка — «творець людської повісті, один із перших того роду творців у європейських письменствах».

Григорій Квітка-Основ'яненко увійшов в історію вітчизняного красномовства як «фундатор нової української прози й визначний драматург, популярний російськомовний письменник» («Історія української літератури»). Кращі твори письменника були надруковані в російських перекладах у Петербурзі й Москві; у Парижі в 1854 р. французькою мовою вийшла друком «Сердешна Оксана»; пізніше його твори були перекладені польською, болгарською та чеською мовами.

Помер Г. Квітка-Основ'яненко 20 серпня 1843 р. після тяжкої хвороби в м. Харкові, похований на Холодній Горі.

Основні віхи життя і творчості Григорія Квітки-Основ'яненка

Дата	Події. Основні твори
29 листопада 1778	Народився на хуторі Основа поблизу Харкова
1793	Записаний на військову службу в кінний полк, чин капітана одержав як дворянин
1804	Подав заяву до Старохарківського Преображенського монастиря, який покинув через півроку
1812–1816	Директор Харківського театру
1812	На кошти «Товариства добродіяння» заснував Інститут шляхетних панянок — перший в Україні навчальний жіночий заклад у XIX ст.
1816	Брав участь у заснуванні та редагуванні першого українського журналу «Украинский вестник», у якому друкував акровірші, сатиричні «Письма к издателям» Фалалея Повинухіна
1817–1828	Предводитель дворянства Харківського повіту
1829–1830	Надрукував комедію «Дворянские выборы»
1831, 1840	Опублікував комедії «Шельменко, волостной писарь», «Шельменко-денщик»

Поч. 30-х років XIX ст.	Ініціював відкриття публічної бібліотеки в Харкові
1832–1840	Обраний повітовим совісним суддею
1833	Виходять друком твори українською мовою (в альманасі «Утренняя звезда») «Супліка до пана іздателя», «Салдацький патрет», уривок із повісті «Маруся» («Украинское утро») під псевдонімом Грицько Основ'яненко
1834	За сприяння Г. Квітки виходить друком перша збірка «Малороссийские пословицы и поговорки. Собранные В. Н. С.»
1834, 1837	Виходять друком перша і друга книжки «Малороссийские повести, рассказываемые Грицьком Основьяненком»
1839	Опубліковано першу частину роману-хроніки «Пан Халаявский», історичний нарис «Головатый» (в «Отечественных записках»)
20 серпня 1843	Помер у Харкові

**РАДИМО
ПРОЧИТАТИ**

Ільєнко І. Григорій Квітка-Основ'яненко. Серія біографічних творів «Життя славетних». — К.: Молодь, 1973.

Історичний контекст

Українська дворянська еліта в час Великої Руїни асимілювалася в імперську російську культуру й державну службу. Папи свідомо втратили свою національну належність: їхньою рідною мовою стала російська, вони активно впроваджували французьку мову, європейські традиції та звичаї у своє життя.

Більшість із дворян уважала українську мову «мужицькою», непридатною для створення серйозної літератури, а лише для написання творів бурлескного, гумористичного, жартівливого характеру, усіляко принижуючи українську мову, вважаючи її діалектом великоруської.

«Зусилля воскресити малоросійську мову і створити малоросійську літературу майже даремні», «малоросійські музи і в прозі,

і в поезії говорять чудернацькою мовою, не подібною на жодну людську», «малоросійську словесність... даремно намагається створити дехто з уродженців Малоросії» — це деякі фрагменти з тогочасної періодики.

Григорій Квітка-Основ'яненко, активно заперечуючи думки про обмеженість української мови, своєю творчістю довів її великі можливості для вираження найпотаємніших людських почуттів: «Мова, яка має свою граматику, свої правила, свої звороти в мовленні, котрі не можна наслідувати, пояснити іншою мовою; а його [народу] поезія? Хай спробують передати всю силу, усю велич, вишуканість іншою мовою! Тепер про малоросійську літературу. Вона розвивається і буде жити».

Творчий доробок Григорія Квітки-Основ'яненка

Справжнє своє покликання — літературну творчість — Григорій Квітка-Основ'яненко відчув у сорокарічному віці. За 25 років творчої праці він написав російською та українською мовами майже 80 творів різних жанрів: фейлетони, листи, комедії, оповідання, романи, історично-художні нариси, літературно-публіцистичні статті.

Літературну діяльність Г. Квітка-Основ'яненко розпочав із співробітництва в започаткованих ним у Харкові журналах «Украинский вестник», «Харьковский Демокрит», альманахах «Утренняя звезда» і «Молодик».

Учені умовно поділяють письменницьку діяльність Г. Квітки-Основ'яненка на три етапи (див. таблицю).

Етапи літературної творчості Григорія Квітки-Основ'яненка

Перший етап 1816–1827	Другий етап 1827–1832	Третій етап 1833–1843
<i>російськомовні сатиричні твори</i>	<i>російськомовні драматичні твори — комедії</i>	<i>прозові твори російською та українською мовами — романи, повісті, оповідання, україномовні драматичні твори</i>
«Письма к издателям Фалалея Повинухина», акровірші,	«Присезжий из столицы, или Суматоха в уездном городе», «Шельменко,	Прозові твори російською мовою: «Жизнь и похождения Петра Степанова, сына Столбикова», «Пан Халыбский», «Ярмарка», «Галпуся», «Панна сотниковна», «Званный вечер», «Знахарь»;

Продовження табл.

Перший етап 1816–1827	Другий етап 1827–1832	Третій етап 1833–1843
російськомовні сатиричні твори	російськомовні драматичні твори — комедії	прозові твори російською та українською мовами — романи, повісті, оповідання, україномовні драматичні твори
фейлетони, жартівливі, гумористичні вірші, анекдоти	волостной писарь», «Шельменко-денщик», «Дворянские выборы»	історичні нариси: «1812 год в провинции», «Головагый», «Основание Харькова», «Татарские набеги», «Предания о Гаркуше»; прозові твори українською мовою: «Салдацький патрет», «Мертвецький великдень», «Конотопська відьма», «Пархімове снідання», «Купований розум», «Маруся», «Щира любов», «Сердешна Оксана», «Козир-дівка», «Божі діти»; драматичні твори українською мовою: комічна опера «Сватання на Гончарівці», драма «Щира любов, або Милий дорожке щастя», водевіль «Бой-жінка»

Драматургія

Наприкінці 20-х — на початку 30-х років XIX ст. Г. Квітка збагатив українську літературу сатиричними викривальними драматичними творами — написав одинадцять п'єс російською та українською мовами, серед яких комедія **«Приезжий из столицы, или Суматоха в уездном городе»**. Цей твір надзвичайно співзвучний із комедією М. Гоголя **«Ревізор»** (1836). У п'єсі висміюються чиновники повітового міста, які чекають приїзду зі столиці високопоставленої особи й помилково приймають за ревізора іншого — «титularyного» радника Пустолобова.

Комедія у двох частинах **«Дворянские выборы»** мала шалений успіх, її тираж розкупили в Москві за два місяці. За основу сюжету взято вибори предводителя дворянства в повітовому місті. Кожен із претендентів підкупує виборців, щоб голосували за нього, а сам шкодить своїм конкурентам. Красномовними є прізвиська персонажів: Ненаситін, Вижималов, Забойкін, Драчун, Підтрусів, Лупілін та ін. Як справжній мистецький шедевр, п'єса актуальна і в наш час.

Епізодичний персонаж другої частини комедії «Дворянские выборы» — аморальний пройдисвіт і шахрай Шельменко — став головною дійовою особою знаменитої дилогії Г. Квітки-Основ'яненка: «Шельменко, волостной писарь» і «Шельменко-денщик» — іскрометних п'єс, які не сходять зі сцени й сьогодні. Твір «Шельменко-денщик» учені вважають найвищим досягненням Квітки в драматургії. Це двомовна комедія: написана російською, а головний персонаж Шельменко говорить по-українськи. Драматург створює захоплюючий сюжет про те, як хитрий слуга втручається в життя панів і пошиває їх у дурні. Хазяїн Шельменка, небагатий постоялець села поміщика Шпака капітан Скворцов, захотів одружитися з донькою пана Прісінькою. Кирило Петрович Шпак прагне мати багатого зятя й тому проти цього шлюбу. Спритний на всілякі витівки Шельменко обдурює зарозумілого поміщика і сприяє цьому одруженню.

Українською мовою Г. Квітка-Основ'яненко використав жанри комічної опери, драми, водевіля. «Сватання на Гончарівці» — перша п'єса серед «малоросійських опер» після «Наталки Полтавки» І. Котляревського. В основі сюжету соціальний конфлікт: багач Кандзюба хоче одружити свого придуркуватого сина Стецька з донькою Прокоса Шкурата й Одарки Уляною. Дівчина кохає кріпака Олексія, однак її мати проти цього шлюбу. Відставний солдат Скорик допомагає закоханим молодятим отримати материне благословення. У п'єсу органічно введені українські пісні, обряди й танці. Музику до цієї опери написав композитор Кирило Стеценко.

Імена героїв п'єс Григорія Квітки-Основ'яненка *Шельменко*, *Стецько* стали афоризмами: крутій, дурисвіт, шахрай; придурок. Комедії «Шельменко-денщик» і «Сватання на Гончарівці» входили до репертуару таких видатних акторів, як М. Щепкін, М. Кропивницький. За п'єсою «Шельменко-денщик» створено однойменний художній фільм.

Проза

Поштовхом до написання прозових творів *російською мовою* Г. Квіtko-Основ'яненком був неймовірний успіх земляка Миколи Гоголя, який із романтичним захопленням змальовував життя й побут українців російською мовою. Не наслідуючи славетного письменника, Квітка вибрав свій шлях, створивши цікаві реалістичні повісті, романи з рисами сентименталізму або гумористично-сатиричні.

Особливою популярністю серед сучасників користувався «Пан Халявский» — родинний роман-хроніка, за змістом — викривально-сатиричний твір із життя українського патріархального панства наприкінці XVIII — на початку XIX ст., головний засіб змалювання

в якому — гротеск, карикатура. Чого варті заявлені серйозним тоном головним героєм Трушком Халявським сімейні цінності: *«Одна забота, одно попеченье, одна мысль, одни рассказы и суждения были все о еде: когда есть, что есть, как есть, сколько есть... И жили для того, чтобы есть»*.

Кращим художньо-історичним твором Г. Квітки-Оснoв'яненка вважається нарис *«Головатый»*, присвячений запорозькому військовому судді, кошовому отаманові Чорноморського козацького війська Антонові Головатому, доброму приятелеві батька письменника. Тарас Шевченко, прочитавши твір, був надзвичайно вражений і під впливом нарису написав послання *«До Оснoв'яненка»* (1839), у якому величає письменника *«батьком»*.

Поява творів українською мовою була обумовлена потребою, життям народу, розвитком національної культури, коли відбувалися гострі суперечки про право на існування української мови й літератури. Пізніше, коли повісті письменника здобули визнання й славу, він підкреслював: *«Щоб довести одному панові, який не вірив, що малоросійською мовою можна написати ніжне, зворушливе, я написав “Марусю”*».

Україномовні твори Г. Квітки-Оснoв'яненка за способом зображення поділяють на дві групи: *сатирично-гумористичні* та *сентиментально-реалістичні*.

Обкладинка
до роману-хроніки
Г. Квітки-Оснoв'яненка
«Пан Халявський»

Українські повісті та оповідання Григорія Квітки-Оснoв'яненка

Сатирично-гумористичні твори	Сентиментально-реалістичні твори
<p>«Салдацький патрет» «Мертвецький великдень» «Конотопська відьма» «Пархімове снідання» «Підбрехач» «На пущення — як зав'язано» «Малоросійська биль» («Купований розум») «От тобі й скарб»</p>	<p>«Маруся» «Іщира любов» «Сердешна Оксана» «Добре роби, добре й буде» «Перекотиполе» «Козир-дівка» «Божі діти»</p>

ЗАУВАЖТЕ

Іван Франко зазначав про особливе, перше місце Г. Квітки-Основ'яненка у світовій прозі, героями якої стали вихідці з народу: «Аж коло р. 1840 починають майже в усіх літературах Європи появлятися твори, у котрих мужик є героєм, життя його стається головним предметом, канвою талановитих творів літературних». Критик називає ці твори, присвячені простим людям: у Франції — «Чортове болото», «Франсуа-знайда» (Жорж Санд); у Німеччині — «Шварцвальдські сільські історії» (Бертольд Ауербах); у Польщі — «Уляна» (Ю. Крашевський), у Росії — «Записки охотника» (І. Тургенев), «Бедные люди» (Ф. Достоевський).

Іван Франко зазначав: «Нарешті в літературі українській, дрібній, слабій, наче в кут якийсь забитий, на котру мало й хто звертав увагу, появляються далеко швидше, ніж деінде, ба ще 1829 р., оповідання Квітки-Основ'яненка, черпані виключно з життя народного».

1. Григорій Квітка-Основ'яненко народився
 - А в м. Харкові
 - Б на хуторі Основа, що на Харківщині
 - В в с. Кирилівці, що на Черкащині
 - Г в м. Полтаві
2. «Батьком нової української прози» вважають
 - А Григорія Сковороду
 - Б Івана Вишенського
 - В Григорія Квітку-Основ'яненка
 - Г Івана Котляревського

3. Установіть відповідність

Жанр	Назва твору
1 сатирично-гумористична повість	А «Маруся»
2 сентиментально-реалістична повість	Б «Пан Халявский»
3 сатиричний роман	В «Конотопська відьма»
4 українська комічна опера	Г «Шельменко-денщик»
	Г «Сватання на Гончарівці»

4. Якими були умови розвитку української мови й літератури на початку XIX ст.? Яку роль відіграв у цьому процесі Г. Квітка-Основ'яненко?

5. Розкажіть про основні етапи життя і творчості письменника.
6. Перекажіть, що з життєпису Г. Квітки-Основ'яненка вам найбільше запам'яталося.
7. Розгляньте таблицю «Етапи літературної творчості Г. Квітки-Основ'яненка», охарактеризуйте, чим знаменний кожен період.
8. За матеріалом рубрики *Зауважте* поясніть, на якій особливості прозової творчості Г. Квітки-Основ'яненка акцентував увагу І. Франко.
9. Прочитайте твір Т. Шевченка «До Основ'яненка». Що спонукало поета написати віршоване послання? Прокоментуйте, до чого закликав Кобзар Г. Квітку-Основ'яненка.
10. Яку назву мали два видання основної збірки прозових творів Г. Квітки-Основ'яненка, написаних українською мовою? Де й коли вони вийшли друком? Яку роль вони відіграли в історії української літератури?

11. Охарактеризуйте творчість Г. Квітки-Основ'яненка-драматурга.
12. Висловіть міркування, чому наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. в українській літературі деякі письменники творили двома мовами: російською та українською (наприклад, Г. Квітка-Основ'яненко, Є. Гребінка, М. Костомаров, П. Куліш, Т. Шевченко, Марко Вовчок).

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Опрацювати життєпис Г. Квітки-Основ'яненка.
2. Прочитати повість «Маруся».

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Поняття про сентименталізм, реалізм

Суть літературознавчих термінів, пов'язаних із художньою творчістю письменників у певний історичний період: *художній метод, стиль епохи, літературний напрям, мистецька (художня) течія*, — ми опрацювали, вивчаючи творчість І. Котляревського (с. 92), який представив в українській літературі епоху Просвітництва.

Бажання довести недобррозичливцям можливість творити українською мовою «і звичайне, і ніжненьке, і розумне, і полезне», щоб розчулити читача, спонукало Г. Квітку-Основ'яненка практично утвердити в українській літературі **сентименталізм** як мистецький

напрям. Він використовує головні мовно-стилістичні засоби сентименталізму: ліризм, пестливі форми слів, прекрасні українські пейзажі, чутливі й ніжні образи, зворушливі драматичні ситуації, народні обряди, звичаї.

У світовій літературі сентименталізм виник у другій половині XVIII ст. і замінив класицизм як його заперечення: замість королів, рицарів, імператорів героями творів стали вихідці з низів — селяни, ремісники; поглиблюється зв'язок з усною народною творчістю.

Для *сентименталізму* характерні такі *ознаки*:

- підвищений інтерес до людського почуття, співчутливий тон розповіді, який змушує читача розчулитися й плакати над долею героїв;
- проста композиція з послідовним розгортанням сюжету;
- герої ідеальні, наділені зовнішньою і внутрішньою красою, позбавлені негативних рис;
- персонажі походять із простого народу;
- змалювання побуту та звичаїв простих людей, підкреслення їхньої моральної вишості над панами;
- на шляху закоханих трапляється низка нездоланих перешкод, остання з яких фатальна;
- приділяється увага описам природи;
- наявна пророча деталь чи епізод, що натякають на трагічний кінець;
- неминуча смерть героя від стихійного лиха, хвороби, нещасного випадку.

В українській літературі сентименталізм представлений повістями Г. Квітки-Основ'яненка «Маруся», «Щира любов», «Сердечна Оксана», романом Є. Гребінки «Чайковський», п'єсою І. Котляревського «Наталка Полтавка».

Григорій Квітка-Основ'яненко теоретично осмислив і практично застосував у власній художній творчості новий на той час літературний напрям — *просвітительський реалізм*: «Пиши про людей, бачених тобою, а не вигадуй характерів небувалих, неприродних, дивних, диких, жадликих»; «Ось у простому класі людей, неосвіченому, де люди діють не за нав'язаними їм правилами, не за вкладеними їм поняттями, а за власними почуттями, розумом, глуздом, якщо побачу щось таке, пишу...»

Як вам відомо, основною ознакою реалізму, одного з найпоширеніших у світовій літературі XIX ст. *ідейно-художніх напрямів*, є зображення конкретної дійсності, суспільних проблем буття — моралі, економіки, політики, побуту, взаємин людини й суспільства, середо-

вища, впливу соціально-історичних обставин на формування духовного світу, характеру особистості, героя художнього твору.

Теми, прототипи образів Г. Квітка-Основ'яненко брав із народного життя: «Пишу, що зустрінеться мені; ...от і виходять мої Марусі, Оксани, Науми, Мирони, Сотниківни...» Письменник першим реалістично, із сентиментальними відтінками або в бурлескному стилі змалював життя простих селян, їхній побут, звичаї, використовуючи живу розмовну народну мову, фольклор, сатиричним пером викривав недоліки суспільного життя, людські вади.

Григорій Квітка-Основ'яненко вперше в українській літературі утверджує оповідну манеру письма, яку потім розвинули Є. Гребінка, Марко Вовчок, відходить від шаблонної літературної мови, застарілих художніх прийомів, виступивши як новатор у формі та змісті нової української прози. Квітку по праву вважають першим класиком української художньої прози, її зачинателем, який був, за словами І. Франка, «повістярем у сентиментальнім і сатиричним тоні».

«МАРУСЯ»

«Маруся» (1834) — перша україномовна повість нової української літератури, взірць сентименталізму, визначне досягнення рідної словесності. За жанром це соціально-побутова сентиментально-реалістична повість.

Тема твору — життя українського селянства, праця, побут, звичаї народу, опоетизовані прозаїком. **Джерела** повісті — реальне життя українців та усна народна творчість: українські балади, пісні про кохання, весільні пісні, традиційні народні обряди, народні голосіння, фольклорні мотиви любові, розлуки, смерті закоханих.

Основа сюжету повісті — чисте, вірне і разом із тим нещасливе кохання молодой дівчини Марусі, дочки заможних селян, і бідного міського ремісника-рекрута Василя, якого чекає двадцятип'ятирічна солдатська служба. Розповідь побудована в психологічному плані через передачу глибоких почуттів героїв. **Конфлікт** має соціальний характер — на перешкоді одруженню закоханої пари стоїть майнова нерівність і рекрутчина: багатий селянин Наум Дрот не хоче віддавати єдину доньку за бідного парубка-рекрута. Проте згоду на шлюб він дає тоді, коли Василь змушений

Ілюстрація до повісті
Г. Квітки-Основ'яненка «Маруся»

іти на службу в місто до купця, щоб заробити гроші й знайти собі заміну в солдати.

Сюжет повісті складається з класичних елементів, що подані послідовно, без екскурсів у минуле й майбутнє:

- розлога *експозиція* (знайомство з головними героями, сім'єю Наума Дрота — дружиною Настею та донькою Марусею, їхніми позитивними характеристиками);
- *зав'язки* (кохання з першого погляду Василя й Марусі);
- стрімкий *розвиток подій* (Василь просить руки дочки в Наума Дрота, який відмовляє йому: хлопець іде на заробітки; Маруся в гаю потрапляє під злив, застуджується й раптово помирає за день до повернення коханого);
- *кульмінація* (Василь, повернувшись із заробітків вільним від рекрутчини, застає Марусю мертвою);
- *розв'язка* (тяжко переживаючи втрату, хлопець постригся в ченці й незабаром також помер, а батьки Марусі знаходять утіху в труді, молитвах, смиренні й спілкуванні з Богом).

Головні герої твору — уособлення високих морально-етичних якостей простої людини. Автор наділяє їх ідеальними позитивними рисами: чесність, слухняність, повага до батьків і добрих людей, працьовитість, співчутливість до бідних, покірність і віра в Бога.

Так, Наум Дрот «*хоч би трохи біда чи радість є йому яка, зараз до Бога*»; він уважав, що «*гріх лежачи хліб їсти; поки здужаю, довжон робити і бідним помагати*».

Естетичним ідеалом Г. Квітки-Основ'яненка став образ головної героїні — Марусі, у якому втілено найкращі риси української дівчини-селянки. Її неймовірна казкова зовнішня і внутрішня врода ідеалізована й змальована в народнопоетичному ключі: «*Та що то за дівка була! Висока, прямесенька, як стрілочка, чорнявенька, очіці, як тернові ягідки, бровоньки, як на шпирочку, личком червона, як панська роза, що у саду цвіте...*»; «*на все село була і красива, і розумна, і багата, звичайна та ще ж к тому тиха, і смирна, й усякому покірна*».

А. Токарев. Ілюстрація до повісті Г. Квітки-Основ'яненка «Маруся»

У зображенні Марусі, крім ознак сентименталізму, письменник широко використав ліризм народної пісенності, засоби фольклорного змалювання внутрішнього світу дівчини, сильних і піднесених почуттів. Мова героїні пересипана уснопоетичним народним багатством: нестислою лексикою, опоетизованими звертаннями, емоційними вигуками, прислів'ями, порівняннями (*Василечку, голубчику, соколику мій! мій козаченьку; матінко моя рідненька! утінко моя, перепілочко, голубочко*).

В. Тропінін. Дівчина з Поділля

В образі Василя найяскравіше втілені риси сентименталізму — психологічний стан закоханого хлопця, вінчування серця під час розставання пари на кладовищі, переживання смерті Марусі, добровільний відхід від мирського життя.

Повість насичена позасюжетними елементами: українськими народними звичаями, обрядами — весілля, сватання з усталеним текстом, емоційними піснями, дотепними примовками. Вражають сцена похорону, народні голосіння в устах батьків, виписані з етнографічною точністю.

Майстерно змальовані в традиціях сентименталізму чудові пейзажі української ночі, елегійна картина ранку, що стали взірцем для багатьох поколінь письменників. Розлогі портретні характеристики персонажів, насичені фольклорними елементами, повчальні авторські відступи, репліки — усе це створює етнографічне тло твору.

Пройнята гуманістичним пафосом, повість «Маруся» утверджує вічні християнські ідеали: жити, «як Бог дасть»; трудитися чесно, не думаючи про корисливість; не вдаватися у тугу, коли спіткає горе; бути смиренним; поважати батьків, старших за віком людей. Твір мав надзвичайну популярність у читачів. Про це писав сам Г. Квітка-Основ'яненко: «Бачачи, що моїх Марусь читають наші добрі земляки за прилавками, продаючи перець, тютюн,

А. Токарев. Ілюстрація до повісті Г. Квітки-Основ'яненка «Маруся»

читають по хатах, у колі родин у місті й селищах, мавши депутацію з подякою, що пишу *по-нашому*... я вирішив написати для цього класу людей що-небудь повчальне».

Риси сентименталізму в повісті розглянемо за таблицею.

**Художні засоби сентименталізму
в повісті «Маруся»**

Риси сентименталізму	Приклад із твору
Співчутливий тон розповіді, який змушує читача розчулитися	<i>Який зібрався народ, ...так усі навзрід плачуть</i>
Герої ідеальні, позбавлені негативних рис	<i>Маруся була богобоязлива, богомільна, до усякого діла невситица, слухняна, покірна, звичайна, тиха, розумна, і що вже красива, так вже й нічого говорити!</i>
Персонажі — вихідці з народу	<i>Старшим боярином був з города парубок, свитник Василь</i>
Посилена увага описам природи	<i>...вітерець заснує, і гілочки по садках, дрімаючи, ледве-ледве колишуться; тільки й чути, що через греблю водиця цідиться, і мов хто нищечком казочку каже...</i>
Наявність пророчої деталі чи епізоду, що натякають на трагічний кінець	<i>Василью! На кладовищі мене покидаєш, на кладовищі мене знайдеш!</i>
Неминуча смерть героя від стихійного лиха, хвороби чи нещасного випадку	<i>Маруся промкла під час зливи в лісі, тяжко захворіла й померла</i>

- Прочитайте опис зовнішності головної героїні повісті Г. Квітки-Основ'яненка: «*Та що то за дівка була. Висока, прямилька, як стрілочка, ...губоньки як цвіточки розцвітають, коси в неї, як смоль, чорнії та довгі-довгі, аж за коліно...*» Тут використано

- А** гіперболу, літоту
- Б** метафору, метонімію
- В** алегорію, символ
- Г** народні епітети, порівняння

2. Установіть відповідність

Термін	Значення
1 тема повісті	А весілля, сватання, пісні, прислів'я, похорон
2 жанр	Б розгортається послідовно, має класичні елементи
3 сюжет	В реальне життя українців, усна народна творчість
4 джерела	Г опoетизоване прозаїком життя українського селянства, праця, побут, звичаї українців Г' соціально-побутова сентиментально-реалістична повість

3. Установіть послідовність подій у повісті

- А** Василь просить руки в батьків Марусі
- Б** Наум і Настя Дроти знаходять утіху в молитвах, смиренні
- В** кохання з першого погляду Марусі й Василя
- Г** розповідь про сім'ю Наума Дрота
- Г'** Василь постригся в ченці
- Д** смерть Марусі

4. Установіть відповідність

Риса сентименталізму	Приклад
1 співчутливий тон розповіді	А Старший староста і каже: — Ми є люди німецькі, а йдемо із землі турецької. Ми собі ловці, удалії молодці. Раз дома, у нашій землі, випала пороша...
2 ідеальні герої	Б ...а як прийде набор, то, певно, тобі лоб забриють, бо ти сирота, за тебе нікому заступитись... А що тоді буде з Марусею? Ні жінка, ні удова...
3 змалювання побуту й звичаїв простих людей	В Схаменулась травонька, як скропила її небесна росочка; піднялись стеблинки... Далі і хмарочки стали розходитись, порідшали й стали звертатись купками, мов клубочки
4 на шляху закоханих з'являється багато нездоланих перешкод	Г Хлопець гарний, русявий; чуб чепурний, уси козацькі, очі веселенькі, як зірочки; на виду рум'яний, моторний Г' А як побачив свою Марусю, ...закричав жалібно, застогнав, поблід як смерть та тут же і впав, мов неживий...

5. Прочитайте описання зовнішності Марусі: *«Сорочка на ній біленька, тоненька, сама пряла і пишнії рукава вишивала червоними нитками. Плахта на ній картацька, ще материнська — придана»*. Тут наявні всі названі риси героїні, **КРІМ**

А естетизму
Б охайності
В працелюбності
Г хвальковитості

6. В уривку з повісті «Маруся»: *«Пішов наш звір та до вас у двір, і з двора до хати; тепер жалаємо його піймати. Певно, уже наша хуниця — у вас у хаті красна дівця»* йдеться про

А сватання
Б весілля
В похорон
Г голосіння

7. Назвіть ознаки сентименталізму. Яку роль в утвердженні цього літературного напрямку відіграв Г. Квітка-Основ'яненко?
8. Які суспільні обставини посприяли тому, що Г. Квітка-Основ'яненко написав повість «Маруся» українською мовою? Прочитайте вислови письменника про це, прокоментуйте їх.
9. Яке враження справила на вас повість Г. Квітки-Основ'яненка «Маруся»? Що в її змісті особливо схвилювало, викликало співпереживання?
10. Розкрийте тему повісті «Маруся», джерела її написання.
11. У чому полягають особливості композиції, сюжету твору? Назвіть елементи сюжету повісті.
12. Як Г. Квітка-Основ'яненко описує родину Наума Дрота? Що особливого підкреслив письменник у змалюванні життя сільського заможного подружжя?
13. Чому, на вашу думку, прозаїк так детально описав на початку твору Марусю? Яке ставлення письменника до своєї героїні?
14. Прокоментуйте сцену зустрічі Марусі й Василя. Що вас вразило в ній? Які риси сентименталізму використав прозаїк у цьому епізоді?
15. Чи правильно зробив, по-вашому, Наум Дрот, відмовивши Василеві під час сватання? А Василь? Можливо, парубкові потрібно було поговорити з батьками дівчини перед тим, як засилати старостів?

16. Які позасюжетні елементи наявні в повісті? Наведіть приклади з твору, поясніть їхнє значення для осмислення змісту.
17. Чи не забагато, на вашу думку, описів у повісті? Відповідь обґрунтуйте.
18. Які персонажі діють у творі? Що особливого в їхньому змалюванні використав письменник і з якою метою?

19. Випишіть портретні характеристики головних персонажів твору. Проаналізуйте їхні мовно-стилістичні особливості, роль у розкритті образів повісті.
20. Охарактеризуйте образ Марусі як уособлення високих морально-етичних якостей простої людини.
21. Розгляньте репродукцію картини українського художника В. Тропініна «Дівчина з Поділля», ілюстрації до повісті «Маруся». Зіставте образи дівчини на малюнках і словесний портрет Марусі, створений Г. Квіткою-Основ'яненком. Чи такою уявлялася вам ідеальна дівчина-українка з повісті?
22. Дайте характеристику Василю. Прокоментуйте риси сентименталізму в змалюванні цього персонажа.
23. Проведіть мовно-стилістичний аналіз повісті «Маруся». Для цього проаналізуйте склад лексики, використання тропів, засобів поетичного синтаксису, народних фразеологізмів. Зробіть висновки.
24. Розкрийте значення творчості Г. Квітки-Основ'яненка для розвитку української літератури.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Із повісті «Маруся» виписати описи обрядів і звичаїв українців. Усно пояснити значення використання народної обрядовості у творі.

«КОНОТОПСЬКА ВІДЬМА»

Історичний контекст

Події в повісті «Конотопська відьма» відбуваються за часів Великої Руїни в період так званої Гетьманщини — військово-адміністративного устрою Лівобережної України й міста Києва, поділених на полки й сотні, що проіснував понад сто років, а в 1782 р. був замінений намісництвами, згодом — губерньською формою адміністративного

управління. Російський царизм поступово ліквідував українську державність, послідовно обмежував демократичну суть козацького ладу на Запорозькій Січі. Колишня старшина, нагромадивши маєтки й одержавши від царського уряду дворянські титули й привілеї, виродилася у звичайне панство.

Джерела написання повісті

У бурлескно-гумористичному реалістичному стилі написані більші й менші за обсягом оповідання та знаменита повість Г. Квітки-Основ'яненка «Конотопська відьма» (1837). Його сатирично-гумористичні твори тісно пов'язані з українським фольклором. Для сюжетів письменник використовував народні казки, прислів'я, приказки, примовки, повір'я, перекази, анекдоти. У творах Г. Квітки-Основ'яненка відобразив народний світогляд, негативні явища суспільства (користолюбство, чванство, брехливість). Іван Франко писав: «Елемент гумористично-сатиричний дуже багатий у нашого народу; його гострий дотеп, його сльозами поблискуючий сміх послужив за основу безсмертним творам Миколи Гоголя, сплотив знамениті Квітчині “Салдацький патрет”, “Конотопську відьму” та інші».

Тематика, жанр, композиція і сюжет повісті

Найвищим досягненням Г. Квітки-Основ'яненка в гумористично-сатиричній манері письма є повість «Конотопська відьма» — твір про життя й побут українського панства й козацької старшини наприкінці XVIII ст. за часів Великої Руїни. Це **тема** твору. До показу минулого прозаїк звернувся як до своєрідного алегоричного прийому, за його словами, «бий у минулому сучасне». У повісті майстерно поєднуються реалістичні картини життя й побуту військових керівників і мешканців Конотопа та фантастичні картини. У листі до редактора «Современника» П. Плетньова письменник стверджував, що його дуже вразив реальний факт утоплення відьом однією поміщицею, пов'язаний із посухою та неврожаєм 1833 р., це і стало поштовхом до написання «Конотопської відьми».

На думку дослідників творчості Г. Квітки-Основ'яненка, «Конотопська відьма» — це твір із найдосконалішою, порівняно з рештою його повістей, **композицією**. Повість не має характерного для інших творів повчального вступу. Вона складається з чотирнадцяти розділів та епілогу, який автор назвав «Закінчення», де стисло описано покарання, що герої отримали за свої злочини. Помітно вирізняється однотипний початок кожного розділу — **анафора**, яка лейтмотивом проходить через увесь твір і скріплює композиційну єдність подій,

що відбуваються то в Конотопі, то на Безверховому хуторі: *«Смутний і невеселий сидів собі на лавці у новій світлиці... конотопський пан сотник Микита Уласович Забрюха» (I); «Смутно і невесело було раз уранці у славному сотенному містечку Конотопі» (IV).*

Сюжет повісті скомпонований на подіях із життя сотні м. Конотона, яку очолювали «конотопський пан сотник» Микита Уласович Забрюха та «сотенний конотопський писар» Прокіп Ригорович Пістряк — головні персонажі твору. В основі сюжету — складні інтриги з фантастичними епізодами, переплетенням сюжетних ліній, чого не спостерігається в інших творах письменника українською мовою, побудованих за зразками народних анекдотів, переказів. Тут Квітка використав народну демонологію, повір'я про відьом, ворожіння, заклинання, подаючи їх у гротескному, карикатурному змалюванні.

Розглянемо короткий зміст повісті, поданий у таблиці.

Короткий зміст повісті «Конотопська відьма»

Розділ	Зміст
I	Знайомство із сотником Забрюхою; він пішов свататися до хорунжівни Олени та отримав печеного гарбуза
II	До пана сотника приходить писар Пістряк із хворостиною — рапортом про кількість <i>«душ козацьких прехваброї сотні Конотопської»</i> ; обидва не можуть дорахуватися одного козака на хворостині
III	Пістряк запропонував не йти до Чернігова, <i>«може, від татар або від ляхів відбиватись»</i> , а топити відьом у річці, через яких немає дощу; до Чернігова ж послати гінця
IV	У Конотопі <i>«увесь народ щез»</i> : <i>«Усі зібралися круг ставка та й дивляться»</i> , як будуть топити відьом, <i>«аж сім баб»</i>
V	Пістряк у присутності міщан став топити відьом; знайшли справжню відьму — Явдоху Зубиху; Пістряк думає скинути сотника
VI	Пістряк намовив Зубиху посприяти йому скинути Забрюху із сотниківства; Забрюха прийшов до Зубихи з Пістряком просити, щоб вона приворожила до нього хорунжівну Олену
VII	Зубиха прийшла на Безверхий хутір до хорунжівни Олени з чаклуванням
VIII	Пістряк прочитав повідомлення з Чернігова, у якому лаяли сотника й писаря за невиконання наказу; Забрюха <i>«піднявся догори і полетів, як птиця»</i> на хутір Безверхий, де чаклувала відьма Зубиха

Розділ	Зміст
IX	Зубиха наворожила Олені, <i>«що бідна дівка аж на стіну дереться та пробі бажа пана сотника Уласовича Забрюху»</i>
X	Пан Халявський, дізнавшись про сватання до хорунжівни Олені, <i>«й сумував, і журився»</i> , доки відьма не пообіцяла йому допомогти
XI	Олена бере шлюб із Дем'яном Омеляновичем Халявським
XII	Явдоха Зубиха зробила так, що сотник узяв шлюб із старою дівкою Солохою: <i>«бідна та пребідна», «на одно око сліпа», «на одну ногу крива»</i>
XIII	На весіллі Забрюхи писар прочитав листа з Чернігова про те, що його звільняють із сотничества, а паном сотником призначено Дем'яна Халявського
XIV	Пістряк розповів Забрюсі, що пан Халявський звільнив його із посади писаря
Закінчення	Пан Халявський недовго був сотником, у сім'ї не мав щастя; пан Забрюха одружився із Солохою; Пістряк одружився з наймичкою Забрюхи; Зубиха, хоча при Халявському панувала, померла страшною смертю

Характеристика персонажів

Персонажі повісті групуються на головні та другорядні. Характеристика **головних героїв**, конотопського сотника Забрюхи та писаря Пістряка, подана в порівняльній таблиці.

Головні персонажі повісті «Конотопська відьма»

Микита Уласович Забрюха	Прокіп Ригорович Пістряк
<i>«конотопський пан сотник»</i>	<i>«соте́ний конотопський писар»</i>
Прізвище <i>Забрюха</i> означає <i>«той, хто забрів, невідомо хто»</i>	Прізвище <i>Пістряк</i> означає <i>«прищ, гриб-паразит»</i> (у прокльоні Зубихи згадуються пістряки)
Невіглас, нікчема (<i>«Я нічого письменого не розжую, хоч і в школі вчився»</i>)	Шкідливий і підлий крутій, шахрай (намовляє сотника топиги відьом, нібито винних у тому, що довго немає дощу)

Микита Уласович Забрюха	Прокіп Ригорович Пістряк
«колотопський пан сотник»	«сотенний колотопський писар»
Обмежений неук, ледащо («Вірую почав було вчити, та на "же за ни" як затявсь, та й покинув письмо»)	Безпросвітний п'яниця («А що найтуще, щоб не пив так цулко горілки»)
Веде паразитичний спосіб життя, експлуатує козаків («Ну, хлопці! ... розходьтесь вечеряти, а завтра чим світ з косами косити мені»)	Мстивий, злопам'ятний («Піддобрюсь до неї, вона допоможе його втопити, а мені викинути з писарства та на панство»)
Зневажає трудовий народ, дурисвіт («Чи звелиш Колотоп спалити, так разом з чотирьох кінців і запалю...»; «Та топить їх! Нащо ледащо жалувать?»)	Лицемір, грубо підставляє свого начальника, щоб самому посісти його місце («Підведу тебе під монастир... Буде в Колотопі сотник, та не Забрюха... кланятимуться і Пістряку»)
Зажерливий, самодур, грубий, нетактовний («Та трясця їх матері! От їм дуля під нісі!»; «...якого чорта і досі на мене адом дишите?»)	Веде паразитичний спосіб життя («...ів добре, що аж за вухами лящало, далі схопив носатку та, не наливаючи у карватку, так з неї усю дулівку й вицдив»)
Безвідповідальний («...мені підсунив лепорт, а я, нічого не вміючи писати, та на ньому сторч і підписав. А пан полковник і підписав, що колотопський сотник, пане Микито, ти єси дурень!»)	Хизується своєю вченістю, проте не розбирається в простих речах («От писарю Ригоровичу в'яять біда. Усі козаки, і як стулив хворостину докупти, так і по зарубках усі»)
Хабарник («...голодувати не буду: той прийде з хлібом, той з паляницею...; аби б тільки позивались»)	Свавільний, глумиться над селянами («...поїміте його, і водворіте в ратушу, і присо-вокупіте нозі його до клади, бо сам сознание учинив, що видів і осязав живого чорта»)
Обмежений і безпорадний в особистому житті («Мнявжав-мнявжав, та й неначе про воли, а кінча про голуби, та й замовк, та знай слинку ковта, дивлячись на таку кралю»)	Аморальний тип, пройдисвіт («...на тії неділі так я вже іменню бачив чорта живісінького... дивлюсь, а в неї в гостях чорт, словнісінько як пан писар Прокіп Ригорович: така йому і тика, і одежа, і усе таке»)
Мова персонажа груба, насичена вульгаризмами («Цур дурня та масла грудка!»; «А лисий дідько вас зна!»)	Мова героя плутана, невиразна, це суміш церковнослов'янських слів і канцеляризмів, які ніхто не розуміє («не вміивши до ладу слова сказати, а так, що на ум збрєде»; «ми не їзидемо, дондеже не получимо отвітствованія на наше сомнительство»)

О. Лисенко.

Ілюстрація до повісті
«Конотопська відьма»

Образи козацької старшини мають алегоричне навантаження: письменник висміює обмеженість, неуктвo, тупість, некомпетентність, засуджує їхній бездуховний, паразитичний спосіб життя. Цікаво, що у творі немає жодного позитивного героя.

Виходячи з назви повісті, головним персонажем мала б бути конотопська відьма Явдоха Зубиха, проте письменник побудував сюжет так, що всі дії виконують інші герої, а вона скеровує їх, спрямовує на ті чи інші вчинки. Зубиха — на вигляд звичайна жінка, проте це відьма за вчинками. Саме з цим образом пов'язані всі фантастичні елементи й перетворення: напускає ману на людей, які замість неї б'ють колоду; піднімає в небо Забрюху, котрий літає, як заморський

птах; зачаровує Олену, Забрюху; утручається в шлюб героїв. У такий спосіб вона помстилася своїм кривдникам за публічне покарання й припинення під час «утоплення відьом».

Серед **другорядних** персонажів вирізняється Халявський Дем'ян Омелянович, панич, у якого закохалася хорунжівна Олена. Пан Халявський, зображений у карикатурно-гротескному плані, прокрався на посаді конотопського сотника після Забрюхи й позбавився її. Красуня хорунжівна Олена, у яку закохався Забрюха, після одруження з Халявським зраджує чоловікові з молодим писарем.

Характери другорядних персонажів окреслені епізодично, проте вони доповнюють картину конотопського життя.

Засоби гумору й сатири в повісті

Григорій Квітка-Основ'яненко майстерно володіє засобами зображення комічного, гумору й сатири в художньому творі. Повість «Конотопська відьма» можна вважати зразком для практичного засвоєння цих понять. Бурлескні картини життя козацької старшини, гіперболізовані, карикатурні, гротескні портрети, іронічні діалоги, мистецьке поєднання реалістичних і фантастичних картин, багата народна фразеологія, експресивна лексика — усе це створює неповторний світ героїв повісті й оповідача Грицька Основ'яненка.

Розглянемо на конкретних прикладах із повісті засоби гумору й сатири.

Гротеск — «...вичитував-вичитував, аж піна йому з рота б'є, мов у скаженого»; «...піни йому повен рот, аж через край тече, і язика не поверне, тільки труситься, та скиглить, мов кривий цуцик» — портрет пана Дем'яна Халевського

Бурлеск — «Та будь я шельмовська, апахтемська дочка! Щоб мені очі повилазили, щоб мені руки і ноги покорчило, щоб мені трясця, щоб на мої тварі сіло сімсот пістрячок та болячок» (самопроклін Явдохи Зубихи)

Іронія — «Підійшов до нього Хома Калиберда... зняв шапку, поклонився йому разів п'ять, а далі осмілівся і каже:

— Спасибі вам, пане Уласовичу, що кохається у старовині. Ще покійний ваш дідусь, пан Опанас, таки Забрьюха, ...і той не давав нас зобиджати. Хоч трохи було засуха ухвате, то він зараз за поганських відьом; та як трьох-чотирьох втопить, то де той і дощ озметься! Що то старовина! Любезне діло!»

Гіпербола — Забрьюха «випозіхався, вичухався; голова йому нечесана, чуб не підголений, пика невмита, очі заспані, уси розкудовчені, сорочка розхристана»

Нісенітниця — Зубиха: «Я і здалеку, і не здалеку, я і тутешня, я й зовсім не відсіль; я і нічого не знаю, і усе знаю; і хто і по чому журиється, я і знаю, і не знаю; і що подіяти, і вмію, і не вмію»

**Засоби
гумору й
сатири в
«Конотоп-
ській
відьмі»**

Карикатура — «Прокіп Ригорович став, задравши голову, рот роззявив, аж горлянку видно, очі вицупив та руками знай розмахує»

Народні фразеологізми — «А Прокіп Ригорович зна, де раки зимують!»; «кинув оком»; «не мав дев'ятої клепки»; «коли не піп, то не микайся в ризи»; «Чує кішка, де сало лежить»; «Не до поросят, коли свиню смалять»

Фантастика — Забрьюха «шелесть... піднявся догори і полетів, як птиця... пан Забрьюха, мов той птах заморський, летить потім небесами: руками бовта, мов крилами, ...ногами дрига, шаровари напузились, сам употів, ніби в гарячій бані»; «Явдоха як свисне!.. Днище піднялося угору, на ньому пан сотник верхи, а ззаду підсіла Явдоха, та знай веретенем підганя, ...і піднялися під самій небеса»

Григорій Квітка-Основ'яненко застосовує в повісті й інші сатиричні зображально-виражальні прийоми: пряма авторська характеристика, самовикриття, шарж, введення персонажів в анекдотичні ситуації з українського фольклору, індивідуалізована мова персонажів, найрізноманітніші мовні засоби (експресивна лексика, суфікси зі згрубілим значенням, діалектизми, звуконаслідування).

Як бачимо, майстерно використовуючи засоби сатири й гумору, Г. Квітка-Основ'яненко викриває й засуджує козацько-старшинське адміністрування й побут, духовне, моральне, фізичне виродження козацької старшини, перетворення її на звичайних поміщиків. Усе це найяскравіше втілено в образах головних героїв — сотника Забрюхи та писаря Пістряка.

Значення творчості Григорія Квітки-Основ'яненка

Сучасник Г. Квітки-Основ'яненка, Й. Бодянський, у рецензії на перше видання «Малороссийских повестей» підкреслював визначальну роль письменника в створенні прози українською мовою: «До цього малоросіяни не мали жодного твору суто літературного, писаного прозою, своєю рідною мовою... Хвала панові Грицькові, що перший так сміливо і так живописно увірвався на баскому коні в царину нині всіма любимого розповідного роду». З появою повістей Г. Квітки-Основ'яненка починається розвиток української художньої прози. Значення його творчості можна подати такими тезами:

- Григорій Квітка-Основ'яненко — перший прозаїк нової української літератури.
- Відобразив багато типових рис історичної епохи, життя майже всіх прошарків українського суспільства: кріпосницький лад, панщину, чиновництво, бюрократію, корупцію, хабарництво, суспільну аморальність.
- Збагатив українську літературу суспільною та морально-етичною проблематикою, яскравими характерами.
- Головним героєм часу вивів вихідця з народу, морально стійку, духовно багату особистість, показав людину праці.
- Утвердив просвітительський реалізм в українській літературі.
- Репрезентував¹ у вітчизняній літературі сентименталізм як літературний напрям.
- Збагатив українську літературу новими жанрами: сентиментально-реалістична повість, бурлескно-реалістична повість, розширив рамки комедії, української опери, водевіля.

¹ *Репрезентував* — представив, показав.

- Наблизив літературу до народних мас.
- Широко використав багаті скарги усної народної творчості українців.
- Збагатив українську літературну мову.
- Утвердив оповідну манеру прози.
- Виробив свій індивідуальний художній стиль.

Григорію Квітці-Основ'яненку належать великі заслуги в створенні нової української літератури і, за словами М. Костомарова, піднесенні її на якісно вищий ступінь розвитку.

ЮНОМУ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЦЕВІ

Продовжуючи розпочату І. Котляревським лінію розробки проблеми народно-національного характеру, Квітка зумів побачити під сірою свитою селянина і в його нужденному бутті багату розумом, моральною красою й справжнім душевним благородством людину, головного героя часу, ставив завдання розбуджувати й виховувати в трудареві почуття людської гідності, готував ґрунт для боротьби за людські права хлібороба. ...Перейняте значною мірою від народної поезії зображення людини в її трудових заняттях означало важливу перемогу реалізму й народності.

Олексій Гончар, *«Історія української літератури XIX ст.»*,
кн. I, 1995

1. Повість Г. Квітки-Основ'яненка «Конотопська відьма» складається з
 - А чотирнадцяти розділів та прологу
 - Б тринадцяти розділів та епілогу
 - В чотирнадцяти розділів та епілогу
 - Г дванадцяти розділів та прологу
2. «Не мав дев'ятої клепки», «зовсім не тямив діла», «ліків більш тридцяти» не знав герой повісті Г. Квітки-Основ'яненка «Конотопська відьма»
 - А пан Симеон
 - Б пан Халевський
 - В писар Пістряк
 - Г сотник Забрюха

- Прочитайте цитату з повісті Г. Квітки-Основ'яненка «Конотопська відьма»: *«Смутно і невесело було раз уранці у славному сотенному містечку Конотопі»*

Ці слова у творі є

- А** тавтологією
- Б** анафорою
- В** рефреном
- Г** антитезою

4. Установіть відповідність між героями повісті «Конотопська відьма» та їхніми діями, репліками

1 сотник Забрьоха	А ...як почув, об чім Левурда став прохати, так і затрусивсь, неначе циган на морозі; очі йому так і заблискали, пика почервоніла, губи задрижали
2 писар Пістряк	Б Ото він зоставсь сам собі у хаті та й сумував, і журились, і з серця понаривав собі з голови волосся повні жмені
3 пан Халявський	В Стоїть він, сердека, руки зложивши, голову понуривши, мов віл перед ярмом
4 пан Симеон	Г Був собі чоловік Сажка, на ньому сіра сірм'яжка, повстяна шапочка, на спині латочка; чи хороша моя казочка?
	Г ...спом'яне про холеру, як-то їм тогді було мудро жити, та здихне важко

5. Установіть відповідність між засобами гумору, сатири та прикладами з повісті «Конотопська відьма»

1 гротеск	А Не до поросят, коли свиню смалять
2 іронія	Б Сидить наш конотопський сотник Микита Уласович Забрьоха на днищі, мов на коні; ноги йому без стремен так і теліпаються
3 народні фразеологізми	В Чи ви подуріли? Чи ви показились? Бач, суча донька, що наробила?

4 бурлеск

- Г Зростом собі невеличка: хоч у яку хату ввійде, то головою стелі достане; суха та цибата; коли роззявить рот, так і лопата улізе
- Г Смутний і невеселий сидів собі на лавці у новій світлиці конотопський пан сотник Микита Уласович Забрьоха

6. Установіть послідовність подій у повісті «Конотопська відьма»
- А у Конотопі «увесь народ щез»: «Усі зібралися круг ставка та й дивляться», як будуть топити відьом
- Б Пістряк з хворостою ніяк не може порахувати козацькі душі
- В сотник Забрьоха взяв шлюб із старою дівою Солохою
- Г Забрьоха «піднявся догори і полетів, як птиця» на хутір Безверхий, де чаклувала відьма Зубиха

7. Розкажіть про джерела написання твору.
8. Поясніть особливості композиції повісті «Конотопська відьма» Г. Квітки-Основ'яненка, зокрема групування персонажів.
9. Розкрийте специфіку сюжету: особливості розгортання, переплетення сюжетних ліній. Які позасюжетні елементи наявні в повісті? Знайдіть і прочитайте приклади в тексті.
10. Визначте елементи сюжетних ліній: «Забрьоха — Пістряк», «Забрьоха — хорунжівна Олена — Халявський», «конотопська відьма».
11. Використовуючи таблицю «Головні персонажі повісті "Конотопська відьма"», охарактеризуйте сотника Забрюху та писаря Пістряка. Поясніть, як через ці образи автор висловлює ідею твору.
12. Поясніть роль другорядних героїв у повісті.
13. Знайдіть у повісті кульмінаційний епізод — боротьбу з відьмами; прочитайте описи відьом, яких збиралися топити. Що було критерієм визначення відьом серед жінок Конотопа? У чому трагікомізм ситуації?
14. У якому стилі змальовані картини життя українського суспільства за часів Великої Руїни в «Конотопській відьмі»? Наведіть приклади з твору.
15. Поясніть, як удалося письменникові реалізувати художньо-естетичний принцип творчості — «бий у минулому сучасне».

16. Розгляньте схему «Засоби сатири й гумору в “Конотопській відьмі”». Пригадайте інші засоби творення комічного, наведіть конкретні приклади з повісті.
17. Відшукайте в тексті реальні та фантастичні елементи. Розкрийте поєднання реалізму й фантастики в «Конотопській відьмі».
18. Розгляньте таблицю «Короткий зміст повісті “Конотопська відьма”», прокоментуйте її. Поясніть, чому при переказі твору втрачається гумористично-сатиричне забарвлення.
19. Розкрийте особливості індивідуального стилю письменника, наводячи конкретні приклади з творів.
20. Розкажіть про значення творчості Г. Квітки-Основ'яненка в історії української літератури. Використайте фрагмент праці О. Гончара.

21. Поміркуйте, чому в повісті «Конотопська відьма» немає жодного позитивного персонажа, тоді як у «Марусі» — навпаки, немає негативних героїв.
22. Доведіть на конкретних прикладах, що твір «Конотопська відьма» Г. Квітки-Основ'яненка за жанром — бурлескна сатирично-гумористична реалістична повість.
23. Охарактеризуйте роль оповідача з повісті Г. Квітки-Основ'яненка «Конотопська відьма».
24. Здійсніть мовний аналіз тексту: охарактеризуйте лексику за вживанням, емоційним забарвленням, значенням (пряме й непряме). Зробіть висновок про лексичний склад гумористично-сатиричних творів Г. Квітки-Основ'яненка.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Виписати приклади описів (портрет, інтер'єр), зразки мови персонажів, пояснити їхню роль у повісті.

ЛІТЕРАТУРНИЙ ПРОЦЕС 40–60-х років XIX ст. ВСТУП

Творчість поетів-романтиків

Тарас Шевченко
Пантелеймон Куліш
Марко Вовчок
Юрій Федькович

ЛІТЕРАТУРА УКРАЇНСЬКОГО РОМАНТИЗМУ

Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. соціальна, економічна та культурна ситуація в Україні викликала незадоволення й протест як широких народних мас, так і творчої частини суспільства, передових кіл дворянства. Немов перед бурею, над народом висіло відчуття несумісності високих ідеалів людства, проголошених просвітниками, з реальною дійсністю; помітним став крах ілюзій на рівноправні відносини козацької України з царською Росією; несумісними були кріпосницька дійсність й овіяне легендами історичне минуле України.

За таких умов утвердився романтичний тип художньої творчості, який відіграв важливу роль у формуванні національної свідомості та становленні української літератури.

У 40-х роках XIX ст. передова дворянська інтелігенція Києва об'єдналася в **Кирило-Мефодіївське братство**. До нього ввійшли М. Костомаров, П. Куліш, М. Гулак, О. Маркович, Д. Пильчиков, В. Білозерський. Навесні 1846 р., живучи в Києві, Т. Шевченко познайомився з членами братства. Їх об'єднувала ідея рівності й братерства слов'янських народів на засадах пробудження національної самосвідомості українського народу через освіту в національному та християнському дусі, бачення розвитку суспільства шляхом реформ. Вони вважали поширення освіти головною метою своєї діяльності. Основні документи братства — «Статут слов'янського товариства святих Кирила і Мефодія», кілька пояснювальних записок та «Книга буття українського народу» М. Костомарова. Пантелеймон Куліш радив «занедбати політику», розвивати українське письменство, у силу якого вірив. Поетичні твори Т. Шевченка, які численними рукописними списками поширювалися в Україні й були наповнені революційним духом, мали великий вплив на формування ідейних засад Кирило-Мефодіївського братства.

Наприкінці березня 1847 р. розпочалися арешти членів Кирило-Мефодіївського братства. Їхньою причиною став донос студента університету О. Петрова про існування таємного антиурядового товариства. Син жандармського офіцера, Петров, увійшов у довіру кирило-мефодіївців, ознайомився з програмними документами, поезіями Т. Шевченка, підслуховував їхні розмови (жив по сусідству з квартирою М. Гулака). У доносі він написав і про «вірші Шевченка, що мали за своїм змістом узагалі думки явно протизаконні». Генерал-губернатор Д. Бібіков попросив головного начальника Третього відділу царської канцелярії О. Орлова про дозвіл на

арешти, слідство й допити членів братства. Дозвіл не забарився. Першим у Петербурзі заарештували М. Гулака, який недавно почав викладати в університеті, у Києві — О. Марковича. Миколу Костомарова забрали перед власним весіллям, так що наречена не дочекалася жениха. Не добув своєї весільної закордонної подорожі П. Куліш, якого разом із братом дружини, В. Білозерським, заарештували у Варшаві.

Ознайомимося з романтичним типом художньої творчості, який переважав в українській літературі першої половини XIX ст.

Романтизм — це художній напрям у літературі й мистецтві, який виник наприкінці XVIII ст. майже одночасно в країнах Західної Європи, а в Східній Європі розвинувся на початку XIX ст. Цей напрям став цілковитим запереченням класицизму. Український романтизм розвивався під впливом популярної творчості європейських письменників-романтиків: Скотта, Байрона, Шеллі (англійська література), Шиллера, Гейне, Гете (німецька), Гюго (французька), Шафарика, Ганки, Коллара (чеська), Міцкевича, Словацького (польська), Петефі (угорська), Жуковського, Пушкіна, Лермонтова (російська).

Український романтизм як складова слов'янського національно-культурного відродження та романтизму західноєвропейських літератур виявив спільні з ними риси, хоча мав і свої істотні особливості. На ранньому етапі утвердився **фольклорний**, або **народний**, **романтизм** із властивими йому ознаками:

- незадоволення реальним життям, зосередження уваги на розкритті внутрішнього світу людини;
- поєднання просвітительських і романтичних ідейно-естетичних засад;
- ідеалізація патріархальних відносин, людських почуттів, наявність релігійної свідомості;
- ліричний герой перебуває в гармонії з природою, у центрі — незвичайні, часто фантастичні обставини;
- романтичний герой пов'язує свою долю з долею народу, з боротьбою за національну незалежність; великого значення набувала національно-історична тематика;
- романтичні герої — люди сильної волі, мужні, духовно багаті; часто це самотня, але сильна особистість, яка протистоїть жорстокому світу;
- особлива увага приділялася проблемі літературної мови;
- мотив «світової туги» в зарубіжній літературі набуває характеру національної туги за минулою славою і волею України;
- особливо тісний зв'язок із фольклором (сюжет, герої, художні засоби, стилістичні фігури);

- поетика романтизму характеризується символікою, антитезою, персоніфікацією, метафорами для вираження тужливих пастроїв;
- мова піднесена, емоційна, насичена яскравими народнопоетичними засобами художньої виразності.

У цей період, після виходу у світ великої кількості різножанрових збірників усної народної творчості українців і фольклористичних наукових праць, особливо посилився інтерес до дослідження фольклору, адже, за словами М. Гоголя, «пісня для України все: і поезія, й історія, і батьківська могила».

У 20–40-і роки XIX ст. склалася концепція *романтичного історизму* у зв'язку з національно-визвольними рухами народів у складі Російської та Австро-Угорської імперій. Українські романтики утвердили усвідомлення українського народу як нації з власною історією, особливим складом душі, самобутньою мовою, естетичними й етичними принципами, власною культурою та історичним призначенням.

На таких позиціях стояли українські поети харківської школи романтиків; на західноукраїнських землях — М. Шашкевич, Я. Головацький, І. Вагилевич (основні представники славнозвісної «Руської трійці»). Провідна роль в утвердженні романтичного типу творчості належить Т. Шевченку й П. Кулішу. Основоположником нової української літератури на Буковині вважають Юрія Федьковича, значення творчої спадщини якого в становленні нового типу творчості надзвичайно вагома, адже даремно його називали «буковинським Кобзарем».

Трибуною для письменників-романтиків стали численні видання альманахів, часописів у різних містах: «Украинский альманах», шість збірників «Запорожской старины» І. Срезневського (Харків), «Киевлянин» М. Максимовича (Київ), «Ластівка» Є. Гребінки (Санкт-Петербург) та ін.

Поняття про поетичні школи. Елегія, романс

У першій половині XIX ст. передова українська інтелігенція об'єднувалася в окремі групи за літературними уподобаннями, естетичними засадами. Таке специфічне утворення в літературі називають школою. **Школа** — це творче об'єднання групи письменників, яке ґрунтується на спільних стилєвих уподобаннях, жанрових, тематичних зацікавленнях, проблематиці, естетичній програмі. В історії укра-

їнської літератури відомі такі школи: Харківська школа романтиків, Празька школа, Нью-Йоркська поетична школа, Київська школа.

Головним гаслом української літератури першої половини XIX ст., за яким об'єднувалася боротьба за національне й соціальне визволення, стала ідея народу. На перший план була висунута патріотична проблематика з визначальною роллю національної мови та літератури. Особливу роль у цьому відігравав Харків, як це підкреслював Л. Білецький: «У тих часах ні одне місто України в порівнянні з Харковом не виявило такої сильної любові до українського народу та й народності». Найчисленнішою була *Харківська школа романтиків*: І. Срезневський, Л. Боровиковський, А. Метлинський, М. Костомаров, О. Афанасьєв-Чужбинський, П. Гулак-Артемівський, В. Забіла, М. Петренко. Її представники збагатили українську літературу різножанровими творами.

У цей період серед представників Харківської школи романтиків значного поширення й популярності набула *романсова лірика*, а також лірика особистої журби (елегії, посвяти, медитації). У цих ліричних жанрах якнайповніше розкривався внутрішній світ людини, її душевні переживання, настрої смутку, меланхолії. Романтизм розвинув нові поетичні жанри: романс, елегію, послання, посвяту, медитацію.

Романс (з *ісп.* romance, від *латин.* romanice — по-романськи) — невеликий за обсягом вірш і музичний твір про кохання, призначений для сольного співу з інструментальним акомпанементом. У давні часи так називали пісні народною мовою в Іспанії, на противагу пісням, складеним по-латинськи. Романси виконували мандрівні співаки-оповідачі під супровід гітари. Пізніше пісні про кохання поширилися в інших країнах.

Український романс гідно представлений творами цього жанру — справжніми світовими шедеврами: «Дивлюсь я на небо...» М. Петренка, муз. Л. Александрової; «Нащо мені чорні брови...» Т. Шевченка, муз. М. Маркевича; «Гуде вітер вельми в полі...» та «Не щечби, соловейку» В. Забіли, муз. М. Глинки; «Повій, вітре, на Вкраїну...» С. Руданського; «Ніч яка місячна, зоряна, ясна» М. Старицького (вірш «Виклик»); «Стоїть гора високая...» Л. Глібова (вірш «Журба»), «Сміються, плачуть солов'ї...» О. Олесь, «Ой ти, дівчино, з горіха зерня» І. Франка, муз. А. Кос-Анатольського. Микола Лисенко створив романси на слова Т. Шевченка («Ой одна я, одна»), І. Франка («Безмежне поле») та чотирнадцять пісень Гейне в українських перекладах.

Елегія (з *грец.* elegēia — журлива пісня, скарга) — один із жанрів лірики медитативного, журливого, меланхолійного змісту. Елегія зародилася в Стародавній Греції як твір певної форми з патріотичними

й інтимними мотивами. З часом елегія набуває іншого змісту: переважають філософські роздуми, змішані почуття смутку й радості. Елегійними настроями пройнята лірика українських поетів-романтиків першої половини XIX ст.: А. Метлинського, М. Петренка, В. Забіли, Є. Гребінки, пізніше — Т. Шевченка, Л. Глібова, С. Руданського, І. Франка, Лесі Українки, О. Олеса, Б.-І. Антонича. Елегійні настрої наявні й у ліриці поетів XX–XXI ст. (А. Малишка, І. Драча, М. Вінграновського, Л. Костенко, Л. Талалая, І. Римарука та ін.).

ТВОРЧИСТЬ ПОЕТІВ-РОМАНТИКІВ

Петро Петрович Гулак-Артемівський (1790–1865) (справжнє прізвище Артемівський) народився в містечку Городищі Київської губернії (нині Черкаська обл.) у сім'ї священика. Навчався в Києво-Могилянській академії, викладав у приватному пансіоні в Бердичеві, працював домашнім учителем у сім'ях польських поміщиків. Свою долю пов'язав із Харківським університетом — справжнім центром освіти й науки. Молодий науковець після закінчення університету захистив магістерську дисертацію, викладав польську словесність, історію, географію, статистику, працював деканом словесного факультету, потім його ректором.

Визначним літературним досягненням П. Гулака-Артемівського стала поява першої віршованої байки в українській літературі «Пан та Собака», блискучого зразка сатиричного твору. У ній автор порушив актуальне питання сучасності — безправне становище кріпаків, жорстокість і самодурство поміщиків. Інші відомі байки — «Солопій та Хівря, або Горох при дорозі», «Тюхтій та Чванько» — утвердили жанр класичної байки в українській літературі, який згодом розвинули Л. Боровиковський, Є. Гребінка, Л. Глібов.

Петро
Гулак-Артемівський

Петро Гулак-Артемівський започаткував романтичний тип художньої творчості в українській літературі баладою «Твардовський» за сюжетом твору польського поета-романтика А. Міцкевича «Пані Твардовська».

З метою передачі пізніх людських почуттів П. Гулак-Артемівський переспівав німецьку баладу Й. В. Гете «Рибалка» («Der Fischer») в однойменній баладі українською мовою. Сюжет романтичного твору Гулака-Артемівського побудований на українській народній демоно-

логії: міфічна водяна істота русалка застас парубка за звичним заняттям: *«На березі рибалка молоденький // На поплавець глядить і примовля: // — Ловіться, рибочки, великі і маленькі»*. Дівчинонька-русалка зачаровує Рибалку за допомогою відомих засобів припачи: *«косу зчісує, і брівками морга»*, *«морга й співа»*, — зваблює юнака таємничим підводним світом, у якому він і безслідно зникає.

Невід'ємним і органічним у баладі є романтичний пейзаж. У «Рибалці» морська стихія описана непоширеними, неповними реченнями з використанням дієслівних синонімів, тавтології: *«Вода шумить!.. Вода гуля!..»*; *«...аж ось реве, // Аж ось гуде, — і хвиля утікає!..»* Емоційне сприйняття балади забезпечують інші мовно-стилістичні засоби: вигуки, звуконаслідувальні слова (*смик, тьох, гульк, гей, гей!, ой, хлюп*); синоніми, слова з експресивним значенням (*журба, переполах, сум*); слова з пестливими суфіксами (*Рибалка молоденький, Дівчинонька, рибочки, любенький, гарненько, серденько*); тавтологія; анафора.

Твір пройнятий елегійним настроєм, насичений народнопісними мотивами, мовними засобами, казковими, фантастичними елементами, експресивною лексикою. Усе це підкреслює неповторний національний колорит у змалюванні романтичного поривання мрійливого юнака в незвіданий чарівний світ, так захоплено описаний Русалкою в її монолозі: *«...сонечко і місяць червоненький // Хлюпошуться у нас в воді на дні // І із води на світ виходять веселенькі»*; *«...в темну ніч // Блищать у нас зіроньки під водою»*.

Органічний зв'язок балади з українським фольклором забезпечив їй тривале життя, авторів ж — визнання.

Євген Павлович Гребінка (1812–1848) зростав у дворянській сім'ї на хуторі Убіжище Гребінківського району на Полтавщині. Закінчив Ніжинську гімназію вищих наук, де навчалися М. Гоголь і В. Забіла. Тут були написані перші його твори. Після служби в 3-му Малоросійському козацькому полку працював чиновником у Петербурзі, а з 1834 р. почав викладати російську словесність у військових

В. Лопата. Ілюстрація до балади
П. Гулака-Артемовського
«Рибалка»

Євген Гребінка

навчальних закладах столиці. У Петербурзі створив гурток мистецької і літературної інтелігенції. У той час надзвичайної популярності набули літературні вечори Євгена Гребінки. Письменник узяв безпосередню участь у вирішенні життєвої та творчої долі Тараса Шевченка: у викупі його з кріпацтва, у першому виданні «Кобзаря» 1840 р.; в альманасі «Ластівка» надрукував окремі твори Т. Шевченка, допомагав у самоосвіті, матеріально сприяв його першій подорожі в Україну.

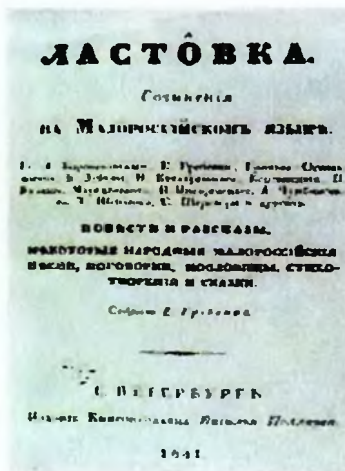
Помер Є. Гребінка в Петербурзі ще зовсім молодим, у 36-річному віці, від туберкульозу. Похований у с. Мар'янівці на рідній Полтавщині.

Видатним явищем для української літератури стала поява альманаху Євгена Гребінки «Ластівка» (1841), у якому були надруковані твори Т. Шевченка, І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Л. Боровиковського, В. Забіли, О. Афанасьєва-Чужбинського, українські народні пісні, приказки, загадки.

В історію української літератури Є. Гребінка увійшов насамперед як прославлений байкар зі своєю збіркою «Малороссийские приказки» (1834, 1836). Іван Франко відзначав, що «як байкопис, Гребінка займає перше місце в нашій письменстві. Його байки визначаються яким національним і навіть спеціально лівобережним

українським колоритом, здоровим гумором», наприклад: «Ведмежий суд», «Віл», «Ячмінь», «Рибалка», «Мірошник», «Дві пташки в клітці». Євген Гребінка писав також і прозові твори російською мовою — оповідання, нариси, повісті («Ніжинський полковник Золотаренко»), історичний роман «Чайковський», вірші, пісні, романси.

У поетичному доробку Євгена Гребінки є низка віршів українською мовою, у яких передано найтонші порухи людської душі, сумні медитації, тугу за щастям, елегійні мотиви: «Українська мелодія», «Човен», «Маруся», «Заквітчалась дівчина», «Ліс». Усесвітньо відомими стали романси на його слова «Очи чёрные» і «Ні, мамо, не можна нелюба любити» («Українська мелодія»), які ще за життя письменника

Альманах «Ластівка»

стали улюбленими народними піснями, а його знамениті «Очи чѣрныя», завдяки неповторному голосу Ф. Шаляпіна, облетіли увесь світ і стали загальнонародним надбанням.

В історію української культури **Микола Іванович Костомаров** (1817–1885) увійшов як письменник (поет, прозаїк, драматург), публіцист, історик, фольклорист, професор Київського та Петербурзького університетів (літературний псевдонім Ієремія Галка). Захистив магістерську дисертацію на тему «Про історичне значення української народної поезії» (1844). Для нього минуле України — не екзотичний матеріал для балад, легенд, а «живі літописи», з яких він черпав дух епохи, історичні закономірності розвитку.

Микола Костомаров

Як поет, М. Костомаров заявив про себе в ранній період творчості. Дві збірки віршів («Украинские баллады Иеремии Галки», Харків, 1839; «Ветка. Малорусские стихотворения Иеремии Галки», Харків, 1840) виразно представляють Костомарова-романтика. У зв'язку з його арештом за участь у Кирило-Мефодіївському братстві в 1847 р. збірки було заборонено й вилучено з продажу.

Елегійними настроями пройнятий вірш М. Костомарова «Соловейко». Тут наявний внутрішній сюжет — думки, переживання, прагнення до ідеалу героя-співця, який асоціюється з образом соловейка, є центральним в елегії. Головні мотиви поезії — самотність, творчість («І в небо думкою злетів, // Між зорями співає»), нерозділене кохання.

Словосполучення *зелений сад*, яке повторюється тричі на початку першої строфи, зосереджує увагу на весняному буянні, адже *зелений колір* у фольклорі — символ природи, молодості, родючості, краси й радості, ствердження життя. Антитеза *зелений сад* — *зелена могила*, навпаки, підсилює стан безнадії, депресії, байдужості й очікування смерті, тим паче, що в останній строфі цей стан душі ліричного героя поглиблюється експресивними епітетами *смутна, тиха, самотня*.

Головний композиційний прийом елегії — художній паралелізм: спів соловейка в саду й на могилі та творчість народного поета, який *«віршами тоб'язними // Кохання й радість розділя // З серцями приятними»*. Риторичними запитаннями посилюється незрівнянний солов'иний спів: *«Хто гласи їх розлічить? Хто зорі перелічить?»* Призначення народного співця благородне, вагом: він *«біді оплакує людській»*, за що *«ніхто йому // З душі не кине квітку!»*, тільки *«одно серденько пісня та // Співцева розрушила»* — пісня співця зворушила серце самотньої дівчини, яка сиділа на самотній могилі й слухала

спів солов'я. Вражає розмаїття лієслівних синонімів, що характеризують спів солов'я і створюють привабливий, улюблений образ птаха, який у народній поезії символізує співучу душу українця, красу й любов, радість і молодість, неповторну майстерність співака: *заплямка, засвистить, співає, затьохка, застогнав, терликнув, залився*.

Інші народнопоетичні образи-символи допомагають розкрити зміст поезії, поглибити її емоційне звучання: *весна* — символ молодості, початку життя, розквіту; *зірки, зорі* — дівчина-красуня, кохання, добра душа, нове щасливе життя, вічність, очі Бога. Цікаво, що в одній строфі, четвертій, поет доречно використав головні рослинні символи українців:

Той на **тополі**, ті в кущах,
Ті в **вербах**, ті в **каліні**...
Один біля могили сам
Співає на **ялині**.

Як зазначено в «Словнику символів», у народній поезії ці дерева та кущі мають такі символічні значення: *тополя* — символ дерева життя, добра і зла, сумної дівчини, матері, краси, стрункості, весни; *верба* — символ прадерева, пробудження природи, весни, засмученої жінки, батьківщини; *калина* — символ дівочої чистоти й краси, вічного кохання, вірності, гармонії життя і природи, материнства, нескореності та стійкості; *ялина* — символ зажури, смутку, смерті.

Отже, поезія «Соловейко» — класичний зразок української романтичної лірики з усіма характерними її ознаками.

Пафос патріотичної проблематики, боротьба за розвиток національної мови та літератури, що стало естетичною програмою постівромантиків, позначилися на творах **Олександра Афанасьєва-Чужбинського**. Меланхолійними настроями наповнені його елегії «Пісня» і «Жаль». Головний композиційний прийом «Пісні», що нагадує народну пісню, — заперечне протиставлення: «*Ой у полі на роздоллі // Шовковая травиця...*» і далі: «*Тільки туди кониченька // Мені не водити, // Із тієї криниченьки // Водиці не пити*». Чому? Бо «*на тій шовковій травиці // Багато отрути: А з тієї криниченьки // Пив мій ворог лютий*».

Микола Костомаров до кінця життя зберіг феноменальну пам'ять. Він цитував окремі місця з літописів, цілі акти й документи. Декламував великі уривки Шевченкових творів, вірші інших улюблених поетів — Байрона, Шиллера, Гете, Міцкевича. Найбільше йому подобались українські думи: поет-учений пам'ятав не тільки тексти всіх дум, а й усі відомі їхні варіанти.

Він дивував усіх чудовим знанням квітів і трав. Під час мандрівок Україною збирав не тільки фольклор, а й гербарії. Дуже любив польові квіти, оспівував їх у своїх поезіях («Квіточка», «Рожа», «Кульбаба», «Явір, тополя і береза»), шкодував, коли косили траву.

ЮНОМУ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЦЕВІ

Скоро я прийшов до переконання, що історію треба вивчати не тільки за мертвими літописами і записками, а й у живому народі. Але з чого почати? Звичайно, з вивчення свого руського народу; а оскільки я жив тоді в Україні, то й розпочав його з української гілки.

Мене вразили й захопили непідробні чари української народної пісні, я аж ніяк не підозрював, щоб така витонченість, така глибина і свіжість почуттів були у творах народу... Українські пісні до того охопили все моє чуття й уяву, що за якийсь місяць я вже знав напам'ять збірник Максимовича, потім узявся за його другий збірник, ознайомився з історичними думами і ще більше пристрасився до поезії цього народу.

М. Костомаров, уривок з «Автобіографії»

* * *

Нині будь-який народ прагне залишатися тим, ким він є, ким він може стати... Прагне бути собою, жити своїм корінним життям, мислити своєю головою, відчувати своїм серцем, бажати своєю волею, чинити самостійно й безпосередньо і ... жити всіма силами свого буття...

Різноманітне побічне, чужорідне, що сприймається нами ззовні, повинне перетворитися на нашу природу, щоб ми й потім залишалися ми, ...такі, що відновлюємо живу традицію, живий зв'язок між минулим і сучасним, захисники історичної пам'яті; будівничі державного і народного життя не на піску, а на міцній основі органічного, свідомого саморозвитку, самоповаги.

*Й. Бодяньський, із магістерської дисертації
«Про народну поезію слов'ян»*

1. Романтизм утвердився в українській літературі
 - А** наприкінці XVIII ст.
 - Б** наприкінці XVIII — на початку XIX ст.
 - В** у першій половині XIX ст.
 - Г** у другій половині XIX ст.

2. Риси романтизму названі в усіх рядках, **KPIM**

- A** герої — люди сильної волі, мужні, духовно багаті; часто це самотня, але сильна особистість, яка протистоїть жорстокому світу
- Б** незадоволення реальним життям, зосередження уваги на розкритті внутрішнього світу людини
- В** смерть героя неминуча від стихійного лиха, хвороби, нещасного випадку
- Г** герой пов'язує свою долю з долею народу, з боротьбою за національну незалежність

3. У рядках із балади П. Гулака-Артемовського «...сонечко і місяць червоненький // Хлюпоцуться у нас в воді на дні // І із води на світ виходять веселенькі» використано

- A** гіперболу, літоту
- Б** метафору, інверсію
- В** алегорію, метонімію
- Г** народні епітети, порівняння

- 4. За яких умов в українській літературі розвивався романтизм? Що ви дізналися про поетичні школи?
- 5. Охарактеризуйте головні особливості романтизму як літературного напрямку, назвіть найяскравіших представників українського романтизму.
- 6. Яке українське місто в цей час відіграло визначальну роль у науково-літературному процесі? Які літературно-мистецькі альма-нахи, часописи сприяли публікації в них творів українських письменників-романтиків?
- 7. Розкажіть, у яких галузях науки, літературних жанрах працювали П. Гулак-Артемовський, М. Костомаров. Що вас вразило в життєписах цих славнозвісних особистостей?
- 8. Які незвичайні, фантастичні обставини відображені в баладі П. Гулака-Артемовського «Рибалка»? Із твором якого автора перегукується «Рибалка» українського поета?
- 9. Розкрийте образ співця з елегії М. Костомарова «Соловейко» через його протиставлення з образом соловейка.
- 10. Що ви дізналися про життя і творчість Євгена Гребінки? Який його романс став усесвітньо відомим?

11. Прочитайте матеріали рубрики «Юному літературознавцеві», поясніть, на яких важливих засадах романтизму акцентували увагу М. Костомаров і Й. Бодянський.
12. Дослідіть особливості поетики вивчених творів П. Гулака-Артемовського, М. Костомарова, Є. Гребінки (епітети, порівняння, антитеза, метафори; специфіку віршування).

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Опрацювати за підручником короткі відомості про поетів-романтиків.
2. Прочитати твори поетів-романтиків: «Очи чѣрные» Є. Гребінки, «Стежки» М. Костомарова. Визначити в них ознаки романтизму.

Віктор Миколайович Забіла (1808–1869) народився на хуторі під Борзною на Чернігівщині в родині дрібного поміщика. Навчався в Ніжині, служив у Київському драгунському полку, потім жив на хуторі.

Із творчого доробку поета-романтика, який налічує майже сорок творів, за життя письменника було опубліковано лише п'ять, зокрема його знаменитий «Соловей» («Не щебечи, соловейку...»). Свій біль, тугу за щастям, гіркі роздуми про майнову нерівність поет виливав у романтичних творах.

Віктор Забіла

Тривалий час, залишаючись невідомими в літературі, вірші В. Забіли поширювалися в рукописних списках, зокрема збірка «Співи крізь сльози», ще за життя поета були популярними в народі. Пантелеймон Куліш згадував, що В. Забіла в українській пісні «улив стільки душі, що співались вони або читались у рукописі геть широко по Україні між панами, а деякі чував я й між простацтвом». Окремі з власних пісень поет сам поклав на музику і співав їх під супровід бандури. До кількох його віршів підібрав мелодії Т. Шевченко, які стали відомими піснями.

До віршів «Соловей» і «Гуде вітер вельми в полі...» написав музику російський композитор Михайло Глінка, після чого пісні набули широкої популярності.

Поезія «Соловей» у формі уявного монологу ліричного героя із соловейком оспівує не згасле до кінця життя кохання й страждання через втрату *милі дівчиноньки*. Протиставний паралелізм розкриває мотив приреченості на страждання в коханні, в особистому житті: «...*Ти щасливий, спарувався // І гніздечко маєш! // А я бідний, безталанний, // Без пари, без хати*». Через образ природи (особливо соловейка), на тлі якої змальовано стан душі юнака, посилюється психологізм твору.

Вірш можна поділити на чотири частини: I — риторичне звертання ліричного героя до соловейка, спів якого ятрить його душу; опис благодатного впливу співу солов'я на людину; II — паралельне змальовання стану душі ліричного героя, його безталанної долі, бо «*котру люблю дівчиноньку, // Тієї не бачу*»; III — заклик до соловейка співати «*тим людям, // Котрі веселяться*»; IV — песимістичні думки про смерть, пов'язані з образом-символом пугача, який «*нехай стогне коло мене // Да смерть возвіщає*».

Особлива роль у підсиленні стану душі ліричного героя належить соловейкові. Його неповторний спів лунає навесні повсякчас: і «*на зорі раненько*», і «*в темну ніч... , // І як сонце зійде*», і «*як сонце пригріє*», і «*як вечоріє*». Через нагромадження обставин часу підкреслено органічну єдність людини й живої природи, яка облагороджує щоденне життя, прикрашає будні.

Народні фразеологізми зі словами *серце, душа, дух* (б'ється в грудях *серце, замре серденько, у душі похолоне, душу роздирає, дух замирає*) посилюють стан тривоги, безнадії ліричного героя на щасливе життя, його свідоме страждання через утрату коханої дівчини. Ці ж пастрої підкреслює антитеза в кінці поезії: «*Вони піснюю твоєю // Будуть забавляться. // А мені така пісня // Душу роздирає*».

Для вірша «Соловей» характерні народнопоетичні образи-символи, змальовані більшою чи меншою мірою і в інших творах поетів-романтиків: *соловейко, зоря, ніч, гніздечко, пісня, серце, пугач*.

Багата мова, наспівний ритм, близькість поезики до народної пісні, глибокий ліризм твору В. Забіли «Соловей» сприяли тому, що він став улюбленим народним романсом «Не щебечи, соловейку...», який прикрашає репертуар багатьох усесвітньо відомих співаків.

Доречі...

Віктора Забілу вважають поетом нещасливого кохання. 25-річний гусар, середнього зросту, стрункий юнак, закохався у випускницю Інституту шляхетних панянок Любов Білозерську, рідну сестру Віктора Білозерського (видавця «Основи») та письменниці Ганни Барвінок (дружини П. Куліша). Молоді полюбили одне одного й заручилися за згодою батьків. У цей час

до Білозерських зачастив багатий пан, якому сподобалася дівчина, і почав свататися, стараючись сподобатися батькові, який примусив дочку вийти заміж за «статки та маєтки».

Безталанного Забілу охопила розпука. Тоді він почав писати вірші, два з яких — «Соловей» і «Гуде вітер вельми в полі...» — стали знаменитими народними піснями. Дівчина вийшла заміж за нелюба. З горя Забіла прогайнував маєток. Свою любов не зміг забути до смерті, а його колишня суджена примирилася з долею і прожила довге й спокійне життя.

Вал. Шевчук. «Із вершин та низин»

Михайло Миколайович Петренко (1817 — рік смерті невідомий) народився в м. Слов'янську Харківської губернії (тепер Донецька обл.). Біографічні дані про нього дуже скупі, навіть не зберігся портрет. Закінчив юридичний факультет Харківського університету.

Із спадщини М. Петренка збереглося майже двадцять поезій, написаних протягом нетривалої творчої діяльності поета. Перші його твори були надруковані в альманасі «Сніп» ще під час навчання в Харківському університеті під назвою «Думки». Основну ж частину поетичного доробку — 16 віршів — А. Метлинський надрукував у «Южном русском сборнике». Ні за життя поета, ні після його смерті не вийшло друком жодної збірки віршів.

Найвідоміший його твір — поезія «Небо» («Дивлюсь я на небо...»), покладений на музику Людмилою Александровою, випускницею Варшавської консерваторії. Вірш набув широкої популярності як українська народна пісня літературного походження.

Вірш «Дивлюсь я на небо...» із триптиха «Небо» був уперше надрукований у 1841 р. в альманасі «Сніп» під заголовком «Недоля» з епіграфом «В минуту жизни трудную теснится в сердце грусть...» (М. Лермонтов). В авторському оригіналі він значно відрізняється від того уривка, який став знаменитим українським народним романсом у неповторному виконанні відомих українських співаків — Бориса Гмирі, Дмитра Гнатюка, Анатолія Мокренка, Анатолія Кочерги.

Тема недолі, скарги на життя, незадоволення земним буттям, бажання заховатися від сирітського горя — усім цим наповнений вірш. Тут переважають мотиви втечі від реалій, пошуку щастя. Ліричний герой, самотній сирота, жаліється на долю, для якої він *чужий, змалку нелюбий, наймит, хлопцюга прибудний*. Риторичні фігури («Чому мені, Боже, ти крилиш не дав?», «Хіба ж хто кохає перідних дітей?»), тавтології («Чужий я у долі, чужий у людей»), розлогі метафори підкреслюють приреченість на самотність.

Герой поезії виступає частиною природи й прагне злитися з нею, поривається до неба, хоче втекти від земних буднів: *«Я б землю покинув і в небо злітав! // Далеко за хмари, подальше од світу, // Шукать собі долі...»* Тугу за гармонією реального життя й ідеалу, їхню несумісність автор передав через народнопоетичні образи-символи, характерні для романтизму: космічні символи (*небо* — високість, недосяжність; *сонце* — вища космічна сила, осяяння, слава, велич; *місяць* — символ циклічного ритму часу, вічності, постійного оновлення; аналізовані раніше образи-символи *зірки, зорі*), земні символи (*земля* — мати-годувальниця, багатство, щедрість, родючість, гріхопадіння; *світ* — приземленість, буденність), абстрактні символи (*крила* — символ мрії, творчості, натхнення), птахи (*сокіл, орел* — символ відваги, сміливості, гордості, чоловічої краси, далекоглядності, духовного злету).

Твір пронизаний романтично-меланхолійним смутком, журливим настроєм нездійсненої мрії життя.

ЮНОМУ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЦЕВІ

...Учителька музики в доброму настрої йшла якось із концерту народної пісні додому. У високому блакитному небі побачила політ сокола. ...Для народження твору потрібна якась одна мить, яскрава, як спалах блискавки. Така мить і прийшла до Людмили Александрової. Народилася широка, задумлива, як наш правічний степ, мелодія. Удома програла її на роялі, записала... Одна з її учениць дала свіжий номер літературного альманаху «Сніг»... , перегорнула його сторінки. І раптом побачила кілька поезій невідомого автора. Вірші сподобалися. А один із них — «Дивлюсь я на небо та й думку гадаю...» — збентежив і особливо зацікавив. Текст повністю відповідав мелодії. Отак несподівано народилася пісня! Людмила дала їй назву «Дивлюсь я на небо». З часом цю пісню чудово аранжував відомий український композитор Яків Степовий.

В. Капустін. «Одна на цілий світ: Художні нариси про творців українських пісень, що стали народними»

УКРАЇНЬСКА ЛІТЕРАТУРА НА ЗАХІДНИХ ЗЕМЛЯХ

«Доба національного пробудження й становлення нової літератури в Західній Україні, — відзначав Є. Нахлік, — припадає на 30–50-і роки XIX ст., тобто охоплює час від початку діяльності «Руської трійці» до творчого дебюту її основоположника Ю. Федьковича».

Культурний простір у регіоні Західної України був заповнений польськими, німецькими, австрійськими, румунськими науково-

художніми осередками. Заснування в 1784 р. Львівського університету забезпечило активну участь Східної Галичини в загальноєвропейському просвітницькому русі, адже Львів на той час уважався найрозвиненішим містом Австрійської імперії. Незважаючи на те, що українська нація була розділена кількома державами — Росією, Австрією, Угорщиною, Молдавією, — західні українці зберегли свою мову, звичаї, фольклор, віру, хоча власне українських осередків було дуже мало.

Поштовхом до прогресивних змін у національному питанні стало польське повстання 1830–1831 рр. За словами І. Франка, «цей початок свідомого патріотизму польського був... початком патріотизму руського, початком відродження руської народності зразу в літературі, а з часом і в політиці».

«Руська трійця»

Неоціненний внесок у становлення нової літератури в Західній Україні, у національно-культурне відродження зробили представники прогресивного літературного угруповання, відомого в історії як «Руська трійця», з головними її організаторами — **Маркіяном Шашкевичем, Іваном Вагилевичем, Яковом Головацьким**, студентами філософського факультету Львівського університету. Гасло їхньої діяльності — «Іти в народ, учитися в нього мудрості». Щирі патріоти, невтомні просвітники-демократи, наполегливі в подоланні труднощів, вони з молодечим ентузіазмом узялися за виконання цього нелегкого завдання хоча б тому, що спочатку навіть не вміли читати й писати по-українськи, а постійний опір і переслідування влади заважали систематичній праці. Молоді люди купували потрібні наукові й художні книжки, вивчали граматику, історію України й слов'янських народів. Особливо ретельно вивчали творчість письменників і науковців Східної України: І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки, М. Гоголя, М. Костомарова. М. Максимовича, М. Церетєва та ін.

Маркіян Шашкевич

Іван Вагилевич

Яків Головацький

Вони, крім українських, студіювали матеріали сербських, польських, чеських, російських фольклорних збірників, твори європейських про-світників.

На початку 30-х років XIX ст. львівський семінарист М. Шашкевич став натхненником, ідеологом та організатором «Руської трійці», гуртка вільнодумних студентів, членами якого стали: І. Вагилевич, Я. Головацький, М. Устиянович, М. Кульчицький, Й. Охрімович, О. Шухевич, М. Мінчакевич, Й. Левицький та ін. Вони почали активно збирати зразки усної народної творчості, адже у фольклорі та національній історії вбачали дух свободи, боротьби, героїзму; відкидали помилкові погляди на українську мову як діалект польської та російської. За твердженням учених, на Західній Україні виник характерний для літератур поневолених націй патріотичний варіант романтизму. Першою відомою спробою початку нового письменства стала рукописна збірка львівських семінаристів «Син Русі» (1833), до якої увійшли вірші народною мовою М. Шашкевича, М. Мінчакевича, Й. Левицького.

«Русалка Дністрова»

«Руська трійця» підготувала до друку збірку «Зоря» (1834), яка відкривалася портретом Б. Хмельницького й містила фольклорні зразки, оригінальні твори гуртківців, проте цензура заборонила це видання. На основі «Зорі» Шашкевич, Вагилевич і Головацький упорядкували збірник «Русалка Дністрова», який став, за словами І. Франка, «свого часу явищем наскрізь революційним... Ціла “Русалка” — се немов один неясний прорив чуття людського серед загального затупіння та одичіння. Се її найбільша, найреволюційніша віха». Вони підготували до друку народні пісні, власні оригінальні твори, переклади сербських пісень, літературно-критичні, фольклористичні, історичні статті. 1837 рік став визначною датою першої публікації українською мовою збірника західноукраїнських письменників. У Будапешті коштом доброчинників вийшла друком «Русалка Дністрова», однак збірник одразу було заборонено й 800 примірників конфісковано.

«Русалка Дністрова» відзначалася надзвичайно продуманою, чіткою компози-

Обкладинка збірника
«Русалка Дністрова»

цією, вражала тематичним і жанровим багатством творів, представлених у ній.

Для представників «Руської трійці» фольклор — історично правдиве відображення життя народу, вираження його внутрішнього світу, особливо вони цінували народну поезію. Використання народної мови стало головною ознакою народності літератури. Прикметно, що всі діячі «трійці» у своїй творчості використовували не лише галицький діалект, а й мову народу Наддніпрянщини. У романтичному ключі вони змальовували й героїчне минуле України. Збірка відзначалася світським змістом, просвітительсько-романтичним спрямуванням, закликом до єдності слов'янських народів. Уперше було використано українську абетку.

Представники «Руської трійці» багато зробили для збирання, вивчення та популяризації українського фольклору. У 1838 р. І. Вагилевич упорядкував кілька рукописних збірників, переважно світських колядок і щедрівок, пізніше уклав пісенний збірник «Слов'янське свято коляда». Обидва не були опубліковані. Підсумком цієї роботи Я. Головацького став вихід 1878 р. у світ «Народних пісень Галицької та Угорської Русі» у чотирьох книгах, ним зібраних і впорядкованих. Яків Головацький відомий у фольклористиці і як дослідник української міфології.

«Русалка Дністрова» стала визначним явищем вітчизняної історії, засвідчила красу й силу українського слова, високий рівень культури українців, пробудила віру народу в себе, в об'єднання української нації.

Про зачинателя нової української літератури на західних землях, М. Шашкевича, І. Франко писав: «Як поет, оповідач, кореспондент і проповідник, Шашкевич — людина наскрізь симпатична, щира й проста, огріта неложною любов'ю до рідного народу й непохитно певна своєї дороги як у штиці¹, так і в життю».

Маркіян Семенович Шашкевич (1811–1843) народився в селі Підліссі Золочівського повіту на Львівщині в родині священика. Серед селянської дітвори пізнавав рідну мову, народні звичаї. Змалку тягнувся до науки: початкову освіту здобув у дяка, потім навчався в німецькій школі в Золочеві, домініканській гімназії у Львові, Бережанській гімназії на філософському факультеті Львівського університету та одночасно у Львівській духовній семінарії. Ось такими були «університети» майбутнього лідера «Руської трійці», який прожив усього 32 роки (помер від сухот).

¹ Штиця — мистецтво.

Творчий і науковий доробок М. Шашкевича невеликий: понад тридцять віршів, незакінчена поема «Перекинчик бісурманський», казка «Олена», переспіви й переклади з грецької, давньоруської, чеської, сербської, польської мов, статті, нотатки. Йому належить перший в Україні переклад «Слова о полку Ігоревім», з якого зберігся лише «Плач Ярославни». У 1836 р. письменник уклав першу українську «Читанку» для народних шкіл, саме ця книжка «знаменувала початок нової української літератури для дітей» (Є. Нахлік).

«ВЕСНІВКА»

Величальні календарно-обрядові пісні весняного циклу — веснянки — улюблений фольклорний пісенний жанр українців, який привертав увагу й професійних поетів. Першим до інтерпретації народних веснянок звернувся М. Шашкевич «Веснівкою». Пізніше цілі поетичні цикли під назвою «Веснянки» написали І. Франко та П. Грабовський.

Медитацію «Веснівка» вважають перлиною пейзажної лірики поета. Вірш побудований у формі діалогу першої весняної квітки — проліска — з весною, яку «цвітка дрібная» називала ненькою. Велика репліка квітки — це її прохання, звернене до весни-матері, бажання волі, долі: «Щоб я зацвіла, // Весь луг скрасила». Вона прагне цвісти довго, щоб привабити своєю красою весь світ. Народнопоетичні порівняння — «Щоби я була, // Як сонце, ясна, // Як зоря, красна» — створюють чарівний образ-мрію першої квітки весни. Репліка-відповідь весни-матері, яка бажає своїй дитині щастя, навпаки, застерігає її від лиха, життєвих негараздів, що постійно підстерігатимуть юну особу:

Буря загуде, —
Краса змарніє,
Личко зчорніє,
Головоньку склониш,
Листоньки зрониш...

«Веснівка» має і яскраво виражений алегоричний зміст: *весна* — пробудження національної свідомості українців; *вихор, мороз, буря* — суспільні перешкоди, які заважають вільному розвитку України.

Майстерна художня форма, глибокий зміст «Веснівки» привертали до себе увагу композиторів, але найкращий музичний супровід до твору написав композитор А. Кос-Анатольський.

До речі...

Маркіян Шашкевич був середнього зросту, тонкий і меткий, ясновусий, синьоокий, лице мав худорляве, ніс невеличкий. Обладав рідкісним даром промовця і вмів захопити товаришів до праці. На обличчі М. Шашкевича відбивалась якась тужливість чи болість. Цікаво, що фотографії чи портрета поета не збереглося. За описом близьких до поета людей портрет виконав М. Івасюк, а пізніше І. Труш. Відтак відомий портрет поета — це тільки приблизне відтворення зовнішності М. Шашкевича.

Вал. Шевчук. «Із вершин та низин»

Значення романтизму для нового етапу розвитку слов'янських літератур

Романтики першими порушили проблему народу як учасника історично-культурного процесу. Своєю творчістю вони відновлювали й активізували історичну пам'ять і національну самосвідомість українців. Першорядна роль романтиків полягає в ознайомленні світу з обрядами, звичаями, віруваннями, усною народною творчістю, менталітетом.

Відкриття національної суті України для світової спільноти, за словами польського романтика А. Міцкевича, зробило Україну обітваною землею слов'янської романтичної поезії. Романтизм поставив важливі життєві питання: життя і смерть, свобода і рабство, народ і влада, особистість і натовп, внутрішній світ людини.

Романтики поєднали в цілісні художні твори епос, лірику, драму (з'явилися ліро-епічні твори, ліро-епіко-драматичні жанри), удосконалили силабо-тонічну систему віршування, звертаючись до всіх основних п'яти стоп, утвердили в літературі:

- побутову й історичну баладу;
- історичну поему, драму й трагедію;
- ліро-епічну поему;
- інтимну й громадянську лірику;
- думу, медитацію, елегію, ідилію, романс, сонет, посвяту, послання.

1. У рядках вірша В. Забіли «Соловей» «Ти щасливий, спарувався // І гніздечко маєш! // А я бідний, безталанний, // Без пари, без хати» використано засіб поетичного синтаксу

А обрамлення

Б анафору

В антитезу

Г протиставний паралелізм

2. У рядках вірша М. Шашкевича «Веснівка» «Головоньку склониш, // Листоньки зрониш, — // Жаль серцю буде» використано лексику

А професійну
Б застарілу
В пестливу
Г іншомовну

3. Установіть відповідність

Термін	Визначення
1 романтизм	А невеликий за обсягом вірш і музичний твір про кохання, призначений для сольного співу з інструментальним акомпанементом
2 романс	Б художній напрям у літературі, що виник наприкінці XVIII — на початку XIX ст., для якого характерні незадоволення реальним життям, зосередження уваги на розкритті внутрішнього світу людини
3 елегія	В ліро-епічний сюжетний віршовий твір, у основу якого взято подію легендарного чи соціально-побутового змісту з описами незвичайних ситуацій, людей, учинків
4 балада	Г один із жанрів лірики, для якого характерний медитативний, журливий, меланхолійний зміст
	Г перетворення людини на рослину, птаха

4. Визначте головні мотиви поезії В. Забіли «Соловей», прокоментуйте її зв'язок із народнопісенною лірикою.
5. Прослухайте романс «Дивлюсь я на небо» на слова М. Петренка. Прокоментуйте єдність музики і слів у пісні, настрої, які вони створюють.
6. Розкажіть про історичні передумови появи першого в Західній Україні україномовного збірника «Русалка Дністрова». Визначте роль «Руської трійці» в національному духовному відродженні українців.
7. Поясніть, чому І. Франко назвав М. Шашкевича «батьком нового, народного галицько-руського письменства», людиною, яка «огріта неложною любов'ю до рідного народу і непохитно певна своєї дороги як у штучі, так і в життя».

8. Охарактеризуйте зв'язок медитації «Веснівка» з українським фольклором.
9. Прокоментуйте особливості віршованої мови «Веснівки» М. Шашкевича: ритм, рима, римування, розмір. Яким настроєм пройнята поезія?
10. Розкрийте місце українських поетів-романтиків у контексті зарубіжних майстрів (В. Скотт, Дж. Байрон, В. Гюго, А. Міцкевич, Г. Гейне, Ю. Лермонтов та ін.).

11. Ознайомтеся з репродукціями картин українських художників С. Світлославського і П. Левченка. Зіставте їх із віршами поетів-романтиків, сформулюйте, що об'єднує ці мистецькі твори.

С. Світлославський. Вечір у степу

П. Левченко. Водяний млин

12. Письмово поміркуйте, яку роль у розвитку нової української літератури відіграли поети-романтики. Сформулюйте висновок, чому багато віршів поетів-романтиків стали піснями.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Проаналізувати мовні особливості поезії «Соловей» В. Забіли, «Небо» М. Петренка, «Веснівка» М. Шашкевича.
2. Вивчити напам'ять один із віршів поетів-романтиків (на вибір).

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

(1814—1861)

Благословен той день і час,
Коли прослалась килимами
Земля, яку сходив Тарас
Малими босими ногами,
Земля, яку скропив Тарас
Дрібними росами-сльозами.

М. Рильський

У першій половині XIX ст. в царській Росії загострилася криза кріпосницької системи господарювання, яка гальмувала прогресивні капіталістичні форми розвитку, що активно утверджувалися в Європі. У цей період посилюється самодержавно-поміщицьке свавілля. У жодній країні Європи правителі не мали такої необмеженої влади, як царі-імператори. Нідє бюрократія не була такою деспотичною, поліція такою жорстокою, а народ таким безправним, як у Росії.

На українських землях царат здійснював колоніальну політику ще сильніше, ніж за часів Петра I та Катерини II. Усе зводилося до ідеї: «Один правитель, одна віра, один закон, одна мова». Царський уряд намагався знищити залишки давньої автономії. Практично припинили вживати назву *Україна*, замінюючи її принизливою — *Малоросія*.

Саме в цей час народився Тарас Шевченко.

Дитинство і юність Т. Шевченка

Село! І серце одпочине:
Село на нашій Україні —
Неначе писанка село.
Зеленим гаєм поросло.
Цвітуть сади, білють хати...

Т. Шевченко

Тарас Григорович Шевченко народився 9 березня 1814 р. в селі Моринцях Звенигородського повіту Київської губернії (нині Звенигородський район Черкаської області) у родині Григорія Івановича Шевченка й Катерини Якимівни Бойко. Батьки поета були кріпаками магната-поміщика генерал-лейтенанта Василя Енгельгардта. До його володінь належали також села Моринці й Кирилівка, де минуло дитинство малого Тараса. «Село! І ось стоїть переді мною наша бідна, стара біла хата, з потемнілим солом'яним дахом і черво-

ним димарем, а навколо хати на причілку яблуня з червонобокими яблуками, а навколо яблуні квітник, улюбленець моєї незабутньої сестри, моєї терпеливої, моєї ніжної няньки», — напише він згодом у повісті «Княгиня».

Через рік після народження Тараса сім'я переїздить із Моринців до Кирилівки. У родині було семеро дітей: старші сестри Катерина й Марія, брат Микита, молодші сестри Ярина, Марія (названа на честь старшої сестри, яка померла) і брат Йосип. Зберігся малюнок Шевченка — хата в Кирилівці, де провів своє дитинство майбутній поет і художник. З боєм і гіркотою пізніше він напише:

Брати на панщину ходили,
Поки лоби їм поголили!
А сестри! сестри! Горе вам,
Мої голубки молодії,
Для кого в світі живете?
Ви в наймах вирости чужії,
У наймах коси побіліють,
У наймах, сестри, й умрете!
(«Якби ви знали, паничі...»)

Батько, чумакуючи, інколи брав із собою малого Тараса, що розширювало кругозір допитливого хлопчика. У восьмирічному віці його віддали до школи до кирилівського дяка-вчителя Павла Рубана. Першими книгами майбутнього поета були церковнослов'янський буквар — Граматка, Часословець — збірник молитов і пісень для церковної відправи, Псалтир — книга псалмів, яка слугувала підручником для читання, твори Г. Сковороди, «Енеїда» І. Котляревського.

Коли Тарасові минуло дев'ять років, померла мати. Батько був змушений одружитися з удовою Оксаною Терещенко (матір'ю трьох власних дітей). У повісті «Княгиня» Шевченко описав тяжку долю сиріт: «Хто бачив хоча б здалеку мачуху і так званих зведених дітей, той бачив пекло в його найогиднішому торжестві. Не минало години без сліз і бійки між нами, дітьми». Через два роки хлопчик залишився круглим сиротою — помер тато. Григорій Іванович вирізняв сина Тараса серед інших дітей, бачив у ньому природні здібності, обдарованість. Помираючи, він не дав йому нічого з матеріальної спадщини, промовивши пророчі слова: «Синові Тарасу із мого хазяйства нічого не треба — він не буде абияким чоловіком: з його буде або щось дуже добре, або велике ледащо». Проте шлях до великого майбутнього був нелегким і тернистим.

Малий Тарас став шукати кращої долі: допомагав у школі кирилівському дякові «носити воду школярам», де його життя було напівголодним; утік у Лисянку до диякона-живописця навчатися малярського ремесла. У хлопця рано виявився хист до малювання, про що залишили спогади товариші Т. Шевченка: І. Сошенко, Ф. Лобода, М. Чалий. Добрий друг у засланні Олександр Лазаревський писав: «З раннього дитинства у Тараса Григоровича особливо помітна була пристрасть до малювання: де тільки можна було, на стінах, дверях, дорогах, Шевченко постійно малював, вугіллям чи крейдою. У школі, коли він уже міг дістати папір і олівець, ця пристрасть розвинулась у ньому ще сильніше». Тарасівський дяк-живописець, уважно подивившись на ліву долоню хлопця, категорично «відмовив йому, не знайшовши в ньому таланту не лише до малярства, а й до шевства чи бондарства». Тарас знову повернувся до Кирилівки — найми-тував.

Восени 1829 р. разом з обслугою-кріпаками Тарас Шевченко як козачок молодого пана Павла Енгельгардта виїздить до міста Вільно (нині — Вільнюс), у 1831 р. — до Петербурга. У списку дворових був запис навпроти прізвища Шевченка: «Здатний на кімнатного живописця». Це значною мірою вирішило долю Шевченка.

Побачивши потяг і здібності хлопця до малювання, Енгельгардт відправив Тараса на чотири роки навчатися малярства до художника Ширяєва — різних живописних справ майстра. У 1836 р. Шевченко разом з іншими учнями Ширяєва розписував театр у Петербурзі. Тоді ж юнак познайомився з учнем Академії мистецтв Іваном Сошенком. Цю зустріч, за словами першого біографа Т. Шевченка О. Кониського, «треба вважати за найважливіший момент у житті нашого Кобзаря: вона перевела його через той рубікон, що межував людей з кріпаками, темряву зі світлом, волю з неволею». Пізніше І. Сошенко познайомив його з Є. Гребінкою, О. Венеціановим, В. Жуковським, К. Брюлловим, М. Вієльгорським — відомими культурними діячами того часу, які відіграли визначальну роль у подальшій долі Тараса Шевченка. У лютому 1837 р. Товариство заохочення художників дозволило Шевченкові неофіційно відвідувати навчальні класи Академії мистецтв, а у квітні Карл Брюллов, знаменитий російський художник, намалював портрет Василя Жуковського. Портрет розіграли в лотерею за 2500 крб, величезну на той час суму. За ці гроші Тараса Шевченка викупили з кріпацтва.

25 квітня 1838 р. на квартирі Брюллова Жуковський вручив Тарасові відпускну. У спогадах І. Сошенко писав: «Раз навесні сиджу я та малюю, вікно було відчинене, аж ось плигає у вікно Тарас, перекидає мій малюнок «Луку-євангеліста», кидається до мене на шию і гукає:

- Воля! Воля!
- Чи не здурів оце ти, Тарасе? — питаю я в нього, а він усе гукає:
- Воля! Воля!

Він був цілком щасливий. Радість його переходила в тиху радість, що усміхається... Брався до роботи, але робота не йшла! Покладе він свій малюнок у портфель, звідтіль візьме відпускну, перечитає її, перехреститься, поцілує і заплаче». Згодом поет у листі до брата Микити писав: «Живу, учусь, нікому не кланяюсь і нікого не боюсь, окрім Бога, — велике щастя бути вольним чоловіком».

Тепер Т. Шевченко з великою жадобою слухав лекції в Академії, займався самоосвітою, користувався бібліотекою Брюллова і багато читав, зокрема історію України, твори І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки, М. Гоголя, романи В. Скотта, твори Гомера, Сократа, Й. Гете, Й. Шіллера. Писав поезії, відвідував театр, виставки, музеї — швидко здобував нові знання, став надзвичайно освіченою людиною. Прийшло і визнання: нагорода срібною медаллю 2-го ступеня за першу картину олійними фарбами «Хлопчик-жебрак дає хліб собаці», третя срібна медаль 2-го ступеня за картину «Циганка-ворожка». Одночасно митця захопила літературна творчість. Пізніше поет зізнавався: «Дивне, однак, це всемогутнє покликання. Я добре знав, що живопис — моя майбутня професія, мій хліб. І замість того, щоб вивчати його глибокі таємниці, та ще під керівництвом такого вчителя, яким був безсмертний Брюллов, я писав вірші, за які мені ніхто шага не платив і які, зрештою, позбавили мене волі».

1840 рік став епохальним в історії України, української нації: побачила світ збірка поетичних творів Т. Шевченка «Кобзар», яка містила лише вісім творів: «Думи мої...», «Перебендя», «Катерина», «Тополя», «Думка», «До Основ'яненка», «Іван Підкова», «Тарасова ніч». Художник створив малюнки, низку портретів, чимало ілюстрацій до художніх творів. Шевченко став знаменитою людиною в Петербурзі. Слава про нього поширилася і в Україні. Сучасники Т. Шевченка залишили свої спогади про цей

Т. Шевченко. Циганка-ворожка.
1841 р.

знаменитий для України період. Харківський видавець альманаху «Сніп» О. Корсун писав: «Раз ми ідемо з Миколою Івановичем Костомаровим у собор... і заходимо до Апаріна в книгарню. Питаємо, чи нема чогось новенького. П. Апарін подає тоненьку книжку “Кобзар”. Ми присіли на лавці та й просиділи не тільки обідню — і сам обід: усю книгу прочитали... Це було щось зовсім нове, особливе, оригінальне. “Кобзар” вразив нас. Не тільки нас, а... всіх читачів».

Дві подорожі в Україну

Якось недавно довелося
Мені заїхати в Україну,
У те найкраще село...

Т. Шевченко

Після чотирнадцяти років розлуки з Україною Т. Шевченко разом з українським письменником Є. Гребінкою 19 травня 1843 р. вирушив до рідного краю: Качаніва (маєток Тарновських), Київ, Пирятин (батьківщина Гребінки), Мойсівка, Яготин (маєток Репніних), знову Київ. Потім відвідав Запорозьку Січ, острів Хортицю, Покровське, Чигирин, Суботів, Березівку, Кирилівку, його батьківщину, де зустрівся з братами й сестрами. Під час перебування в Києві познайомився з Михайлом Максимовичем, Пантелеймоном Кулішем, Миколою Костомаровим, поміщиками-меценатами, які підтримували розвиток української літератури й мистецтва.

В Україні Т. Шевченко виконав кілька малюнків історичних пам'яток, зробив чимало ескізів олівцем. І знову мандри рідною землею: Лубни, Березова Рудка, Ковалівка. На початку 1844 р. поет виїхав до Москви, де познайомився з істориком Бодянським, ученим Шафариком, із знаменитим актором Щепкіним. У лютому митець повернувся до Петербурга, щоб закінчити навчання в Академії мистецтв. У листопаді 1844 р. побачив світ перший випуск «Живописної України», до якого увійшли шість офортів¹. Художник мав намір на гроші за альбом викупити рідних із кріпацтва — не судилося... Продовжував писати нові поезії. У березні 1845 р., після закінчення навчання в Академії мистецтв, Шевченкові було присвоєно звання художника.

У квітні 1845 р. Т. Шевченко приїхав в Україну з наміром постійно тут жити й працювати. Одержавши від Київської археологічної комісії доручення зарисувати історичні пам'ятки, він мандрував

¹ *Офорт* — гравюра на міді або цинку з малюнком, протравленим кислотами.

Україною, виконуючи це завдання. Одночасно писав поетичні твори. Подорож на Україну збагатила його свіжими враженнями, новим баченням сучасного пригнобленого становища народу в закріпаченій Російській імперії, що потім було взято за основу його викривальних творів:

Латану свитину з каліки знімають,
З шкурою знімають, бо нічим обуть
Княжат недорослих; а он розпинають
Вдову за подушне, а сина кують,
Єдиного сина, єдину дитину,
Єдину надію! в військо оддають!
(«Сон» («У всякого своя доля...»))

У Переяславі, де поет жив у Козачковського, з'явилися на світ поеми «Наймичка», «Кавказ». У кінці грудня тяжко хворий Шевченко написав знаменитий «Заповіт». Ці та інші твори 1843–1845 рр. він об'єднав у рукописний альбом «Три літа», «одну з найбільших реліквій українського народу, найяскравіший документ полум'яної творчості великого поета-революціонера» (Є. Шаблювський), у який увійшли блискучі зразки політичної лірики: поеми «Сон», «Кавказ», послання «І мертвим, і живим...», поезії «Розрита могила», «Чигрине, Чигрине...», «Минають дні, минають ночі...», «Давидові псалми».

Один із сучасників Тараса Шевченка, київський чиновник М. Шигарін, писав: «...У Києві... Шевченкові вірші з особливим захопленням читали в багатьох гуртках. Дехто вчив тоді малоруську мову лише для того, щоб читати й розуміти Шевченка. Крім надрукованої книжки, ходили по руках зошити, що їх Шевченкові шанувальники переписували навперебій один перед одним». Саме за ці твори пізніше цар жорстоко розправився з поетом.

Арешт і заслання (1847–1857)

Хоч доведеться розп'ястися!
А я таки мережать буду
Тихенько білії листи.

Т. Шевченко

За участь у Кирило-Мефодіївському братстві Т. Шевченка та його товаришів було заарештовано (про Кирило-Мефодіївське братство ви читали на с.150).

Тараса Шевченка заарештували 5 квітня 1847 р. на дніпровській переправі, коли він повертався до Києва і мав бути старшим боярином на весіллі в Костомарова; жандарми відібрали в нього рукописну

збірку «Три літа». Поет їхав до Києва зі світлими надіями: отримав дозвіл викладати малювання в Київському університеті св. Володимира, планував друге видання «Кобзаря», мріяв поїхати на стажування до Італії... Проте 17 квітня 1847 р. Т. Шевченка привезли до Петербурга й ув'язнили в казематі III відділу «Імператорської Його Величності Канцелярії», тобто охоранки. За два місяці тут він створив 13 поезій, об'єднавши їх у цикл «В казематі», серед яких шедевр світової лірики — «Садок вишневий коло хати...». Документом для обвинувачення поета був рукописний альбом поезій «Три літа». Шеф жандармів О. Орлов радив цареві Миколі I заборонити поширення творів Шевченка, бо «з улюбленими віршами на Україні могли б посягтися і згодом закорінитися думки про вигадане блаженство часів гетьманщини, про те, що буде щастям повернути ті часи, і про можливість існування України як окремої держави». Вирок для тридцятирічного письменника й художника був жорстоким: «Шевченка призначити рядовим до окремого Оренбурзького корпусу... під найсуворіший нагляд», із заборобою писати та малювати.

Про неймовірне покарання творчої особистості в «Щоденнику» Т. Шевченко занотував: «Якби я був недолюдок, кровопийця, то і тоді для мене найбільш вдалого покарання не можна було б придумати, як вислати мене в окремий Оренбурзький корпус солдатом. І до всього мені ще заборонено малювати. Трибунал під головуванням самого сатани не міг би винести такого холодного, нелюдського вироку».

Про перебування Т. Шевченка в казематі (в очікуванні вироку), а потім десять років у засланні ви вже знаєте, саме цей період життєвого шляху письменника ви вивчали у восьмому класі. Пригадайте цикл «В казематі», написаний у цей період (до нього увійшли вірші «Мені однаково...», «Садок вишневий коло хати...», «Ой три шляхи широкії...»), усі твори цього циклу об'єднує мотив смутку за рідним краєм.

У важких умовах заслання Т. Шевченко виконав понад 300 малюнків, у яких розвинув кращі реалістичні традиції образотворчого мистецтва: акварельні пейзажі, портрети казахів, автопортрети. Казахи надзвичайно шанують Шевченка і вважають його основоположником казахського національного живопису. В останній рік заслання він створив серію малюнків «Притча про блудного сина».

Тарас Шевченко відновив постичну творчість незадовго до звільнення, написав кілька повістей російською мовою, із яких збереглося дев'ять («Близнецы», «Несчастный», «Прогулка с удовольствием и не без морали», «Художник», «Музыкант» та ін.), у котрих,

проге, панує «український тип художнього мислення, образотворення, національно-естетичний образ світу» («Історія української літератури XIX ст.»).

Тільки в 1857 р. завдяки клопотанню друзів поета звільнили із заслання. Чекаючи дозволу на повернення в Україну, Тарас Шевченко почав вести «Щоденник» — найвидатніший твір Шевченкової мемуарної прози, за словами С. Єфремова, «надзвичайно влучний автопортрет поета і людини», «не тільки одне з найцінніших до його життєпису джерел, а разом і ключ до його творчості, до того дивного секрету скоряти людські серця, викликати відповідні настрої».

Життя і творчість останніх років (1857–1861)

В неволі виріс між чужими
І, неоплаканий своїми,
В неволі, плачучи, умру.

Т. Шевченко

2 серпня 1857 р. Т. Шевченко відбув із Новопетровського укріплення, одержавши дозвіл їхати до Петербурга. Дорогою художник малював краєвиди й портрети. У Нижньому Новгороді довідався, що йому заборонено в'їзд до обох столиць. За зиму 1857–1858 рр. він створив багато портретів, малюнків, редагував і переписував свої поезії періоду заслання, написав нові поетичні твори, серед них триптих «Доля», «Муза», «Слава». Діставши дозвіл на проживання в столиці, 8 березня Шевченко залишив Нижній Новгород і виїхав через Москву до Петербурга. Поет жив у відведений йому майстерні Академії мистецтв. Як художник, Шевченко після заслання найбільшу увагу приділяв гравіруванню, у цьому жанрі він став справжнім новатором.

На початку 1859 р. вийшла друком збірка «Новые стихотворения Пушкина и Шевченко». У травні поет одержав дозвіл виїхати в Україну. За ним установили суворий таємний нагляд. Шевченко кілька днів жив у Кирилівці, бачився з рідними, написав чимало поезій і малюнків. Він мав намір купити ділянку землі, щоб збудувати хату й оселитися в Україні.

У 1860 р. побачило світ нове видання «Кобзаря», цього ж року Рада Академії мистецтв присвоїла Шевченкові звання академіка гравірування. У 1861 р. поет видав друком підручник для недільних шкіл, назвавши його «Букварь южнорусский». Він дбав про поширення освіти серед народу.

Новий 1861 рік розпочався хворобою поета. Помер Т. Шевченко 10 березня. Над домовиною митця в Академії мистецтв виголосили

промови українською, російською та польською мовами. Поховали поета спочатку на Смоленському кладовищі в Петербурзі. Друзі Шевченка одразу ж почали клопотатися, щоб виконати поетів заповіт і поховати його в Україні. 26 квітня 1861 р. домовину з тілом поета поїздом повезли до Москви.

В Україну труну везли кіньми. Упродовж усієї подорожі люди проводжали Кобзаря в останню путь, щоб поховати «на Вкраїні милій». Спочатку прах Т. Шевченка привезли до Києва, а потім переправили пароплавом до Канева і тут, на Чернечій горі (тепер Тарасова), поета поховали 22 травня. Насипали високу могилу, яка стала священним місцем для українського народу. На пам'ятнику викарбувані поетові слова:

І мене в сем'ї великій,
В сем'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом.

Основні віхи життя і творчості Тараса Шевченка

Дата	Події. Основні твори
9 березня 1814	Народився в с. Моринцях Звенигородського повіту Київської губернії (нині Черкаська обл.) у родині кріпаків
1831	Приїзд до Петербурга
1832–1836	Навчання в майстерні живописця Ширяєва
1835	Зустріч з українським художником Іваном Сошенком, який згадує талановитого юнака з відомими діячами культури
1838	Викуп із кріпацтва
1840	Вихід у світ доленосної книги українського народу — «Кобзаря»
1843–1844	Перша подорож в Україну
1844	Випуск альбому «Живописна Україна»
1845	Закінчення навчання в Академії мистецтв
1845–1847	Друга подорож в Україну
1846	Участь у Кирило-Мефодіївському братстві
1847	Арешт в Києві
1847–1857	Заслання в Орській фортеці, в Оренбурзі, в Аральській експедиції на Кос-Аралі, у Ново-петровському укріпленні

1858–1861	Творча діяльність у Петербурзі
1859	Поїздка в Україну
10 березня 1861	Помер в Петербурзі
22 травня 1861	Перепоховання праху Кобзаря на Чернечій горі в Каневі

ЗУВАЖТЕ

Російська імперія боялася навіть мертвого Шевченка.

Після перепоховання Канів став місцем паломництва українців. Влада видавала таємні укази про строгий нагляд за всіма, хто відвідував могилу Шевченка, навіть направили козацьку сотню на постій у Канів.

А на Заході про українського поета заговорили на весь голос. У тижневику «All the Year Round» за 5 травня 1877 р. наведено слова англійського письменника Чарльза Діккенса: «Українці вірять у своє майбутнє, тому й святкують пам'ять Шевченка, поета-кріпака, чий твори читають не тільки в Росії, а й у Сербії, Галичині, Чехії, Болгарії, у всіх слов'янських землях. Їх сприймають, як промінь світла, що пробився крізь хмару». З'являються монографії про Шевченка французькою, польською, німецькою мовами, а німецька критика потрактувала Шевченка як світового генія, яких можна на пальцях перелічити.

Про жінок у житті Шевченка

Першим коханням Тараса Шевченка була подружка дитинства Оксана Коваленко. Дитяче почуття майбутнього поета до дівчини залишило глибокий слід у його душі й спонукало до написання поезій «N.N.» («Мені тринадцятий минало...»), «Ми вкупочці колись росли...», поеми «Мар'яна-черниця»; своїх героїнь він називає іменем Оксана. У Вільно молодий Тарас закохався в польську дівчину-швачку Ядвігу Гусиковську, завдяки їй полюбив місто, людей і природу Литви, вірші Адама Міцкевича, проте життя розлучило їх.

Під час подорожі Україною Т. Шевченко познайомився з подружжям Закревських і закохався в заміжню жінку Ганну Закревську. В одному з листів він назвав її «Ганною вродливою». У 1843 р. намалював чудовий портрет жінки. Через п'ять років на Кос-Аралі присвятив їй вірш «Г. З.», ідеалізуючи її.

Цікавими й тривалими були взаємини Тараса Шевченка та княжни Варвари Рєпніної з Яготина. Варвара Миколаївна покохала поета, проте він ставився до неї по-дружньому, по-товариськи. Їй присвятив російськомовну поему «Тризна». Тривалий час вони листувалися,

Т. Шевченко.
Ликера Полусмакова

княжна допомагала поширювати альбом «Мальовнича Україна», збирала кошти на викуп родини Шевченків з кріпацтва, присвятила йому повість.

У зрілому віці Т. Шевченко мріяв про одруження, сімейний затишок, шукав свою обраницю долі. У Нижньому Новгороді він познайомився з молодою актрисою Катериною Піуною, якій оспівувався в коханні й запропонував одружитися, але вона не відповіла взаємністю.

У 1860 р. Шевченко познайомився з кріпачкою, молодою дівчиною Ликерою Полусмаковою, став приділяти їй знаки уваги. Дівчина погодилася на пропозицію одружитися, але весілля так і не

відбулося. Їй Шевченко присвятив вірші «Ликері», «Барвінок цвів і зеленів...», «Поставлю хату і кімнату...». Після нещасливого одруження Ликера Полусмакова в 1904 р. переїхала до Канева, оселилася неподалік Тарасової могили, доглядала її, садила й поливала квіти. Люди називали її Шевченчихою.

ЮНОМУ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЦЕВІ

Він був сином мужика — і став володарем у царстві духа.
Він був кріпаком — і став велетнем у царстві людської культури.
Він був самоуком — і вказав нові, світлі і вільні шляхи професорам і книжним ученим.

Десять літ він томився під вагою російської солдатської муштри, а для волі Росії зробив більше, ніж десять переможних армій.

Доля переслідувала його в житті, скільки лиш могла, та вона не зуміла перетворити золота його душі в ржу, ані його любові до людей в ненависть і погорду, а віри в Бога в зневіру і песимізм.

Доля не шкодувала йому страждань, але й не пожаліла втіх, що били із здорового джерела життя.

Найкращий і найцінніший скарб доля дала йому лише по смерті — невмирущу славу і всерозквітаючу радість, яку в мільйонів людських сердець усе наново збуджуватимуть його твори.

Отаким був і є для нас, українців, Тарас Шевченко.

І. Франко. «Присвята»

РАДИМО ПРОЧИТАТИ

Іваненко О. Тарасові шляхи; Нитченко-Чуб Д. Живий Шевченко; Зайцев П. Перше кохання Шевченка; Тулуб З. В степу безкраім за Уралом; Большаков Л. Повість про вічне життя; Красицький Д. Тарасові світанки; Єнджеєвич Є. Українські ночі, або Родовід генія.

1. Тарас Шевченко народився в
 - А Кирилівці
 - Б Звенигородці
 - В Моринцях
 - Г Вільшані
2. За життя поета вийшли друком усі названі твори, збірки, **КРИМ** такого
 - А «Кобзар»
 - Б «Гайдамаки»
 - В «Три літа»
 - Г «Азбука»

3. Установіть відповідність

Дата	Подія
1 1847 р.	А вихід у світ «Кобзаря»
2 1838 р.	Б арешт Шевченка в Києві
3 1840 р.	В викуп із кріпацтва
4 1846 р.	Г участь у Кирило-Мефодіївському братстві
	Г навчання в майстерні Ширяєва

4. Що вас найбільше вразило в біографії Т. Шевченка? Які твори про поета ви читали самостійно, що з них запам'ятали?
5. Поясніть зміст епіграфа — слів М. Рильського про землю, яка зростила Т. Шевченка. Який це край України?
6. У який період історії України жив митець? Як про це писав сам поет? Що ви знаєте про кріпаччину в Україні?
7. Назвіть основні періоди життя Т. Шевченка. Розкажіть, як проходили його дитинство та юність.
8. Розкажіть про петербурзький період життя і творчості Т. Шевченка. Які визначні події в житті поета пов'язані з цим містом?

Як прогресивна громадськість сприйняла першу збірку віршів молодого поета?

9. Хто такі кирило-мефодіївці? Що, на вашу думку, стало головною причиною арешту поета та суворого вироку — заборони читати й малювати?
10. Що ви дізналися про перепоховання праху Кобзаря?

11. Прочитайте матеріал рубрики «Юному літературознавцеві». Поясніть оцінку життя і творчості Т. Шевченка І. Франком.
12. Розкажіть про Т. Шевченка-художника (у розповіді прокоментуйте найвідоміші його малярські роботи). Візьміть участь у створенні мультимедійної презентації на тему: «Тарас Шевченко — художник».

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Опрацювати біографію Тараса Шевченка.
2. Прочитати баладу «Причинна».

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Поглиблене поняття про лірику й ліро-епічні твори

Творчість Т. Шевченка представлена трьома літературними родами: епосом, лірикою і драмою.

Як вам відомо, серед трьох основних літературних родів особливе місце належить ліриці. Чому? Слово «лірика» походить з грецької мови (*lyrikos* — лірний, твір, що виконується під супровід ліри). У ліричних творах відображаються думки, настрої, почуття людини, її внутрішній світ, ставлення автора до оточення. Вони розкривають світогляд поета, його погляди на життя, явища, події. Як правило, ліричні твори безсюжетні. До речі, ліризм притаманний і прозі, і драмі.

Лірику, як ви знаєте, поділяють на *громадянську, пейзажну, інтимну, філософську*, хоча часто визначити межу між цими видами складно.

Серед найвідоміших жанрів ліричних творів поширені такі: елегія, романс (вивчали в темі «Романтизм»), ідилія, етюд, ода, послання («Полемічна література»), медитація, думка. **Вірш** — основна одиниця

ліричного твору, яка складається зі строф, має риму, ритмічне звучання, віршовий розмір.

Думка як літературний жанр — поширений у романтичній поезії короткий ліричний вірш філософського елегійного характеру, близький до народної пісні, у якому подано переважно роздуми автора або ліричного героя про свою тяжку долю, висловлені від їхнього імені. У Тараса Шевченка в «Кобзарі» є чотири поезії з назвою «Думка»: «Вітре буйний, вітре буйний!», «Нащо мені чорні брови...», «Тече вода в синє море...» і «Тяжко-важко в світі жити...».

Усі чотири вірші Т. Шевченка з назвою «Думка» стали українськими народними піснями.

У **ліро-епічних** творах поєднується епічне й ліричне зображення життя, тобто змальовуються події, дії, вчинки персонажів, їхні почуття, настрої, внутрішній світ людини. У ліро-епічних творах наявний розгорнутий сюжет. До них належать: балади, поеми, байки, роман у віршах.

Творчість Тараса Шевченка широко представлена баладами, сатиричними, соціально-побутовими, історичними поемами, містерією.

Аналіз творчості Т. Шевченка

Рукопис першого видання «Кобзаря», написаного мовою українського народу, підготував до друку Є. Гребінка. «Поява Шевченкового “Кобзаря” 1840 року в Петербурзі, — писав І. Франко, — мусить уважатися епохальною датою в розвитку українського письменства, другою після “Енеїди” Котляревського. Ся маленька книжечка відразу відкрила немов новий світ поезії, вибухла мов джерело чистої, холодної води, заясніла невідомою досі в українському письменстві ясністю, простотою і поетичною грацією вислову».

Жодна книжка не викликала стільки відгуків у періодиці, уваги офіційної та неофіційної критики, не стала визначальною подією культурного й громадсько-політичного життя, як «Кобзар», автору якого було тоді лише 26 років. Рецензент «Литературной газеты», рекомендуючи «Кобзар» «усім аматорам української нації», зазначав, що «у віршах п. Шевченка багато вогню, багато почуття глибокого, скрізь дихає в них гаряча любов до вітчизни. Його картини згодні з натурою і виблискують яскравими, живими барвами... в авторі відчувається непідробний талант».

Творчість Т. Шевченка умовно поділяють на чотири періоди. Ми виокремили цикл поезій «В казематі», написаний під час перебування поета під слідством у Петербурзі в III відділенні. Ознайомтеся з таблицею на с. 186.

Періоди творчості Тараса Шевченка

Періоди	Твори
Рання творчість 1837–1843	У збірці «Кобзар» надруковано лише вісім творів: «Думи мої, думи мої...», «Перебендя», «Катерина», «Тополя», «Думка», «До Основ'яненка», «Іван Підкова», «Тарасова ніч»; в альманасі «Ластівка» Є. Гребінка надрукував: поезії «Причинна» ¹ , «Тече вода в синє море...», «На вічну пам'ять Котляревському»; поему «Гайдамаки» ² ; драматичний твір «Назар Стодоля»
Період «трьох літ» 1843–1847	Золотий період творчості. Т. Шевченко укладає рукописну збірку поезій «Три літа», до якої увійшли: вірші «Розрита могила», «Чигрине, Чигрине...», «Як умру, то поховайте...», «Три літа», «Холодний Яр», «Минають дні, минають ночі...»; сатиричні поеми «Сон» («У всякого своя доля...»), «Кавказ», «Єретики»; послання «І мертвим, і живим...»; містерія «Великий льох» з епілогом «Стоїть в селі Суботові...»; поетичний цикл «Давидові псалми»; соціально-побутові поеми «Наймичка», «Сова», «Тризна»; балади «Лілея», «Русалка»
Цикл «В казематі» 1847	У казематі III відділу в Петербурзі Т. Шевченко написав 13 поезій, серед яких: «Мені однаково, чи буду...», «Садок вишневий коло хати...» та ін.
Період заслання 1847–1857	Поеми «Княжна», «Варнак»; автобіографічні поезії «N. N.» («Мені тринадцятий минало...»), «А. О. Козачковському», «І виріс я на чужині...», «І золотої й дорогої...», «Ми вкупочці колись росли...»; вірші «Зацвіла в долині...», «У нашім раї на землі...»
Останні роки життя 1857–1861	Триптих «Доля», «Муза», «Слава»; поеми «Неофіти», «Юродивий», «Відьма», «Невольник», «Марія»; вірші «Я не нездужаю, нівроку...», «Сон» («На панщині пшеницю жала...»), «Плач Ярославни», «Марку Вовчку», «Ісаїя. Глава 35», «Молитва», «І день іде, і ніч іде...»; останній вірш — «Чи не покинуть нам, небого...»

¹ *Причинна* — та, якій «пороблено», «зроблено причину» — душевну хворобу; тут дівчину зроблено сновидкою.

² *Гайдамака* — слово тюркського походження, від «гайда» — гнати.

Рання творчість Тараса Шевченка

Перші поетичні твори Т. Шевченка належать до баладного й елегійного жанрів. Ранній, романтичний період поетичної творчості характеризується *тематичним розмаїттям*:

- призначення поезії, місце й роль поета в суспільному житті (вірш «Думи мої, думи мої...», елегія «На вічну пам'ять Котляревському», послання «До Основ'яненка»);
- пошуки щастя, конфлікт високої людської мрії та жорстокої дійсності (вірші-думки «Тече вода в синє море...», «Нащо мені чорні брови...», «Вітре буйний, вітре буйний!...»; балади «Причинна», «Тополя», «Утоплена»);
- трагічна доля жінки-матері, зганьбленої паном-поміщиком (соціально-побутові поеми «Катерина», «Мар'яна-черниця», «Слепая»);
- поетизація славного історичного минулого України: боротьба українського народу проти турецько-татарських нападників (історичні поеми «Іван Підкова», «Гамалія», «Тарасова ніч», послання «До Основ'яненка») і проти польсько-шляхетського поневолення (історична поема «Гайдамаки»).

«ДО ОСНОВ'ЯНЕНКА»

Поштовхом до написання романтично-величального послання «До Основ'яненка» (1839) стала публікація в «Отечественных записках» нарису Г. Квітки-Основ'яненка «Головатий (Нарис для історії Малоросії)», який справив на Т. Шевченка глибоке враження. Поет заохочував свого старшого побратима висвітлювати історико-героїчну патріотичну тематику («...А ти, батьку, //...Співай... // Про Січ, про могили, // Коли яку насипали... // Про старину, про те диво, // Що було, минуло... // ...щоб нехотя // На весь світ почули, // Що діялось в Україні, // За що погибала, // За що слава козацькая // На всім світі стала!»), спонукав відтворювати у величі героїку минулого України, щоб розбудити пасивних сучасників для боротьби за соціальне й національне розкріпачення народу, тим самим не риваючи вісь безперервності історичного часу.

Поезія пройнята народнопоетичною символікою: місяць, вітер, чайка, степ, могили, домовина. Тропи також мають народнописанне походження: порівняння («Чайка скиглить літаючи, // Мов за дітьми плаче»); персоніфікація («На тім степу скрізь могили // Стоять та сумують»); постійні епітети (синє море, червоні жупани, чужі люди, слава козацькая). Усе це сприяє висловленню основних ідей послання:

- минуле має давати відповідь на проблеми сучасності, щоб дізнатися, «чия правда, чия кривда // І чий ми діти»;
- заклик поета оспівувати героїчне минуле народу;
- віра в безсмертя рідного народу, його мови, культури.

Елегійні описи славного історичного минулого, яке не вернеться, звеличення козацтва, сцени звияжних козацьких походів характерні й для інших ранніх творів Шевченка: «Іван Підкова», «Гамалія», «Тарасова ніч».

Ранній Шевченко, за твердженням учених, — поет-романтик, який мріє про кращу долю народу, протестує проти існуючої дійсності. Його романтичний герой — це насамперед борець за волю: Трясило, Підкова, Гонта, Залізник, Ярема, Гамалія. Євген Маланюк писав про специфіку ранньої творчості Шевченка: «Романтизм його завжди проектується на реальну Україну, він має сталий контакт з дійсністю, з пейзажем, з історією, з долею народу... Романтизм Шевченка завдяки національній повнокровності поета був завжди доведений до кінця, опуклий, яскравий, живий і реальний».

Др рече...

Пантелеймон Куліш у листі до Тараса Шевченка від 25 липня 1846 р. запропонував зробити ряд виправлень у посланні «До Основ'яненка»: «Ви підносите Головатого — особу не дуже важливу і мало відому народові й історикам. Чи не краще надрукувати:

Наша пісня, наша дума
Не вмере, не загине;
От де, люди, наша слава,
Слава України!»

В оригіналі було «Наш завзятий Головатий // Не вмере, не загине...». Як бачимо, Т. Шевченко прислухався до письменника-побратима, і нині ця фраза стала крилатою з таким початком: «Наша дума, наша пісня // Не вмере, не загине», утверджуючи безсмертя народу, його духовної спадщини.

«ПРИЧИННА»

У ранній період творчості Т. Шевченко розвинув улюблений для поетів-романтиків жанр балади, написавши «Причинну», «Тополі» та «Утоплену», хоча й пізніше він повертається до цього жанру («Лілея», «Русалка», «У тієї Катерини...», «Коло гаю в чистім полі...», «Чого ти ходиш на могилу?...», «Хустина»). Він надав баладі нових рис, спростив елементи фантастики, урізноманітнив засоби художньої виразності.

Твір «Причинна» Т. Шевченко написав 1837 р., а Є. Гребінка надрукував його в альманасі «Ластівка». Це оригінальна романтична балада, яка відтворює як літературну традицію: балади Гете, Жуковського, Пушкіна, Лермонтова, романтичні повісті Гоголя, твори українських поетів-романтиків Боровиковського та Маркевича, так і фольклорну, особливо українську демонологію.

В. Касян. Ілюстрація до балади Т. Шевченка «Причинна»

У «Причинній» виявився суто шевченківський, індивідуальний жанровий різновид балади — ліризований. Особливо це простежується в ліричному відступі — монолозі-молитві «Така її доля... О Боже мій милий!», який став народною піснею-романсом

завдяки чудовій музиці композитора В. Заремби. **Головний мотив твору** — торжество кохання над ворожими силами в природі, навіть смерть не спроможна розлучити закоханих, які возз'єдналися після неї.

«Причинна» — типова романтична балада з наявними її яскравими особливостями:

- на перший план висуваються незвичайні події (дівчина, чекаючи коханого з походу, стає причинною, і її залоскотують русалки; побачивши мертву кохану, козак накладає на себе руки);
- уповільнений розвиток сюжету завдяки багатом позасюжетним елементам (роздуми, описи, відступи);
- гіперболізовані пейзажі («*Рече та стогне Дніпр широкий*»);
- часті персоніфікації, метафоричність, пісенні епітети («*Сердитий вітер завива, // Додолю верби гне високі, // Горами хвилю тідійма*»);
- глибоке проникнення у внутрішній світ людини;
- незважаючи на смерть героїв, звучить оптимістична нота про глибоке, незрадливе кохання, красу вірності слову, дружбі.

На думку літературознавця Г. Клочека, геніальність Шевченка виявилася в тому, що «він зумів природно, органічно, без видимих зусиль наситити свою поезію фольклорною образністю, що вироблялася, відшліфовувалася віками». Це яскраво простежується у вступному пейзажі до балади і в наступних частинах: використання народних вірувань у русалок, магічна сила яких припиняється після «третіх півнів»; весільний звичай, «обряд переходу» — перетворення

дівчини на молодицю («Не розплете довгу косу, // Хустку не зв'яже»); народнопоетичні символи: *китайка* — шматок шовкової синьої тканини, яким за козацьким звичаєм покривали тіло загиблого воїна, *явір* — символ юнака, *ялина* — фольклорний символ туги, нещастя, розлуки, *калина* — символ дівчини.

Фрагменти балади «Причинна» поклали на музику Д. Крижанівський, В. Косенко, М. Лисенко, Г. Хоткевич, К. Мясков та ін. Шедевром української народної пісні, візитівкою України у світі став знаменитий початок балади — «Рече та стогне Дніпр широкий...» — саме з музикою Д. Крижанівського.

«ДУМКА» («НАЩО МЕНІ ЧОРНІ БРОВИ...»)

Тема пошуку людиною щастя, протиставлення високої людської мрії та жорстокої дійсності розкривається в ряді творів романтичного характеру, які поет назвав думками, в елегіях, у баладах.

Елегія «Думка» («Нащо мені чорні брови...»), написана в 1838 р., наповнена роздумами про долю молодої людини — вродливої дівчини-сироти з чорними бровами, карими очима, зрадженої «чорнявим», її наріканнями на долю, якої нема: «*Нащо ж мені краса моя, // Коли нема долі?*» Безнадійність, марність життя підкреслюють тавтологія, анафора: *нащо мені; нема кому; плачте, очі; нехай*. Експресивна лексика *плачте, жалібніше, горе, тяжко, чужії* створює настрій смутку, безнадії, журби. Ці настрої підсилюють інші засоби поетичної виразності: традиційне народне порівняння «*Серце в'яне, нудить світом, // Як пташка без волі*», антитеза «*Літа мої молодії // Марно пропадають*». Поет розширив народнопоетичний мотив дівочої самотності й сирітства, до якого повернеться в ліриці періоду заслання.

За словами М. Рильського, «провідна риса поезії Т. Шевченка — музика, мелос, ритмічна могутність і метрична різноманітність». Це посприяло тому, що велика кількість творів поета стали як народними, так і авторськими піснями.

Як бачимо, романтичні твори раннього періоду сприяли утвердженню поезії Т. Шевченка на засадах народності, національної самотності, зверненню поета до уснопоетичних джерел, піднесенню мрії поета про кращу долю українського народу.

В. Касіян. Ілюстрація до елегії Т. Шевченка «Думка» («Нащо мені чорні брови...»)

1. До ліричних творів належать усі названі жанри, **КРИМ**
А елегії
Б романсу
В балади
Г думки
2. Серед названих творів усі є баладами, **КРИМ** таких
А «Тополя»
Б «Думка» («Нащо мені чорні брови...»)
В «Причинна»
Г «Лілея»

3. Установіть відповідність

Назва твору

Тематика

1 «Думи мої, думи мої...»	А пошуки щастя, конфлікт високої людської мрії та жорстокої дійсності
2 «До Основ'яненка»	Б трагічна смерть закоханих через життєві обставини
3 «Думка» («Нащо мені чорні брови...»)	В призначення поезії, місце й роль поета в суспільному житті
4 «Причинна»	Г поетизація славного історичного минулого України
	Г трагічна доля жінки-матері

4. Розкажіть про вихід у світ першого видання «Кобзаря» Т. Шевченка, про резонанс, який він викликав серед сучасників.
5. Назвіть періоди творчості Т. Шевченка. Чим, на вашу думку, зумовлена така класифікація поетичної спадщини?
6. Розкрийте тематичне розмаїття ранньої творчості поета. Що в цих творах вас особливо вразило? Як висвітлюється тема призначення поезії, місце та роль поета в суспільному житті у творі «До Основ'яненка»?
7. Доведіть, що твір Т. Шевченка «До Основ'яненка» — послання, назвіть його жанрові ознаки, поясніть роль риторичних фігур (риторичних запитань, звертань, окликів).
8. Пригадайте, який твір називають *баладою*. Які балади Т. Шевченка і народні балади ви вивчали раніше?

9. Перекажіть сюжет балади «Причинна». Якими ви уявляєте головних героїв твору — молоду закохану пару?
10. Назвіть жанрові ознаки балади «Причинна». Доведіть, що це ліро-епічний твір.

11. Розкрийте роль риторичних запитань, окликів як важливих композиційних прийомів в елегії «Думка» («Нащо мені чорні брови...»).
12. Дослідіть використання фольклоризмів у баладі Т. Шевченка «Причинна».

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Вивчити напам'ять уривок із балади «Причинна» «Реве та стогне Дніпр широкий...».
2. Написати невеликий роздум за словами Т. Шевченка: «Наша дума, наша пісня // Не вмере, не загине... // От де, люде, наша слава, // Слава України!» (на одну сторінку).

«ГАЙДАМАКИ»

Історична основа поеми

За основу поеми Т. Шевченка «Гайдамаки» взято події, пов'язані з гайдамацьким рухом в Україні у XVIII ст., зокрема з найбільшим повстанням 1768 р., яке ввійшло в історію під назвою Коліївщина. У 60-х роках XVIII ст. поміщики почали запроваджувати панщину, скасовуючи для селян «слободи», знищуючи волелюбні традиції населення Середнього Подніпров'я. Указом польського короля зрівнювалися права протестантів і православних із католиками, що загостило обстановку. У лютому 1768 р. фанатично налаштована шляхта створила Барську конфедерацію¹, яка рішуче виступила проти будь-яких поступок православного населення. Конфедерати громили містечка й села Правобережжя, нещадно розправлялися із селянами, які поверталися до православ'я, карали православних священиків, руйнували й палили православні церкви.

¹ Конфедерація — тимчасове військово-політичне об'єднання польської шляхти, що виникло в XVI–XVIII ст. внаслідок загострення боротьби шляхетських магнатів за розширення своїх привілеїв, зміцнення впливу католицької церкви.

Коліївщина була відповіддю на жорстокі дії конфедератів. Навесні 1768 р. в Мотронинському монастирі на кількох таємних нарадах було прийнято рішення про початок масового виступу проти польсько-шляхетського панування на Правобережній Україні. Очолив повстання запорожець полковник Максим Залізняк. Починаючи з Холодного Яру, гайдамацький рух поширився на Медведівку, Жаботин, Смілу, Черкаси, Корсунь, Богуслав, про що в «Гайдамаках» Т. Шевченко писав:

Горить Сміла, Смілянщина
Кров'ю підпливає.
Горить Корсунь, горить Канів,
Чигирин, Черкаси;
Чорним шляхом запалало,
І кров полилася
Аж у Волинь.

Під Уманню сотник надвірного війська Іван Гонта перейшов на бік повсталих разом із козаками. 10 червня гайдамаки захопили Умань, рушили на Білоцерківщину, Поділля, Брацлавщину, Волинь. Російське командування, налякане загальнонародним масштабом виступів, розгромило повстання, підступно схопивши керівників Залізняка й Гонту. Гонта прийняв мученицьку смерть, а Залізняка засудили на заслання. У містечку Кодня на Волині, яке стало символом жорстокої розправи над мирним населенням, сотні людей були повішані, четвертовані й посаджені на палі. Пам'ять про Кодню та героїв-гайдамаків збереглася в народному епосі — думах, історичних піснях, у художній літературі.

Історія видання поеми

Перший розділ поеми «Гайдамаки» — найвидатнішого твору Т. Шевченка на історичну тему — був надрукований в альманасі «Ластівка» без назви, а повністю поема вийшла друком у 1841 р. окремим виданням у Санкт-Петербурзі. Публікація в «Ластівці» мала присвяту «В. І. Григоровичу на пам'ять 22 квітня 1838» російською мовою й супроводжувалася приміткою Є. Гребінки: «Порадував нас торік Шевченко “Кобзарем”, а тепер знов написав поему “Гайдамаки”. Гарна штука, дуже гарна, така смашна, мовляв, як у Спасівку та у жаркий день після обіду гарний кавун — і їси, і ще хочеться — і читаєш, і не одірвешся». Цим твором захоплювалися Г. Квітка-Оснотинський, П. Гулак-Артемовський, студентська молодь. Російський критик М. Добролюбов писав: «У Шевченка ми бачимо всі елементи української народної пісні. Її історична доля навіяла йому цілу поему

“Гайдамаки”, напрочуд різноманітну, живу, сповнену сили і цілком вірну народному характерові... Поет цілком проймається настроєм епохи, і тільки в ліричних відступах видно сучасного оповідача». Певна частина критиків не сприйняла поему, уважала гайдамаків розбійниками, проте ще за життя поета «Современник» надрукував поему у російському перекладі; тоді ж з'явився переклад поеми польською мовою.

Основними **джерелами** для написання поеми були:

- народні легенди, перекази, пісні про гайдамаків;
- спогади очевидців, розповіді учасників повстання, зокрема діда Івана, якими Тарас цікавився ще в дитинстві («*І мені, малому, не раз довелось // За титаря плакати*»);
- історичні праці й художні твори українських, російських і польських учених і письменників про Коліївщину, зокрема «Історія русів».

Жанр, тема, композиція і сюжет твору

За **жанром** це перша в українській літературі революційно-романтична, історико-героїчна, соціальна поема, у якій поєдналися романтизм і реалізм відображення народної стихії.

Тема «Гайдамаків» — боротьба українського народу проти польсько-шляхетського панування в Україні, змалювання широкої картини народного повстання 1768 р. під назвою Коліївщина на чолі з Максимом Залізняком та Іваном Гонтою.

Твір має складну **композицію**: лірично-філософський вступ, історичний вступ «Інтродукція», десять розділів, епілог. Тарас Шевченко написав також «Передмову» до поеми, яка фактично була післямовою, жартівливе звертання до передплатників «Панове субскрибенти!» та «Примітки». У поемі багато авторських відступів, роздумів: ліричних, філософських, — якими часто переривається розповідь.

Лірично-філософський вступ «*Все йде, все минає — і краю немає...*» — глибокий роздум автора над сутністю життя, про вічні зміни в природі й людському суспільстві. Поет озвучує своє творче мистецьке кредо, ідейно-естетичні принципи письменника. Знаючи, що його сучасники, «письменні й друковані», відмовлятимуть його від «мужицької мови», будуть радити не писати «мертвими словами» про «громаду в сіряках», а співати, «*Коли хочеш грошей // Та ще й слави, того дива, // Співай про Матрьошу, // Про Парашу*¹, радість нашу, // Султан, паркет, шпори...», Т. Шевченко, використовуючи іронію, заперечує такий підхід до змалювання життя українського

¹ *Матрьоша, Параша* — персонажі міщанських романсів.

народу: «Спасибі за раду. // Теплий кожух, тільки шкода // Не на мене шитий... // Вибачайте... // Я слухать не буду...». Він ставить собі інші завдання — правдиво змалювати славу сторінку історії України — гайдамаччину: «Сини мої, гайдамаки!.. // Сини мої! орли мої! // Летіть в Україну», щоб нащадки знали про ці героїчні й трагічні події.

Гайдамацькі ножі — язичницькі символи сили й влади — освячують перед початком повстання, «...*проти́в но́чі Макові́я...*». Шевченко змалював у поемі всі аспекти народного життя:

- історичний (збройна боротьба за волю);
- соціально-побутовий (ідея добробуту й справедливості);
- психологічно-етичний (кохання й сім'я);
- релігійний (протистояння конфесій і віри).

У поемі «Гайдамаки» дві **сюжетні лінії**:

- *перша* — гайдамацьке повстання на чолі з Максимом Залізнякам та Іваном Гонтою;
- *друга* — кохання Яреми й Оксани.

Короткий зміст поеми та елементи сюжету подано в таблиці.

Зміст поеми «Гайдамаки», її сюжет

Розділи, частини	Короткий зміст, сюжет
Лірично-філософський вступ	Роздуми проплинність часу, вічними змінами в природі й у людському суспільстві (« <i>Все йде, все минає...</i> »); визначення своїх ідейно-естетичних цінностей як митця; звернення до гайдамаків
Інтродукція	Характеристика політичного стану в суспільстві, розкриття причин повстання — <i>експозиція</i> першої сюжетної лінії
Галайда	Знайомство з наймитом Яремою, його коханою дівчиною Оксаною — <i>експозиція</i> другої сюжетної лінії
Конфедерати	Напад конфедератів на жида Лейбу, вимагання в нього грошей; Лейба вказує на титаря у Вільшаній, який зберігає церковні гроші, і його дочку Оксану — <i>зав'язка</i>
Титар	Зустріч Яреми з Оксаною в гаю; конфедерати закатували титаря, Оксану забрали із собою — <i>розвиток подій</i>

Розділи, частини	Короткий зміст, сюжет
Свято в Чигирині	Туга поета за гетьманським ладом в Україні; гайдамаки зібралися в Чигирині перед повстанням — «...зібралися; старий, малий, // Убогий, багатий // Поєднались...» — освятити ножі; елементи драматичного твору (полілоги старшин, запорожця, кобзаря, гайдамаки) — <i>розвиток подій</i>
Треті півні	Початок загальнонародного повстання («Гомоніла Україна, // Довго гомоніла»); Ярема стає гайдамакою — <i>розвиток подій</i>
Червоний бенкет	Розгортання повстання («Задзвонили в усі дзвони // По всій Україні; // Закричали гайдамаки: “Гине шляхта, гине!”»); Ярема дізнається про смерть титаря й полон Оксани, записується в гайдамаки; тужить за коханою — <i>розвиток подій</i>
Гупалівщина	Загальнонародний характер повстання («Жинки навіть з рогачами // Пішли в гайдамаки»); Ярема з гайдамаками мандрує повстанською Україною; зустріч із підлітком з Керелівки — <i>розвиток подій</i>
Бенкет у Лисянці	Гонта й Залізняк на чолі повстання; жорстока помста гайдамаків («Кари ляхам, кари!»); бенкет серед трупів; зустріч із Лейбою, який показує, де Оксана; Ярема рятує Оксану — <i>кульмінація другої сюжетної лінії</i>
Лебедин	Оксана перебуває в Лебедині під наглядом черниці; вінчання Яреми й Оксани — <i>кульмінація другої сюжетної лінії</i>
Гонта в Умані	Продовження повстання («...минає літо, // А Україна, знай, горить»); страшні наслідки руйнування; трагедія Гонти — убивство синів — <i>кульмінація першої сюжетної лінії</i>
Епілог	Наслідки повстання («Посіяли гайдамаки // В Україні жито, // Та не вони його жали»); основне джерело написання поеми — народні перекази; долі керівників повстання — за народною версією

Образи-персонажі поеми

Головним героєм твору є повсталий народ (про це свідчить і назва поеми), який конкретизується в індивідуальних образах-персонажах Яреми, Гонти, Залізняка, Волоха, кобзаря, запорожця та ін. Шевченко розвіяв міф багатьох істориків про гайдамаків як розбійників, лиходіїв, які в жалобі крові втратили людські якості («На гвалт України орли прилетіли»).

Для змалювання образів Залізняка й Гонти Т. Шевченко використовував фольклорні джерела, зокрема перекази, пісні. Величним і одночасно простим постає **Максим Залізняк** у народній пісні «Гей, літа орел», названий *орлом сизим, отаманом*, а гайдамаки — *орлята, хлоп'ята, сини його, діти*. Залізняк — хоробрий, стійкий воїн, нещадний до ворогів, відданий народові.

За народними джерелами письменник подає і смерть ватажків: невідомо, як і де загинув Гонга; а Залізняка: «Умер неборака. // Нудьга його задавила // На чужому полі, // В чужу землю положила». Болить душа поета, що «нема Гонти; нема йому // Хреста, ні могили»; що нащадки не ставлять собі запитань, «де Гонти могила? Мученика праведного // Де похоронили? // Де Залізняк, душа щира, // Де одпочиває?». Уражає й байдужість сучасників до історичного минулого України: «А онуки? Їм байдуже, // Жито собі сіють».

Такими ж привабливими рисами змальовано в поемі й **Івана Гонту**. Найповніше його характер розкривається в розділі «Гонга в Умані». Він — один із керівників повстання, трагедійний образ ідеального героя-патріота, який заради вірності присязі, ідеям повстання жертвує найдорожчим в ім'я свободи батьківщини. У сцені дітовбивства Т. Шевченко відходить від історичної правди, проте тут уражає художня правда — довершені психологічні сцени страждань героя, який має вибирати між вірністю присязі та життям власних дітей.

Максим Залізняк

Іван Гонга

ЗУВАЖТЕ

Про керівника гайдамацького повстання Максима Залізняка ви дізналися у 8 класі, вивчаючи історичну пісню «Максим козак Залізняк». На Запорозькій Січі він був хорошим пушкарем, проявив себе чудовим організатором. У Мотронинському монастирі готував повстання: формував повстанські загони, призначав отаманів, розробляв плани звільнення українських земель.

У народному переказі, записаному П. Кулішем, так змальовано зовнішність Залізняка: «Сидів на буланому коні, мав на собі червоний жупан, сиву шапку, шалевий пояс, за поясом пістолі, при боці шабля. Не старий іще чоловік, літ, може, сорок, а може, й більше, і на виду повний, круглолиций, уродою хороший, на зріст невеликий та плечистий; вуси русяві, невеличкі, за вухом оселедець».

На звільнених гайдамаками територіях знищувалася кріпаччина, кріпаки оголошувалися козаками, тобто вільними людьми, установлювалося народне самоврядування за козацьким устроєм.

П. Мірчук. «Коліївщина»

Ярема, якому гайдамаки дали прізвище **Галайда**, ставши повстанцем, борцем за справедливість, відчув, що в боротьбі за волю в нього *«виросли крила, // Що неба дістане, коли полетить»*: народне повстання розігнуло пригноблену людину. Вражає чистота й глибина його любові до Оксани. Поет особливо ліризував ті місця, де показано стосунки закоханих, використовуючи весь арсенал народно-поетичних засобів образотворення: сцена зустрічі в гаю на тлі прекрасної української природи, багатой на звуки й барви (розділ «Титар» — *«...зорі сяють, горить білолиций, верба слуха соловейка,*

О. Сластіон. Ілюстрація до поеми Т. Шевченка «Гайдамаки»

дивиться в криницю»); лірична пісня Яреми «У гаю, гаю...», з якої постає ніжна, поетична душа юнака; внутрішні монологи хлопця про свою сирітську долю, проте освітлену образом коханої («сирота Ярема — сирота багатий»); пестлива, експресивна лексика в устах молодих (*серце, пташко, моя ти зоре, сизокрилий, рибко, зоріла, поворкуєм, серце моє, доле моя, соколе мій милий*). Удалим композиційним прийомом є те, що найліричніший розділ «Титар» подано в обрамленні жорстоких знущань піляхтичів над народом, катувань Оксаниного батька, титаря (попередній розділ «Конфедерати»). Ця антитеза підсилює експресивне змалювання подій.

Коли «зadzзвонили в усі dzзвони по всій Україні», Ярема без вагань стає до лав повстанців; поет гіперболізує його силу й ненависть: «А Ярема — страшно глянуть — по три, по чотири так і кладе». Приголомшений звісткою про замордування титаря й викрадення Оксани, юнак сповнюється бойовим завзяттям, прагне полетіти «на край світа», щоб визволити кохану. Ризикуючи власним життям, він пробирається у фортецю, захоплену конфедератами, і звільняє дівчину, відвозить її в Лебедин, де через тиждень вони повінчалися. Такий щасливий казковий кінець цієї історії, хоча одразу після весілля Ярема повернеться у військо. В «Епілозі» поет показує Ярему, який, сумуючи на могилі Залізняка, попрощався з ним: «Спочинь, батьку, // На чужому полі, // Бо на своїм нема місця, // Нема місця волі... // Спи, козаче, душа щира! // Хто-небудь згадає».

ЗАУВАЖТЕ

Неординарна постать Івана Гонти, сотника надвірних козаків польського графа Потоцького, який мав у володінні два села, викликала інтерес в істориків і письменників. Він добре ставився до людей, за розум і сміливість його поважали козаки, селяни, шляхта. Коли великий загін повстанців вирушив на Умань, Гонта повинен був зі своїми козаками розгромити їх, не допустити до Умані. Проте коли два війська зустрілися, Гонта запропонував своїй сотні перейти на бік повстанців, а в кого не було такого бажання, той міг йти, куди хоче. Усі козаки погодилися з пропозицією командира. Через кілька днів об'єднане військо взяло Умань. Сучасні історики довели, що під час «уманської різни» Гонта врятував багато польських жінок, дітей, у чому виявилася гідна подиву шляхетність, великодушність і гуманність Івана Гонти. Особливо коли взяти до уваги ту страшну смертну кару, яку присудили Гонті після підступного арешту організаторів повстання російськими військами й після поразки повстання.

П. Мірчук. «Коліївщина»

Ідея поеми

Тарас Шевченко в поемі «Гайдамаки» виражає важливі ідеї, пов'язані з буттям української нації:

- необхідність перегорнути трагічну сторінку історії, по-сучасному оцінити минуле;
- заклик до єднання слов'янських народів;
- усвідомлення того, що здобуття незалежності — ідеал історичного розвитку нації;
- осмислення можливостей вирішення конфліктів між народами-сусідами, історичного примирення народів;
- складність історичної долі українського народу, невідворотність його боротьби за визволення.

Літературознавець Л. Білецький писав про особливість стилю поеми, пояснюючи наявність у творі великої кількості кривавих картин, жорстоких сцен убивств, різанини, помсти кривдникам. Епічна картина повстання показана в масштабності зображення подій, людських страждань, трагедійних доль: поема «уся, насичена червоною барвою швидких змін подій, робить враження панорами, зміни фрагментів, обірваних хвиль розбурханого моря, що захопило собою і самого автора. Тому в ній так багато стихійної краси, велика сила трагічних моментів. Ніяка інша поема не зрівняється з “Гайдамаками”. 1768 р. постає перед нами в незрівнянній внутрішній правді й красі, у безкомпромісній боротьбі: краще смерть, аніж тяжка й безвихідна неволя». Боротьба гайдамаків із польською шляхтою — це війна з поневолювачами, українці захищали свою національну гідність, тому їхня війна була священною. Саме з таких позицій писав Т. Шевченко.

У поемі простежується романтична гіперболізація як характеристик, так і подій. Фольклорні уявлення взято за основу образності твору — у поєднанні непокєднуваних речей (розгорнутих метафор бою і бенкету, крові, кари і вечєрі, смерті і гулянки: «“Гуляй!” — загукали. // Вечєряють, а кругом їх // Пєкло червоніє»); у персоніфікації предметів і речей («По Поліссі // Гонта бенкетує, // А Залізник в Сміляниці // Домаху¹ гартує»); у психологізмі твору: («Долє моя нещаслива! // Що ти наробила? // Нащо мені дітєй дала? // Чом мене не вбила?»).

¹ *Дома́ха* — шабля зі сталі високого гатунку, яка виготовлялася в м. Дамаску (Сирія).

Минуле в поемі контрастно протиставляється сучасному й відлунює в майбутнє. У контексті загальнослов'янського відродження автор висловлює ставлення до трагічного моменту в історії польсько-українських відносин у «Передмові» до першої частини, надрукованої у «Ластівці»: «Весело подивиться на сліпого кобзаря, як він собі сидить з хлопцем, сліпий, під тином, і весело послухать його, як він заспіває думу про те, що давно діялось, як боролись ляхи з козаками; весело... а все-таки скажеш: “Слава Богу, що минуло”, — а надто як згадаєш, що ми одної матері діти, що всі ми слав'яне. Серце болить, а розказувать треба: нехай бачать сини й внуки, що батьки їх помилялись, нехай братаються знову зі своїми ворогами. Нехай житом-пшеницею, як золотом, покрита, не розмежованою останеться од моря й до моря слов'янська земля». Поет глибоко переживав трагізм подій, розумів їхню неминучу зумовленість тогочасним польським пануванням над козацькими нащадками й оспівував дух непокори й волелюбності, якого не вистачало його сучасникам, онукам героїв — гайдамаків, яким *«байдуже, // Жито собі сіють»*.

Зміст поеми надихав художників і композиторів на власні твори. Відомі ілюстрації до твору О. Сластіона, І. Їжакевича, В. Касіяна, скульптура М. Манізера, музичні твори М. Мусоргського, М. Лисенка, Я. Степового. Модерну постановку «Гайдамаків» здійснив Л. Курбас у театрі «Березіль».

- Рядки з поеми «Гайдамаки» *«Все йде, все минає — і краю немає. Куди ж воно ділось? Відкіля взялось?»* — це
 - ліричний відступ
 - опис життя
 - філософський вступ
 - авторська розповідь
- Змалювання в поемі широкої картини народного повстання 1768 р. Коліївщини на чолі з Максимом Залізняком та Іваном Гонтою — це
 - мотив
 - ідея
 - тема
 - проблематика

3. У всіх рядках названо джерела поеми «Гайдамаки», **КРИМ**
- А** народних легенд, переказів, пісень про гайдамаків
 - Б** спогадів очевидців, розповідей учасників повстання, зокрема діда Івана
 - В** історичних праць і художніх творів українських, російських і польських учених і письменників
 - Г** козацьких літописів

4. Установіть відповідність

Герой	Характеристика
1 Ярема	А ...попереду // Нашорошив уха; // Їде собі, люльку курить, // Нікому ні слова
2 Гонта	Б Ні сестри, ні брата, нікого нема!
3 Залізняка	В Любить її, думу правди, козацькою славу
4 титар	Г Поцілував мертвих в очі, // Хрестить, накриває // Червоною китайкою // Голови козачі
	Г Навіки праведний заснув

5. Установіть відповідність

Елемент сюжету	Подія (I сюжетна лінія)
1 експозиція	А трагедія Гонти — убивство синів
2 зав'язка	Б політичний стан у суспільстві, причини повстання
3 кульмінація	В бенкет серед трупів
4 розв'язка	Г напад конфедератів на жида Лейбу
	Г поразка повстання

6. Установіть відповідність

Елемент сюжету	Подія (II сюжетна лінія)
1 експозиція	А убивство титара, конфедерати забирають Оксану
2 зав'язка	Б Ярема стає гайдамакою
3 кульмінація	В знайомство з Яремою, його коханою Оксаною
4 розв'язка	Г Ярема на могилі Залізняка
	Г вінчання Яреми й Оксани

- 7. Розкрийте історичну основу поеми Т. Шевченка «Гайдамаки».
- 8. Поясніть жанр «Гайдамаків».
- 9. Якою була історія видання поеми?

10. Які джерела поеми? У яких розділах автор пояснює це? Знайдіть у тексті й прочитайте.
11. Розкрийте особливості композиції «Гайдамаків», використовуючи таблицю в підручнику.
12. Який характер має сюжет поеми? Як ви розумієте наявність двох сюжетних ліній у творі? Прокоментуйте обидві сюжетні лінії за таблицею.
13. Прочитайте філософський вступ до поеми за першим рядком «Все йде, все минає...». Яким із нього постає автор? Яку позицію автора в змалюванні гайдамацького повстання тут подано?
14. Чи переконливо Т. Шевченко довів причини Коліївщини в розділах «Інтродукція» та «Конфедерати»? Що з історії України вам відомо про конфедерації? Про яку з них ідеться в поемі?
15. Чого досягає автор, уводячи в поему елементи драматичного твору? (Розділ «Свято в Чигирині»).
16. Простежте, які народні пісні виконують кобзар, гайдамаки в поемі. Яка їхня композиційна та змістова роль?
17. Проаналізуйте назви розділів «Червоний бенкет» і «Бенкет у Лисянці». Яке смислове навантаження має слово «бенкет»?
18. Простежте, якими художніми засобами Т. Шевченко показує трагедію Івана Гонти в розділі «Гонта в Умані».
19. Поясніть на прикладі «Епілогу» поняття художньої та історичної правди. До яких роздумів спонукає нас Т. Шевченко наприкінці поеми «Гайдамаки»?
20. Прочитайте прозову «Передмову» наприкінці поеми. Знайдіть рядки, які закликають до миру й злагоди, до єднання слов'янських народів. Прокоментуйте їх із сучасних позицій.

21. Чому, на вашу думку, сучасники Т. Шевченка дали такі протилежні оцінки «Гайдамакам»? Почитайте відгуки Є. Гребінки й М. Добролюбова про поему. Пантелеймон Куліш назвав розділ «Гупалівщина» «кривавою бійнею» і радив поетові змінити зміст, викинути криваві сторінки повстання, до чого Шевченко не прислухався. Зіставте ці протилежні позиції, висловіть свою оцінку поеми.
22. Охарактеризуйте образ Яреми, використовуючи цитати з поеми. Зверніть увагу на романтичне зображення персонажа автором.
23. Як у поемі змальовано ватажків гайдамацького повстання Залізняка й Гонту?
24. Візьміть участь у дискусії, використовуючи фразу з поеми «Гайдамаки»: «А онуки? Їм байдуже, // Жито собі сіють». Проведіть аналогії із сучасним життям.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Вивчити напам'ять уривок від слів «Гомоніла Україна» до слів «Серце усміхнеться» (розділ «Треті півні»).
2. Написати творчу роботу на тему: «Сучасні уроки "Гайдамаків"».

Тарас Шевченко як драматург

- Потрапивши в мистецьку стихію Петербурга, Т. Шевченко прилучився до театрального життя столиці й задумав написати драматичні твори з життя своїх земляків, на українську тематику.

Пригадаємо особливості драми — одного з трьох головних родів художньої літератури. Слово *драма* вживається в широкому й вузькому значеннях: у широкому — це літературний рід, у вузькому — драматичний жанр. Для розрізнення цих значень учені визначають жанр словосполученням *власне драма*.

Драматичний твір — це літературний твір, побудований на основі дії персонажів та їхніх висловлювань. Дія драматичних творів показана в діалогах, монологів, полілогах героїв безпосередньо перед глядачами (або читачами) в теперішньому часі (у ремарках¹ зазначається: «виходить», «зачинають вікна»). Авторська характеристика й оцінка подій і героїв незначна й міститься лише в коротких ремарках. П'єси² призначені здебільшого для постановки на сцені, хоча мають художню цінність і як твори для читання.

Сюжет драматичного твору розгортається послідовно. Йому, як і епічному твору, властиві такі елементи: експозиція, зав'язка, розвиток подій, кульмінація, розв'язка. Проте в п'єсі, крім зовнішньої дії, тобто вчинків персонажів, особливе значення відіграє внутрішня дія — зіткнення поглядів, ідей, життєвих позицій, виражене в діалогах, суперечках. Драматичні твори будуються на гострих конфліктах³, які створюють напруженість і динамічність сюжету.

Основним зображально-виражальним засобом драматичного твору є мова персонажів, у висловлюваннях яких виявляються ри-

¹ *Ремарка* (з фр. спостерігати, відмічати) — авторські пояснення в драматичному творі стосовно умов і часу дії, зовнішнього вигляду й поведінки дійових осіб.

² *П'єса* (з фр. частина, шматок) — узагальнена назва драматичних творів; твір, призначений для постановки на сцені.

³ *Конфлікт* (з латин. зіткнення, боротьба) — зіткнення, боротьба протилежних поглядів; серйозне непорозуміння, суперечка.

си характеру героя, його душевний стан, характеристика інших дійових осіб.

Композиція драматичного твору своєрідна. Особливість полягає в тому, що основу п'єси становлять монологи, діалоги, полілоги, які передаються через *репліки* персонажів — кожне висловлювання героя, та авторські ремарки. Драматичний твір складається з кількох великих частин — *дій* або *актів*. Дія поділяється на *яви*, або *сцени*, чи *картини* — частини драматичного твору, пов'язані з появою на сцені або виходом із неї дійової особи.

За жанровою класифікацією драматичні твори поділяються на трагедію, комедію та власне драму.

Комедія (з грец. весела процесія, пісня) — драматичний твір, у якому засобами гумору й сатири відображається смішне, висміюються негативні явища, риси вдачі людей (скупість, брехливість, жорстокість, пияцтво, лицемірство, хабарництво). Серед жанрових різновидів комедії визначають такі: комедія характерів, побутова комедія, комедія інтриги, лірична комедія, сатирична комедія.

Трагедія (з грец. козел і пісня) — драматичний твір, який ґрунтується на гострому, непримиримому конфлікті особистості, яка прагне максимально реалізувати свій творчий потенціал, з неможливістю його практичного втілення в життя. Герой трагедії потрапляє в безвихідне становище й часто гине.

Власне **драма** (соціально-побутова, психологічна, історична, міщанська, романтична) — це один із різновидів драматургії, де відображається приватне життя людини в буденному середовищі, з яким вона постійно конфліктує.

Відомо, що Т. Шевченко написав кілька п'єс, але повністю збереглася лише драма «Назар Стодоля» й уривок з історичної драми «Микита Гайдай» — про події Національно-визвольної війни українського народу проти польської шляхти під проводом Богдана Хмельницького. Обидва твори були написані російською мовою.

П'єса «Назар Стодоля» датується лютим 1843 р., а вперше її опублікував П. Куліш у журналі «Основа» в 1862 р.

«НАЗАР СТОДОЛЯ»

Конфлікт, жанр і сюжет драми

На першому плані п'єси — соціально-побутовий конфлікт, який сприяв відображенню соціальних суперечностей у козацькому середовищі: батько, сотник Хома Кичатий, хоче видати доньку за старого, але багатого й титулованого полковника; Галя ж кохає

молодого й вродливого Назара Стодолю. Здійсненню задуму батька сприяє його ключниця Стеха, з якою він обіцяв одружитися. Закоханим допомагає вірний друг і побратим Назара, Гнат Карий.

Як бачимо, сюжет п'єси простий. Побутові сцени зображаються на тлі історії, що й визначило *жанр* драми «Назар Стодоля» як *історичну побутову драму*, хоча у творі й не відображено реальні історичні події та історичні особи.

Тема й ідея драми

Правдиво відобразивши життя різних соціальних верств козацтва, сільської громади, Т. Шевченко розкрив зажерливий і бездушний світ козацької верхівки, одночасно підніс силу вільної козацької думки й палкого людського почуття кохання, пристрасні поривання до волі та щастя.

Образи твору

Головні персонажі поділяються на дві групи — *I група*: Назар Стодоля, Гнат Карий і Галя; *II група*: Хома Кичатий і Стеха.

Центральна дійова особа п'єси — запорожець **Назар Стодоля**, сміливий, рішучий козак, який уміє постояти за своє щастя. За свого побратима готовий йти у вогонь і воду Гнат Карий. Галя, донька сотника, покохала молодого козака Назара Стодолю і не уявляє свого щастя в парі з іншою людиною. Її батько, бачачи наполегливість доньки, планує діяти таємно й підло: заслати сватів від полковника, а сказати, що від Назара. Кичатий — людина нікчемна, яка заради власної кар'єри готова позбавити щастя власної дитини. Стеха — користолюбна посередниця, яка думає лише про свою вигоду в цій ситуації.

У композицію твору введено сцени сватання й вечорниць відповідно до народних звичаїв і обрядів. Фольклорні мотиви, етнографічні деталі відіграють важливе значення в п'єсі. Підпорядковані головному ідейному задуму, вони увиразнюють історичний колорит, дух народного життя. Показовим є образ кобзаря — носія народної мудрості, віри в перемогу правди над кривдою.

Піднесений тон твору, широке використання фольклорних мотивів, незвичайні обставини дії і часу вказують на романтичне начало, характерне для ранньої творчості письменника, хоча в п'єсі чітко помітний перехід до реалістичного змалювання дійсності.

Музику до драми написали П. Ніщинський («Вечорниці») і Г. Верьовка, оперу «Назар Стодоля» — К. Данькевич.

1. «Назар Стодоля» — це твір

- А** епічний
- Б** ліричний
- В** ліро-епічний
- Г** драматичний

2. Установіть відповідність

Термін

Значення

1 власне драма	А узагальнена назва драматичних творів; твір, призначений для постановки на сцені
2 репліка	Б авторські пояснення в драматичному творі стосовно умов і часу дії, зовнішнього вигляду й поведінки дійових осіб
3 п'єса	В один із різновидів драматургії, де відображається приватне життя людини в буденному середовищі, з яким вона постійно конфліктує
4 ремарка	Г кожне висловлювання персонажа
Г розмова двох осіб

3. Установіть відповідність

Термін

Значення за драмою «Назар Стодоля»

1 конфлікт	А пошуки щастя, життя козацької старшини
2 тема	Б викриття зажерливого й бездушного світу козацької верхівки
3 ідея	В історична побутова драма
4 жанр	Г соціально-побутовий
Г сватання, вечорниці

4. Розкрийте жанр твору «Назар Стодоля».
5. Поясніть, у чому полягає конфлікт п'єси.
6. Коли і де відбувається дія в п'єсі?
7. Які дійові особи наявні в драмі? Хто з них вам особливо сподобався? Обґрунтуйте свою думку?
8. Хто з персонажів п'єси викликав у вас відразу? Чому?

9. Як мова дійових осіб характеризує їх? Наведіть конкретні приклади.
10. Поясніть тему й ідею п'єси. Через які персонажі вони розкриваються?

11. Попрацюйте у творчих групах. Дослідіть сцени вечорниць, сватання в драмі.
12. Напишіть письмовий роздум на тему: «У чому щастя людини?» (за матеріалами п'єси «Назар Стодоля») (п'ять–сім речень).

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Разом із групою однокласників підготувати до читання за ролями сцену з п'єси за власним бажанням.

Творчість Тараса Шевченка періоду «трьох літ»

Унаслідок двох подорожей в Україну молодого художника і поета Тараса Шевченка, який став дуже популярною і бажаною особою в багатьох маєтках на батьківщині, відбулася переорієнтація митця на інші художні засади. Перша подорож тривала впродовж дев'яти місяців (травень 1843 р. — лютий 1844 р.), коли поет глибоко вивчав життя народу, пізнавав його найзаповітніші мрії та прагнення. Після 14-річної розлуки з батьківщиною на рідну землю повернувся не юнак-підліток, а відомий художник і поет, високоосвічена людина з передовими поглядами. Жахливі картини кріпосницького свавілля, жорстоке ставлення поміщиків до людей, нестерпні страждання народу постали перед зором вразливої творчої натури. Друга подорож в Україну почалася з березня 1845 р. після закінчення Т. Шевченком Академії мистецтв. Перебування поета на рідній землі тривало до його арешту в 1847 р., хоча він прагнув оселитися тут назавжди.

В Україні відбулася різка зміна тематики творів Т. Шевченка. Усе частіше поет описує сучасне життя, порушує злободенні проблеми буття, а саме: викриття феодально-кріпосницького ладу, національного, колоніального гноблення Російською імперією. Центральне місце у творчості Т. Шевченка періоду «трьох літ», який отримав свою назву від однойменного вірша, посідає національна проблематика. У вірші «Три літа» автор наголошує на тих змінах, які сталися в його

світогляді, коли він *«прозрівати став потроху»*, коли *«засохли мої сльози, // Сльози молодії. // І тепер я розбитий // Серце ядом гою»*.

Після Переяслава, продовжуючи лікування у В'юниці, Т. Шевченко дуже багато працював. За свідченням очевидців, це був час, коли поет за надзвичайно короткий термін (півтора місяця) створив світові шедеври: «Кавказ», «Наймичка», «Єретик», «Сліпий», «І мертвим, і живим...», «Великий льох», «Давидові псалми», «Минають дні, минають ночі...», «Три літа», «Як умру, то поховайте...», — кожному з яких, на думку Є. Сверстюка, треба було б поставити пам'ятник на місці написання. «Воістину великий, неперехідний урок Шевченка, урок невтомної жадоби до праці, наполегливого трудолюбства», — писав П. Федченко про цей творчий подвиг митця.

«КАВКАЗ»

Історичний контекст

Поема «Кавказ» має присвяту «Искреннему моему Якову де Бальмену», а в самому творі Т. Шевченко звертається до нього словами: *«...мій друже єдиний, мій Якове добрий!»*, *«О друже мій добрий! друже незабутий!»* Це свідчить про щирі стосунки між двома побратимами-ровесниками, творчими особистостями, різними за походженням, проте спорідненими душами.

Граф Яків Петрович де Бальмен, рід якого походив із Шотландії, — офіцер, художник-аматор, письменник, друг Т. Шевченка, з яким поет познайомився в 1843 р. у маєтку Т. Волховської в с. Мойсіївці. Вони швидко здружилися, часто зустрічалися в знайомих, у садибі Бальменів у с. Линовиці на Полтавщині. Разом із художником М. Башиловим Я. де Бальмен ілюстрував рукописний альбом «Wirszy T. Szewczenka», які переписав польськими літерами для тих, хто користувався латинським алфавітом. Через знайомих товариш передав альбом Шевченкові як подарунок.

Перебуваючи в армії, був призначений ад'ютантом командира 5-го корпусу генерала О. М. Лідерса на Кавказі. Під час Даргинського походу корпус генерала відірвався від основної колони й опинився в пастці, у закритій завалом ущелині. Генерал для встановлення зв'язку з головнокомандуючим і з метою розвідування ситуації відрядив свого ад'ютанта Я. де Бальмена, який загинув у сутичці з горцями.

Історія написання поеми

Варфоломій Шевченко у своїх спогадах згадував, як у кінці вересня 1845 р. Тарас Шевченко декламував йому фрагменти твору: «Раз ходили ми з Тарасом по саду; він став декламувати: “За горами гори,

хмарою повиті...” Я слухав, притаївши дух; волосся в мене піднялося дибом! Я став радити йому, щоб не дуже “заходив він у хмари”».

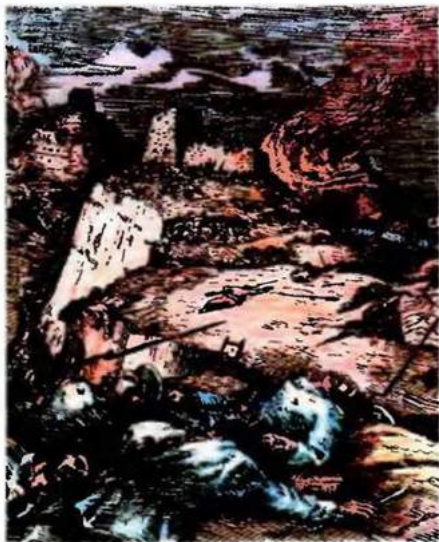
Задум написати поему виник у кінці серпня — на початку вересня, коли Шевченко дізнався про смерть свого товариша Я. де Бальмена в Даргинському поході в липні 1845 р.

У жовтні 1845 р. Т. Шевченко другий раз приїхав у Переяслав до свого товариша Козачковського, який лікував хворого поета. Тут він написав свої знамениті «Наймичку» і «Кавказ». Уперше «Кавказ» був надрукований у збірці «Новые стихотворения Пушкина и Шевченко, запрещенные в России», що вийшла друком у Лейпцигу 1859 р.

На Кавказі в цій безглуздій жорстокій загарбницькій війні, що тривала протягом кількох десятиріч, загинуло багато невинних людей. Це викликало в Т. Шевченка почуття болю, співчуття загиблим, які він висловив в епіграфі — словах із книги пророка Єремії: *«Хто дасть голові моїй воду, і очам моїм джерело сліз, і плачу і день і ніч за убитими...»* (9:1).

Жанр, особливості композиції поеми

Тарас Шевченко створив цілком оригінальну поему, яка за жанровими ознаками не відповідає класичному визначенню поеми. У ній немає сюжету — послідовного розгортання подій, немає і персонажів, тут відсутні широкі епічні картини. Твір суцільно ліричний, це —

В. Касян. Ілюстрація до поеми
Т. Шевченка «Кавказ»

роздуми, почуття, переживання, настрої ліричного героя. Однак сміливість у змалюванні актуальних питань сьогодення, зокрема загарбницької політики Росії на Кавказі, масштабність узагальнень, глибина висунутих ідей дають підстави визначати **жанр** «Кавказу» як політичну, сатиричну викривальну поему.

Про жанрову специфіку поеми як твору, де переважають почуття, образно писав Б. Лепкий: «"Кавказ" вибухає перед читачем, як вулкан, що з нутра свого кидає то полум'я, дим, сірку, то знову гарячу лаву, у якій стопились усілякі елементи. ...Ця поема валить, трощить, налить, убиває іронією, морозить правдою, сліпить блискавками порівнянь...»

Поєма складається з окремих епізодів із ліричним, сатиричним, інвективним¹ забарвленням — умовних п'яти частин, які видокремлюються одна від одної відступами. Упродовж усієї поеми спостерігається аритмія частин — порушення віршового розміру, викликане зміною настроїв, змістом, авторськими акцентами.

Розгляньте таблицю, у якій подано зміст, головні думки, настрої поеми.

Зміст поеми «Кавказ»

№ част.	Зміст, думки	Цитати
I	Орел клює серце Прометей; незнищенність душі народу, його волелюбності, мови як ознаки нації	«Споконвіку Прометей // Там орел карає // ...добрі ребра й серце розбиває»; «Не вмирає душа наша, // Не вмирає воля»; «Не скує душі живої // І слова живого»
II	Діалог із Богом — молитва до Бога	«Ми віруєм Твоїй силі // І духу живому»; «Встане правда! встане воля! // І Тобі одному // Помоляться всі язика // Вовіки і віки»
III	Цькування сердешної волі; вражаюча картина загартування війни; саркастичне «прославлення» організаторів війни; пафосне прославлення істинних героїв	«Отак-то милостивий ми // Ненагодовану і голу // Застукали сердешну волю // Та й цькуємо»; «А сльоз, а крові? Напоїть // Всіх імператорів би стало // З дітьми і внуками»; «Слава! Слава! // Хортам, і гончим, і псарям, // І нашим батюшкам-царям // Слава!»; «І вам слава, сині гори... // вам, лицарі великі»; «Борітеся — поборете, // Вам Бог помагає!»
IV	Уявний сатирично-іронічний монолог представника російського самодержавства, який висловлює офіційну позицію імперії	«...од глибокої тюрми // Та до високого престоло — // Усі ми в золоті і голі»; «До нас в науку!»; «Нам тільки сакля очі коле»; «У нас же й світа, як на те — // Одна Сибір неісходима, // А тюрм! а людю!.. Що й лічить! // Од молдаванина до фіна // На всіх язиках все мовчить, // Бо благоденствує!»; «За кого ж Ти розп'явся, Христе, Сине Божий?»
V	Елегійне прощання із загиблим другом Яковом де Бальменом	«І тебе загнали, мій друже єдиний, // Мій Якове добрий! Не за Україну, // А за її ката довелось пролити // Кров добру, не чорну»

¹ *Інвектіва* (від латин. нападати) — пряме, гостре засудження влади.

У передмові до повного зібрання творів Т. Шевченка у 12 томах академіки І. Дзюба й М. Жулинський, аналізуючи висвітлення національного питання в Росії, констатували, що «не було на той час іншого твору, що так непримиренно викривав загарбницьку, грабіжницьку політику царизму, лицемірство і підступність його колонізаторських методів, як поема “Кавказ”». Тарас Шевченко продовжує *тему* національно-визвольної боротьби, подає пристрасний поетичний відгук на тогочасну загарбницьку імперську політику Росії на Кавказі.

У поемі розкриваються головні *мотиви* — викриття суспільно-політичної системи Російської імперії, засудження її загарбницької політики на Кавказі, прославлення борців за волю, співчуття поневоленим народам. Поет одним із перших у Росії виступив на захист народів Кавказу, підкорених російським урядом, який узявся «просвітити» горців, насаджуючи християнство як засіб зміцнення імперії. Тарас Шевченко показав Російську царську імперію як тюрму народів, де «од молдаванина до фіна // на всіх язиках все мовчить, // Бо благоденствує». Тут поет використовує оксиморон¹, ужитий у сатирично-іронічному значенні, і ця фраза стала класичним прикладом для показу пригнобленого становища народів у Російській імперії.

Порівнюючи поеми Т. Шевченка «Кавказ» і «Сон», яку ви будете вивчати незабаром, І. Франко писав, що «“Кавказ” побудований на ширшій, можна сказати, загальнолюдській основі. Усяка боротьба за волю, усяке змагання проти “темного царства” знаходить прихильника в нашій поеті. “Кавказ” — ся огниста інвектива проти “темного царства” зі становища загальнолюдського, се, може, найкраще свідоцтво могутнього, всеобіймаючого, широлюдського почуття нашого поета».

Шевченко висловлює узагальнену ідею поеми — неприйняття насильства, поневолення людей, осуд загарбницьких воєн, незнищенність народу, його духовності, мови. Григорій Ключек акцентує увагу читачів на пріоритеті «Кавказу» як першого у світі антиколоніального твору.

Як уже зазначалося, у поемі «Кавказ» відсутні конкретні образи-персонажі, проте твір розкриває ряд яскравих образів-символів: Прометея, орла й тюрми.

¹ *Оксиморон* (оксюморон, із грец. дотепна нісенітниця, дотепно-безглузде) — різновид тропа, що полягає в поєднанні контрастних, протилежних за значенням слів, унаслідок якого утворюється нова смислова якість (*світла пільма, крижаний вогонь*).

Прометей у давньогрецькій міфології — титан, покровитель і захисник людей, який викрав вогонь з Олімпу і віддав його людям. За це Зевс жорстоко його покарав: наказав прикувати до скелі в Кавказьких горах, і щодня орел видирав з його грудей печінку, та вона за ніч виростала знову.

У Шевченка Прометей — це народ. Безсмертя Прометея — безсмертя народу; це узагальнений символ нескореності народу, невмирущості його прагнень до свободи, волі, державної незалежності.

Символом Російської імперії, гербом якої був двоголовий орел, виступає образ **орла**. Цей орел, що споконвіку карає Прометея та «що день божий добрі ребра // Й серце розбиває», — недвозначний прозорий натяк на загарбницьку політику царського самодержавства проти вільнолюбного народу Кавказу.

Тюрма, Сибір — символи колоніальної політики Російської імперії, яка для всіх інакомислячих мала місце на каторзі, на заслання, а для національних меншин не було створено належних умов культурно-освітнього розвитку. Саме за це Росію називали «тюрмою народів».

Прометей став одним із «вічних образів» світової літератури, розкритих у творах Гесіода, Есхіла, Овідія, Кальдерона, Вольтера, Гете, Шеллі, Байрона, Лесі Українки, Малишка. Це узагальнений образ-символ незламного борця за щастя людства, ворога тиранії і водночас її жертви.

Доречі...

У спогадах про Т. Шевченка О. Афанасьєв-Чужбинський розповідає про своє перше враження від зустрічі з молодим поетом, який приїхав 29 червня 1843 р. на щорічний іменний бал у маєтку княгині Т. Волховської в с. Мойсіївці на Полтавщині: «Проходячи через головний під'їзд, я почув голоси: "Гребінка! Гребінка!" — і зупинився. Євген Павлович під'їздив до ганку в супроводі незнайомця. Вони вийшли. Супутник його був середній на зріст, кремезний, на перший погляд обличчя його здавалося звичайним, але очі світилися таким розумним і променистим світлом, що мимоволі я звернув на нього увагу. Гребінка одразу ж привітався зі мною, узяв за плечі й, підштовхнувши до свого супутника, познайомив нас. Це був Тарас Шевченко. ...Звістка про приїзд Шевченка миттю розлетілася по всьому дому. Усі гості юрмилися біля входу, і навіть манірні панночки, які інакше й не говорили, як по-французьки, і ті із цікавістю чекали появи Шевченка. Поет, очевидно, був зворушений блискучим прийомом... Цілий день він був предметом загальної уваги. Швидко Шевченко став наче свій з усіма і був

як дома. Багато гарненьких жінок читали йому напам'ять уривки з його творів».

Тоді ж, на балу в Т. Волховської, Тарас Шевченко познайомився з Яковом де Бальменом.

1. У поемі «Кавказ» образ Прометея — це символ
 - А колоніальної політики Російської імперії
 - Б безглуздої війни
 - В влади
 - Г нескореності народу
2. Рядки з поеми «Кавказ» *«За горами гори, хмарою повиті, // Засіяні горем, кровію політі»*, які повторюються двічі, — це
 - А тавтологія
 - Б рефрен
 - В риторичне звертання
 - Г антитеза

3. Установіть відповідність

Мотив

- 1 трагедія кровопролитної війни для родин
- 2 лицемірні заяви про мирні наміри самодержавців
- 3 право народів звертатися до Бога рідною мовою
- 4 віра в торжество правди і волі

Уривок із твору

- А І Тобі одному // Помоляться всі язики // Вовіки і віки
- Б Встане правда! встане воля!
- В А матерних гарячих сльоз! А батькових старих, кровавих, // Не ріки — море розлилось
- Г Чурек¹ і сакля² — все твоє... // Ніхто й не возьме за своє, // Не поведе тебе в кайданах
- Г Нам тільки сакля очі коле: // Чого вона стоїть у вас, // Не нами дана

4. Поясніть особливості будови й жанру твору Т. Шевченка «Кавказ».
5. Прокоментуйте ваше розуміння епіграфа до поеми «Кавказ».

¹ Чурек — прісний хліб кавказьких горців.

² Сакля — житло горців.

6. Чому, на вашу думку, Т. Шевченко відійшов від сюжету античного міфу, замінивши печінку, яку орел клював у Прометея, на серце? Яка ідея виражається в образі Прометея?
7. Який зміст укладено в слова «Не скує душі живої // І слова живого»?
8. Поясніть значення образів-символів *орел, тюрма*. Прокоментуйте слова І. Франка, Б. Лепкого, М. Жулинського та І. Дзюби про «Кавказ».
9. Як Тарас Шевченко оцінює роль православної церкви у врегулюванні збройного конфлікту на Кавказі? Прочитуйте уривки з твору на підтвердження своїх думок.
10. Який зміст закладено в завершальну частину поеми? У яких тонах вона змальована? Чому?

11. Проведіть літературознавче дослідження на тему: «Засоби сатиричного викриття самодержавної колоніальної політики Росії на Кавказі».
12. Поясніть актуальність поеми Т. Шевченка нині.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Вивчити напам'ять початок поеми (першу частину).
2. Виписати вислови з поеми «Кавказ», які стали крилатими. Вивчити чотири–п'ять із них напам'ять.

Жіночі долі у творчості Т. Шевченка «КАТЕРИНА», «НАЙМИЧКА», «МАРІЯ»

У своїх творах Т. Шевченко, як ми вже з'ясували, утілює Україну в образі жінки. Поет усвідомлював, що Бог зможе порятувати саме те суспільство, яке духовно зростає. Так зростає, еволюціонує жінка в поемах «Катерина» (1838), «Наймичка» (1845) і «Марія» (1859). Зверніть увагу на слово *еволюціонує*, воно означає передусім *удосконалення*. Поеми написані в різні етапи творчості, тож у них по-різному втілено й жіночі долі: *романтично* — у поемі «Катерина», *реалістично-побутово* — у «Наймичці», із *символічним узагальненням* — у поемі «Марія».

В. Касіян. Ілюстрація до поеми
Т. Шевченка «Катерина»

Поему «Катерина» Т. Шевченко написав у двадцятичотирьохрічному віці, отже, життєвий досвід поета був не такий і великий, проте у творі відчувається рука вже досвідченого майстра й людини. Образ жінки-кріпачки поетові був близький і трагічний: багатостраждальною була доля його матері, яку *«у могилу нужда та праця положила»*, і рідних сестер, у яких *«у наймах коси побілили»*.

Поема розповідає про трагічну долю покритки й дитини-безбаченка в умовах кріпосного суспільства, у якому норми народної моралі були надто жорстокі. Відомо, як у той час ставилися до матерів, що народжували позашлюбних дітей: їх цуралися навіть батьки. Однак Т. Шевченко стає на захист зганьблених жінок.

Моральна велич Катерини тонко, незважаючи на пересжите, підкреслена в сцені зустрічі героїні з офіцером-кривдником: вона до останньої миті плекає надію на взаємне кохання:

«Любий мій Іване!
Серце моє коханеє!
Де ти так барився?»
Та до його... За стремена...

У відповідь на теплі слова, у яких немає й тіні докору, лунає навіть не жорстокість, а приниження й огида:

«Дура, отвяжися!
Возьмите прочь безумную!»

У розпачі Катерина скоює страшний гріх — накладає на себе руки, порушивши волю Всевишнього, а до того ж прирікає на вірну смерть свого сина. В авторських інтонаціях і відступах не звучать звинувачення й докори на адресу нещасної жінки, навпаки — Шевченко її, грішну, жаліє.

Ближче до Бога стоїть покритка Ганна — головна героїня поеми «Наймичка», вона знаходить у собі сили все життя долати страшенні муки, не спокушається до самогубства, а підкоряється Божій

волі. Ганна підкидає свого поза-шлюбного сина бездітним заможним селянам і через рік проситься до них у найми, аби бути поруч зі своїм сином, який стає в поемі змістом її життя. Трагедія Ганни передусім у тому, що вона мусить приховувати свої почуття від рідної дитини, а отже, наймичка позбавлена справжнього материнського щастя. Така неординарна психологічна ситуація дала можливість поетові якнайповніше розкрити образ нещасної жінки, глибину трагізму її життя, духовну велич її натури. Вершину страждань Ганни зображено в останньому розділі поеми: наймичка страшенно боїться померти, не дочекавшись сина з чумакування в далеких краях. І все ж таки довготерпелива Ганна дістає винагороду — вона дочекалася сина Марка й розкрила йому таємницю свого життя:

«Прости мене! Я каралась
Весь вік в чужій хаті...
Прости мене, мій синочку!
Я... я твоя мати».
Та й замовкла...

В. Касян. Ілюстрація до поеми
Т. Шевченка «Наймичка»

Про еволюцію образу жінки-матері Б. Лепкий сказав: «“Наймичка” — це ніби старша сестра “Катерини”, яка спокутує свій гріх не під льодом, а в тихій, святій самопожертві. Апофеоз материнської любові, один із найгарніших малюнків української жінки, твір, писаний у євангельському настрої, без злості, злоби, без усякого людського гріха. Архитвір¹...»

Ще ближче до Всевишнього стоїть головна героїня поеми Т. Шевченка «Марія». У цьому творі на матеріалі біблійної міфології осмислено такі проблеми людського буття, як духовність людини, сенс її життя, який полягає в любові до людей, служінні всім стражденним. Головне джерело поеми — євангельська легенда про Марію, Йосифа

¹Архі — префікс, за допомогою якого виражають найвищий ступінь ознаки, що міститься в другій частині слова.

та Ісуса. Тарас Шевченко уникає зображення суто містичних сюжетів, замінюючи їх реалістичними подіями. На думку поета, саме мати — головна вихователька й учителька добра й любові до людей, — це її життєве покликання. Так зображено Марію — ідеальну, але стражденну матір через те, що вона — покритка, яку Йосип, по-батьківськи люблячи, урятував від побиття камінням, одружившись із нею. Тут варто процитувати слова І. Франка про ідеал жінки-матері: «Не знаю в літературі всесвітній поета, котрий би так представив високий і щиро людський ідеал жінки-матері, як се вчинив Шевченко... Не посвячення своєї людської індивідуальності для мужчини, але найвище натуження тої індивідуальності для діл милосердя, переможення власних терпінь, забуття власних ураз, де йде о службі високій і піднеслій ідеї — добра загалу, добра людськості — то ідеал жінки, який полишив нам у спадщині Шевченко. Тож не дивно, що найвищий дотеперіпний здобуток людськості на полі моральнім, велику ідею любові ближнього, сю основну ідею християнства, Шевченко вважав ділом жінки, — Марії, Матері Ісусової».

Після розп'яття Ісуса Марія в болях і скорботі знаходить сили надихнути апостолів; слабка й змучена, вона не втрачає віри й, підхопивши добро, сприяє порятунку людства, яке вбило її дитину. Отже, покритка стає Покровою — захисницею стражденного світу.

Образи синів у поемах символізують майбутнє: Катерина зріклася добра, довіреного їй Всевишнім, Ганна рятує й виховує свого сина, а Марія не тільки рятує своє дитя, а й виховує його і навіть продовжує справу сина після загибелі, тобто творить духовне добро для нас і майбутніх поколінь.

1. За родовою характеристикою твори Т. Шевченка «Катерина», «Наймичка» й «Марія»
 - А** епічні
 - Б** ліричні
 - В** ліро-епічні
 - Г** драматичні
2. Марко, Настя, Трохим, Катря — герої твору Т. Шевченка
 - А** «Катерина»
 - Б** «Наймичка»
 - В** «Марія»
 - Г** «Причинна»

3. Установіть відповідність

Назва твору

1 «Катерина»

2 «Наймичка»

3 «Марія»

4 «Думка» («Нащо мені
чорні брови...»)

Уривок

- А** Все упованіє моє
На тебе, мій пресвітлий раю
- Б** Настане суд, заговорять
І Дніпро, і гори!
- В** Нащо ж мені краса моя,
коли нема долі?
- Г** Прости мене, мій синочку!
Я... я твоя мати
- Г** Берлин рушив, а Івася
Курява покрила...

4. Коротко перекажіть сюжет поеми «Катерина». У якому сюжетному елементі події розгортаються найдинамічніше? Чому?
5. Визначте головну думку поеми Т. Шевченка «Наймичка».
6. По-різному вчинили в подібних обставинах Катерина й наймичка в однойменних поемах Т. Шевченка. Чому ж тоді вони обидві викликають у читача переживання й співчуття?
7. Яку біблійну легенду взято за основу сюжету поеми «Марія»?
8. Визначте головну ідею поеми Т. Шевченка «Марія».
9. Як еволюціонує образ матері-покритки в поемах Т. Шевченка?
10. У якій із трьох аналізованих поем жіноча доля втілена романтично, у якій — реалістично-побутово, а в якій — із символічним узагальненням? Обґрунтуйте свою відповідь.

11. Поміркуйте, що спільного в названих поемах, а що їх розрізняє.
12. Розгляньте репродукції картин Т. Шевченка. Що спільного в них? Яка з картин найемоційніша? Аргументуйте свою думку.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

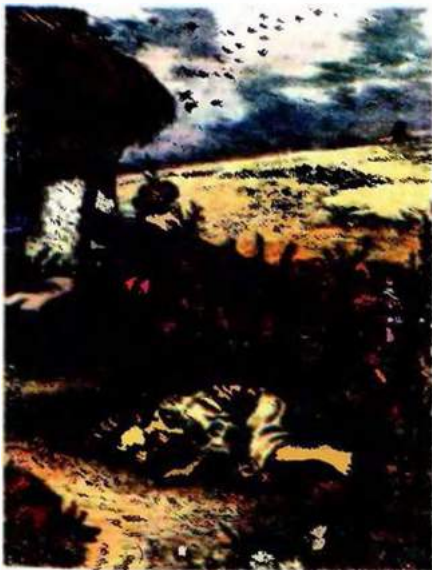
Дослідити й порівняти мовні особливості поем Т. Шевченка «Наймичка» і «Марія» за таким планом:

1. Лексичні особливості й тропи.
2. Синтаксичні особливості (прості чи складні речення, сполучникові чи безсполучникові конструкції, інверсовані речення; монологи, діалоги тощо).
3. Віршовий розмір.

«СОН» («У ВСЯКОГО СВОЯ ДОЛЯ...»)

На початку 1844 р. в Москві, повертаючись з України до Петербурга з метою закінчити Академію мистецтв, Т. Шевченко написав вірш «Чигрине, Чигрине...». Проте вражень і висновків від побаченого в поета було стільки, що він вирішив написати великий твір-узагальнення, що викриває політичний устрій царської Росії. Так з'явився шедевр світової *політичної сатири* — поема «Сон» («У всякого своя доля...»). До речі, саме Т. Шевченко започаткував цей різновид ліро-епосу у світовій літературі. Авторський підзаголовок — *комедія* — вказує не стільки на жанр твору, скільки на спосіб відображення дійсності в ньому.

Тема поеми — зображення справжньої суті російського імперського режиму. Щоб художньо висловити в поемі багатогранну *проблематику* — засудження самодержавства й кріпосництва в Російській імперії, віропідданства й аморальності земляків-перевертнів, Т. Шевченко вдався до прийому сну (фрескової будови).

В. Касіян. Ілюстрація до поеми
Т. Шевченка «Сон»
(«У всякого своя доля...»)

Саме такий композиційний прийом (подорож уві сні) дав можливість авторові у відносно невеликому творі зобразити широку панораму життя в тогочасній Росії. В основі **композиції** поеми чотири частини (хоча на розділі автор твір не поділяє): вступ і три частини — зображення України, Сибіру й Петербурга.

Перші два рядки вступу звучать іронічно¹ (пригадайте, що таке іронія, цей сатиричний засіб ви вивчали у восьмому класі): «У всякого своя доля, // І свій шлях широкий...», але те, що це іронія, стає зрозуміло читачеві з наступних рядків:

Той мурує, той руйнує,
Той неситим оком
За край світа зазирає,
Чи нема країни,
Щоб загарбать і з собою
Взять у домовину.

¹ *Іронія* — насмішка, замаскована зовні благопристойною формою.

Не лише початок, а й майже вся вступна частина пронизана тонкою іронією, вона звучить майже в кожному художньому засобі (епітет, метафора, анафора):

А той, щедрий та розкішний,
Все храми мурує;
Та отечество так любить,
Так за ним бідкує,
Так із його, сердешного,
Кров, як воду, точить!..

А ось останній рядок звучить уже з відкритою ненавистю — *саркастично*: «Кров, як воду, точить!..»

Сарказм. Гротеск. Карикатура

Іронія, сарказм, гротеск і карикатура — це засоби сатири.

Сарказм (від *грец.* *sarkasmos* — терзання) — їдка, викривальна, особливо дошкульна насмішка, сповнена крайньої ненависті й гнівного презирства. Сарказм, на відміну від іронії, виражається прямо й не має подвійного, прихованого значення. Саркастично звучать такі рядки поеми:

А братія мовчить собі,
Витріщивши очі!
Як ягнята. «Нехай, — каже, —
Може, так і треба».

На рабську заяву «братії» ліричний герой, сповнений обурення, саркастично відповідає: «*Так і треба!*»

Гротеск (від *італ.* *grotta* — печера, грот) — сатиричний художній прийом у літературі, заснований на явному спотворенні, перебільшенні чи применшенні зображуваного, на поєднанні різних контрастів: фантастичного з реальним, трагічного з комічним. Гротеск — вищий ступінь комічного. Перечитайте сцену «генерального мордобиття» (так назвав її І. Франко), її вважають класичним зразком гротеску, адже в ній зображено і перебільшення, і контраст трагічного та комічного.

Карикатура (від *італ.* *caricare* — перебільшувати) — сатиричний малюнок загостреного, критично-викривального характеру; перепоносно-смішне наслідування, перекручування оригіналу. Отже, карикатура пов'язана із зоровими образами:

А в городах, мов журавлі,
Замоштрували москалі;

Нагодовані, обути
І кайданами окуті,
Моштруються...

По-особливому карикатурно зображена в поемі цариця:

Мов опеньок засушений,
Тонка, довгонога,
Та ще, на лихо, сердешне,
Хита головою.

Зверніть увагу, аби підсилити негатив у змалюванні цариці, автор використовує прийом, що полягає в порушенні узгодження іменника з прикметником за родовою ознакою: *цариця-небога* — *тонка, довгонога, але сердешне*.

У поемі «Сон» ліричний герой постає в бурлескній *масці* простака: у вступі, потім у петербурзькому епізоді, — звідси й селянська манера оповіді (Петербург — *город на болоті*, у царя Петра I «*якимсь листом // Голова повита*»). Саме цьому простакові вдається осягнути істину, яку не спроможні побачити вчені й царські вельможі.

Саме маскування й форма сну розширили можливості для зображення широкої панорами Російської імперії. Фантастичний політ оповідача за совою переносить читача з України до Сибіру, а звідти — до Петербурга. Здавна в нашому народі сову сприймають як віщого птаха, який накликає смерть, цей образ ніби навіть тривогу. Справді, пролітаючи над Україною, ліричний герой милується теплим пейзажем, що викликає в читача радість і естетичне задоволення, але ненадовго, адже чарівна природа різко контрастує з картинами життя простих людей:

Он глянь, у тім раї, що ти покидаєш,
Латану свитину з каліки знімають, ...бо нічим обути
Княжат недорослих...

А найбільш трагічно й контрастно щодо багатой й розкішної картини української природи звучать такі рядки:

...під тином
Опухла дитина, голоднее мре,
А мати пшеницю на панцині жне.

У поемі «Сон» Т. Шевченко використав прийом *контрасту* (різкого протиставлення рис характеру, властивостей предметів чи

явиці): чарівний пейзаж і страхотливі картини злигоднів покріпаченого народу; дитина хлібороба, яка не має й шматка хліба, хоча навколо неозорі поля пшениці.

Далі спостерігаємо не літній, а зимовий пейзаж, який уже не контрастує з описом життя народу, а, навпаки, підсилює його, будучи співзвучним: на тлі холодної пустелі чути гул кайданів. У цьому звуковому образі втілено тисячі людей, засланих у Сибір на каторжні роботи. Хто такий *цар волі*, про якого урочисто говорить оповідач?

А меж ними, запеклими,
В кайдани убраний
Цар всесвітній! Цар волі, цар,
Штемпом увінчаний!
В муці, в каторзі не просить,
Не плаче, не стогне!
Раз добром нагріте серце
Вік не прохолоне!

Дослідник творчості Т. Шевченка Ю. Івакін зазначає, що в образ *царя волі* вкладено щось більше, аніж може вмістити образ дворянина із Сенатської площі, це образ величезної узагальнювальної сили: а й справді, відомо, що декабристів не таврували розпеченим залізом, а Шевченків *«цар волі, штемпом увінчаний»*. Цей образ ототожнений із Христом, розп'ятим між двома розбійниками, його рани від тернового вінця нагадують сліди від припікання металом.

У третій частині поеми ліричний герой переноситься до Петербурга — міста, збудованого на кістках козаків. Душі померлих на будівництві столиці символізують білі птахи (білий птах — символ Нового Заповіту, уособлення Святого Духа), а одна з пташок символізує Павла Полуботка, якого дуже поважав Т. Шевченко.

Автор поеми піддає різкому висміюванню свого земляка, якого зустрів перед царським палацом. Цей дрібний чиновник-хабарник відщурився рідної мови, так і не навчившись літературної російської, — тут суржик виступає засобом характеристики героя, глузування з нього:

...«Так як же ти
Й говорить не вмієш
По-здешньому?»

Шевченко нищівно критикує й інших українців-запроданців, яких у Петербурзі багато:

Україно! Україно!
Оце твої діти,
Твої квіти молодії,
Чорнилом політі,
Московською блекотою
В пімецьких теплищах
Заглушені!..

Для викриття звироднілості й зажерливості панівної верхівки Т. Шевченко використовує різні сатиричні засоби, а найбільше — сарказм: він наділяє панів емоційно-оцінними епітетами *пикаті*, *пузаті*, порівнянням мов *кабани годовані*, називає їх *блюдолизами*. Їхню суть розкриває гротескна картина, яку І. Франко назвав «генеральним мордобитієм». По суті, у цьому епізоді узагальнено державно-бюрократичну машину імперії, її політичний устрій, у якому вирішальним є кулак. Саркастичними коментарями ліричний герой наділяє царицю, називаючи її *цяцею*, він розчарований, бо раніше повірив її *віршомазам*, описує її зовнішність, удаючись до карикатури — сатиричного засобу: «*Мов опеньок засушений, // Тонка, довгонога...*». З осудом ставиться оповідач до Петра І й Катерини ІІ, які зруйнували Запорозьку Січ і запровадили кріпацтво:

Це той *первий*, що розпинав
Нашу Україну,
А *вторая* доканала
Вдову сиротину.

Гротесковим є й кінцевий епізод поеми, у якому від безглузлого крику царя провалюється під землю його челядь, без якої він стає жалюгідним, безсилим і смішним, саме в цей момент розкривається примарна сила царизму.

Іван Франко назвав поему «Сон» «сміливим маніфестом слова проти темного царства», «першим у Росії сміливим і прямим ударом на гниль і неправду кріпацтва».

ЗУВАЖТЕ У поемі «Сон» («У всякого своя доля...») Т. Шевченко вдається до умовності. У літературі умовність — це нетотожність образу відповідному об'єкту зображення, характерна для іншої дійсності, сформованої в процесі творчості. Знайдіть такі нетотожності в поемі.

Доречі...

У Т. Шевченка є три твори із заголовком «Сон» — за першими рядками «У всякого своя доля...», «Гори мої високії...» і «На панщині пшеницю жала...».

1. За родовою характеристикою твір Т. Шевченка «Сон» («У всякого своя доля...»)
 - А** епічний
 - Б** ліричний
 - В** ліро-епічний
 - Г** драматичний

2. Установіть послідовність подій у поемі
 - А** А той дрібних, а дрібнота
Уже за порогом
Як кинеться по улицах,
Та й давай місити
Недобитків православних...
 - Б** Загули кайдани
Під землею... Подивлюся...
О люде поганій!
Де ти взявся? Що ти робиш?
 - В** ...а онде під тином
Опухла дитина, голоднее мре,
А мати пшеницю на панщині жне
 - Г** ...«Экой хохол!
Не знает параду.
У нас парад! Сам изволит
Сегодня гуляти!»

3. Установіть відповідність

Герой

- 1** цариця
- 2** цар Микола I
- 3** первий (Петро I)
- 4** вторая (Катерина II)

Слова, які характеризують героя

- А** доконати
- Б** розпинати
- В** шкандибати
- Г** заголосити
- Г** крикнути

4. Установіть відповідність

Звуковий засіб

1 анафора

2 алітерація

3 асонанс

4 звуконаслідування

Приклад

- А** ...та нетрями,
Та глибокими ярами,
Та широкими степами,
Та байраками
- Б** Тополі по волі
Стоять собі, мов сторожа,
Розмовляють з полем
- В** Упивайтесь, бенкетуйте —
Я вже не почую,
Один собі навік-віки
В снігу заночую
- Г** Старшина пузата
Стоїть рядом; сопе, хропе,
Та понадувалось,
Як індики, і на двері
Косо поглядало
- Г** Тяжко, тяжко мені стало,
Так, мов я читаю
Історію України.
Стою, завмираю...

5. Установіть відповідність

Художній засіб

1 оксиморон

2 тавтологія

3 порівняння

4 персоніфікація

Приклад

- А** І в темній темниці...
Голодом замучив...
- Б** Так із його, сердешного,
Кров, як воду, точить!..
- В** Тополі по волі...
Розмовляють з полем
- Г** А той нишком у куточку
Гострить ніж на брата
- Г** На той останній страшний суд
Мерці за правдою встають

6. Установіть відповідність

Засіб творення сатири

1 іронія

Приклад

- А** ...Стоїть собі,
Голову понутив
Сіромаха. Де ж ділася
Медвежа натура?
Мов кошеня, такий чудний

2 сарказм

3 гротеск

4 карикатура

Б Так оце-то та богиня!..
А я, дурний, не бачивши
Тебе, цяце, й разу,
Та й повірив тупорилим
Твоїм віршомазам

В Лечу, лечу, а вітер віє,
Передо мною сніг біліє,
Кругом бори та болота,
Туман, туман і пустота

Г У всякого своя доля
І свій шлях широкий...

Г Цариця-небога,
Мов опеньок засушений,
Тонка, довгонога,
Та ще, на лихо, сердешне,
Хита головою

7. Що спонукало Т. Шевченка написати поему «Сон» («У всякого своя доля...»)?
8. Доведіть, що перші два рядки поеми звучать іронічно.
9. Що символізує в поемі сова?
10. Прочитайте уривок, у якому зображено український пейзаж. Які фольклорні елементи автор використав у ньому?
11. Розтлумачте образ царя волі.
12. Знайдіть і прочитайте епізод, у якому ліричний герой не лише оповідає побачене, а й безпосередньо бере участь у подіях. Охарактеризуйте його поведінку.
13. Яких композиційних особливостей набуває художній твір, написаний у формі сну? Аргументуйте свою відповідь прикладами з поеми Т. Шевченка «Сон» («У всякого своя доля...»).
14. Чому Т. Шевченко визначає жанр поеми як комедію?
15. Як називають різновид лексики, до якого належать такі слова: *пелька, недобиток, пузатий, блюдолизи, дурний, тупорилий, пикатий, пика*? З якою метою їх використовує автор?
16. Пригадайте, що таке прийом контрасту. Знайдіть приклади контрасту в поемі й з'ясуйте, яку роль вони відіграють.
17. Що таке *алегорія*? Розкрийте алегоричне значення «рожевих квітів» у поемі.
18. Визначте тему поеми «Сон» («У всякого своя доля...»).
19. Які проблеми порушив Т. Шевченко в поемі?
20. Чому І. Франко назвав поему «Сон» («У всякого своя доля...») «темним царством»?

21. Випишіть із поеми символи й поясніть їхнє значення.
22. Поміркуйте, чому Т. Шевченко обрав на роль ліричного героя селянина-простака.
23. Поділіть поему «Сон» («У всякого своя доля...») на частини й доберіть до кожної з них заголовки.
24. Прокоментуйте епіграф до поеми.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

1. Вивчити напам'ять уривок із поеми Т. Шевченка «Сон» («У всякого своя доля...») (не менше сорока рядків).
2. Написати твір-мініатюру (п'ять–сім речень, на тему: «Роль фантастичних елементів у поемі "Сон" ("У всякого своя доля...")»).

«І МЕРТВИМ, І ЖИВИМ, І НЕНАРОЖДЕННИМ...»

Про жанр послання ви дізналися, ознайомившись із творчістю І. Вишенського. До цього жанру Т. Шевченко звернувся, щоб через пересторогу й прохання пробудити в українців почуття національної гідності й честі. Отже, твір був написаний з наміром змінити підневільне становище України. Послання «І мертвим, і живим, і ненарожденним...» стало тим Шевченковим твором, який найбільше цитують, адже багато рядків із нього стали афоризмами: «В своїй хаті своя й правда, // І сила, і воля», «Нема на світі України, // Немає другого Дніпра», «Одцурається брат брата // І дитини мати», «Якби ви вчилися так, як треба, // То й мудрість би була своя», «І чужому навчайтесь, // Й свого не цурайтесь» та ін.

Лицемірство панівної верхівки Т. Шевченко викриває із самого початку твору — з епіграфа: «Коли хто говорить: люблю Бога, а брата свого ненавидить, — лжа оце». Ліричний герой послання тяжко переживає трагічну ситуацію покріпаченої України.

Цікавим у поемі-посланні є образ автора. Прочитуємо з цього приводу дослідника творчості Т. Шевченка В. Смілянську: «Цей образ неоднозначний: "автор" обертається до читача обличчям то юродивого — печальника за людей ("Тільки я, мов окаяний, // І день і ніч плачу // На розпутьях велелюдних")¹, то пророка ("Схаменіться! Будьте люди, // Бо лихо вам буде"), то апостола-проповідника

¹ Пор.: «А я, юродивий, на твоїх руїнах // Марно сльози трачу» («Чигрине, Чигрине...»).

(*“І чужому навчайтесь”*), загалом — поета-громадянина, патріота, чие серце розтяла розколина, яка зруйнувала націю. Кожна з іпостасей автора творить емоційний ореол скорботи, прокляття, апокаліптичної погрози, іронії та сарказму, любові й надії».

Композиційно твір поділяється на п'ять частин. Розгляньте таблицю.

Композиція поеми-послання

№ частини	Зміст	Цитати
I	Епіграф	<i>«Коли хто говорить: люблю Бога, а брата свого ненавидить, — лжа оце»</i>
II	Вступ, у якому ліричний герой (автор) закликає тогочасну інтелігенцію полюбити свій народ, не бути байдужим до долі України	<i>«Подивіться на рай тихий, На свою країну, Полюбите щирим серцем Велику руйну, Розкуйтеся, братайтеся, У чужому краю Не шукайте, не питаєте Того, що немає...»</i>
III	Критика тогочасної еліти	<i>«Схаменіться! будьте люди, Бо лихо вам буде. Розкуються незабаром Заковані люде, Настане суд, заговорять І Дніпро, і гори!...»</i> <i>«Якби ви вчилися так, як треба, То й мудрість би була своя»</i>
IV	Узагальнення й проповідницький монолог автора	<i>«Доборолась Україна До самого краю. Гірше ляха свої діти Її розпинають»</i>
V	Кінцівка, у котрій лунає заклик до інтелігенції, яка має очолити свій народ	<i>«Обніміться ж, брати мої, Молю вас, благаю!»</i>

Провідними мотивами твору є такі: критика української еліти, яка зневажає український народ, і заклик до соціального примирення заради відродження нації.

У згаданих вище афоризмах сконденсовано головні проблеми тогочасної дійсності.

В. Касян. Ілюстрація до послання Т. Шевченка «І мертвим, і живим, і ненародженим...»

«В своїй хаті й своя правда, // І сила, і воля». Цими рядками автор констатує: український народ має всі підстави для формування незалежної держави, адже він має свою мову, культуру, велику історію. Саме тому у творі засуджуються ті дворяни, які шукають передової культури в чужих краях.

«Нема на світі України, // Немає другого Дніпра». Свій рідний край треба любити всім серцем і помислами, адже батьківщина одна, як і Дніпро. Ці рядки й кілька наступних є **інвективою** — прийомом, що полягає в гостро сатиричному викритті певних осіб чи соціальних явищ: «А ви претесея на чужину // Шукати доброго добра».

«Одцурається брат брата // І дитини мати». У цьому афоризмі звучить

страшне передбачення майбутніх діянь провідної верстви: *гірше* *ляха* розіпнуть Україну *свої діти*. Свій полемічний запал ліричний герой спрямовує передусім на українську інтелігенцію, бо саме в її руках майбутня доля України.

«Якби ви вчились так, як треба, // То й мудрість би була своя». Це слова з третьої частини поеми-послання, у якій автор звертається до українських інтелігентів-раціоналістів. У ній привертає увагу вислів *німець узловатий*. Що означає характеристика *узловатий*? Із цього приводу цікавими є спостереження В. Пахаренка: «Річ у тому, що раціоналізм — типова риса саме *німецького національного характеру*. Зрештою, відомий життєвий поштовх до створення цього символу: на початку 1840-х років молоді друзі Шевченка — київські студенти — захоплено читали *німецьких філософів-атеїстів*¹ Фейсрбаха й Штрауса. Отже, — це бездушний холодний розум. «Куций», бо з відсіченою душею, короткий, обрубаний. «Узловатий» — такий, що заплутує, вузлами, суть думки якого важко зрозуміти».

«І чужому научайтесь, // Й свого не цурайтесь». Цей крилатий вислів напучує передусім цінувати й знати своє і в той же час брати все найкраще від інших народів, але лише те, що не заперечує національних пріоритетів. Отже, треба вчитися так, щоб «розкрились // Високі могили // Перед вашими очима».

¹ *Атеїст* — той, хто заперечує існування Бога; безбожник, безвірник.

У кінці поеми-послання поет благас: «Обніміте ж, брати мої, // Найменшого брата...», бо в основі української душі є любов до людини, заповідана Ісусом.

ЗАУВАЖТЕ

Поема-послання Т. Шевченка «І мертвим, і живим, і ненарожденним...» рясніє прикладами алюзії. Наприклад, у поемі згадується Коллар. Підготовлений читач має знати, що Ян Коллар (1793–1852) — чеський учений і поет, який послідовно обстоював думку про єднання слов'янських народів.

1. Сарказм — це

- А** насмішка, замаскована зовні благопристойною формою
- Б** прийом у літературі, заснований на явному спотворенні, перебільшенні чи применшенні зображуваного, на поєднанні різних контрастів: фантастичного з реальним, трагічного з комічним
- В** сатиричний малюнок критично-викривального характеру; переносно-смішне наслідування, перекручування оригіналу
- Г** їдка, викривальна, особливо дошкульна насмішка, сповнена крайньої ненависті й гнівного презирства

2. Установіть відповідність

Художній засіб

Приклад

1 гіпербола	А Славних прадідів великих
Правнуки погані
2 епітет	Б Настане суд, заговорять
І Дніпро, і гори!
3 метафора	В І потече сторіками
Кров у синє море
4 антоніми	Г Не дуріте самі себе,
Учітесь, читайте
	Г Немає ні пекла, ані раю.
Немає Бога, тільки я!

3. Установіть послідовність уривків у поемі

- А** І чужому научайтесь,
Й свого не цурайтесь
- Б** Якби ви вчилися так, як треба,
То й мудрість би була своя
- В** Нема на світі України,
Немає другого Дніпра
- Г** В своїй хаті своя й правда,
І сила, і воля

4. Що таке *послання* як жанр літератури?
5. Кому Т. Шевченко адресує послання?
6. Які рядки твору стали крилатими? Прокоментуйте їх.
7. У яких іпостасях виступає оповідач (ліричний герой) у поемі? Чому цей образ такий мінливий?
8. Які композиційні особливості має послання Т. Шевченка «І мертвим, і живим, і ненарожденним...»?
9. Прокоментуйте епіграф до послання.
10. Назвіть провідні мотиви поеми-послання.

11. Прокоментуйте рядки:
Раби, подножки, грязь Москви,
Варшавське сміття — ваші пани,
Ясновельможнії гетьмани.
12. Знайдіть приклади алюзії в поемі й укажіть, з якою метою автор удається до цього прийому.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Вивчити напам'ять уривок із послання Т. Шевченка «І мертвим, і живим, і ненарожденним...» (від початку до слів «Ох, якби те сталося, щоб ви не вертались...»).

Поезія періоду заслання

«В КАЗЕМАТІ»

Цикл «В казематі» Тарас Шевченко написав навесні 1847 р., очікуючи в камері вироку за участь у Кирило-Мефодіївському братстві та написання революційних творів. Однак спочатку з'ясуємо, що таке цикл у літературі. **Художній (літературний) цикл** — це сукупність художніх творів одного жанру, які об'єднуються задумом автора в естетичну цілість. Послідовність творів, які включають до циклу, визначається мінливістю настрою ліричного героя.

Усього до циклу «В казематі» входить тринадцять віршів: поезії «Садок вишневий коло хати...», «Мені однаково, чи буду...», «Ой три шляхи широкії...», які ви сьогодні прочитаете, та інші. Усі вірші цього

циклу різні за настроєм, мотивами, ритмікою, проте їх об'єднує задум автора. Який саме? Передусім це — сум за рідним краєм і переживання ліричного героя (ув'язненого поета) за долю України.

Почуття глибокого патріотизму долають чорний смуток і безнадію в поезії «Мені однаково, чи буду...», туга згасання селянської родини — провідний мотив вірша «Ой три шляхи широкії...». Ніби протиставленням до цих та інших творів циклу виступає ідилічний пейзаж вірша «Садок вишневий коло хати...». Саме в цій ідилії Т. Шевченко вбачає ідеальну модель українського села — красу людських стосунків і родинне щастя в гармонії з розкішною природою.

Жанр поезії, у якому автор висловлює свої роздуми над проблемами життя і смерті, сенсу людського буття тощо, називається медитацією. Вірш Т. Шевченка «Мені однаково, чи буду...» є зразком медитації.

1. Установіть відповідність

Назва

- 1 «Мені однаково, чи буду...»
- 2 «Ой три шляхи широкії...»
- 3 «Садок вишневий коло хати...»
- 4 «Думи мої, думи мої...»

Уривок

- А Поховайте та вставайте
Кайдани порвіте
- Б Серце мліло, не хотіло
Співать на чужині
- В Сестра плаче, йде шукати
Братів на чужину
- Г А мати хоче научати,
Так соловейко не дає
- Г Малого сліду не покину
На нашій славній Україні

2. Установіть відповідність

Вірш

- 1 «Мені однаково, чи буду...»
- 2 «Ой три шляхи широкії...»
- 3 «Садок вишневий коло хати...»
- 4 «Думи мої, думи мої...»

Мотив

- А роль поета в житті народу
- Б перемога добра над злом
- В уболівання й туга за Україною
- Г мрія про щасливе, гармонійне життя
- Г розлука з рідними, сирітство матері без синів

3. Установіть відповідність

Героїня твору
(«Ой три шляхи широкії»)

- 1 мати
- 2 невістка
- 3 сестра
- 4 дівчина

Дерева, які вона посадили

- А висока тополя
- Б червона калина
- В три явори
- Г верба
- Г три ясени

- 4. За яких умов були написані вірші «Мені однаково, чи буду...» й «Ой три шляхи широкії...»?
- 5. Яких людей у вірші «Мені однаково, чи буду...» автор називає «злими» й «лукавими»?
- 6. Поясніть, як ви розумієте виділені слова у рядку «На нашій – не своїй землі».
- 7. У яких рядках вірша «Мені однаково, чи буду...» висловлене поетичне кредо Т. Шевченка?
- 8. Визначте народнопісенні образи й засоби художньої виразності у вірші «Ой три шляхи широкії...».
- 9. Розкрийте символічне значення таких образів у вірші «Ой три шляхи широкії...»: калини, тополі, явора, ясена, терена.
- 10. Якими за настроєм є вірші «Мені однаково, чи буду...», «Ой три шляхи широкії...» і «Садок вишневий коло хати...»? Що об'єднує їх в один цикл? Визначте авторський задум у створенні циклу «В казематі».

- 11. Музику до творів циклу «В казематі» написали М. Лисенко, П. Чайковський, Я. Степовий та ін. Уважно перечитавши вірші цього циклу, «покладіть їх на музику» словесно: визначте темп, ритм, зміни в музичному настрої, музичні інструменти тощо.
- 12. Проведіть мовне дослідження: визначивши в одному з творів циклу «В казематі» ті слова, які найчастіше повторюються, з'ясуйте, як вони перегукуються з ідеєю й мотивами вірша.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Вивчити напам'ять вірш Т. Шевченка «Мені однаково, чи буду...».

Тарас Шевченко і Біблія

Ще зовсім не давно, коли Україна входила до складу Радянського Союзу, офіційна критика повисила на Т. Шевченка ярлик *атеїста*, тобто невіруючої людини, безбожника, що було злісним наклепом на поета, твори якого рясніють трепетним звертанням до Бога. Без сумніву, питання *Шевченко й релігія* — складне й суперечливе. Про стосунки видатного поета з Богом і Біблією переконливо пише Б. Степанишин. Удумливо вчитайтесь в його рядки: «...великий Кобзар, по суті, жодного разу не заперечив існування Бога. Є, правда, у “Кобзарі” кілька місць, де віра Шевченка в Бога ставиться залежно від долі розтерзаної, уярмленої Російською імперією України. Уже в “Заповіті” (творі, який у ХІХ–ХХ ст. використовували як національний гімн) поет лине “до самого Бога молитися”, але за умови, що той покарає ворогів пригнобленого українського народу... Фраза “А до того я не знаю Бога” є свосередним художнім прийомом поета-романтика. Напевне, це ставлення до Бога людини, яка, споглядаючи тяжкі страждання свого народу, упала в розпач, і, оскільки на землі ніхто не чує і не рятує знедолених, поет посилає згорьовані думи до Бога, захисника зневажених...»

Епіграфи багатьох поем Шевченка взяті з Біблії, а відомо ж, що в епіграфі — основна ідея твору. Поет захоплений Біблією. «Єдина моя втіха тепер — Євангеліє. Новий Заповіт я читаю з благоговійним тремтінням. Я читаю його щодня, щогодини», — пише Тарас у листі до Варвари Рєспіної.

До біблійних тем Шевченко звертався в багатьох творах на різних етапах своєї творчості. Біблійні образи й мотиви наявні в таких творах поета: цикл «Давидові псалми», «Подражаніє 11 псалму», «Царі», «Неофіти», «Марія», «Ісаія. Глава 35» та ін.

Псалми. Гімн

Псалми (з грец. psalmos — хвалебна пісня) — пісні релігійного змісту, створені біблійним царем Давидом. Зібрання ста п'ятдесяти псалмів увійшло до Святого Письма під назвою Псалтир, ставши навчальною книгою. Своєю образністю й тонким ліризмом вони захоплювали митців доби бароко, мали вплив на творчість Г. Сковороди (пригадайте його збірку «Сад божественних пісень»). Саме за псалмами Г. Сковороди навчався Т. Шевченко, який написав поетичний цикл «Давидові псалми» (1845). Для переспіву зі ста п'ятдесяти псалмів поет вибрав десять — ті, у яких звучать найважливіші

для його доби мотиви. **1-й псалом** є, по суті, вступом до всього Псалтиря: у ньому описано дві дороги, одну з яких людина вибирає у своєму житті — праведну чи злопасну для грішних. Саме тут утверджується старозавітна думка: зло є дорогою в провалля. 1-й псалом побудований на антитезі:

І не встануть з праведними
Злії з домовини,
Діла добрих оновляться,
Діла злих загинуть.

При уважному читанні псалмів стає помітним національно-політичний підтекст. Наприклад, у переспіві **43-го псалма** подано тяжкі роздуми єврейського народу, який пережив страждання. У XIX ст. український народ, як і єврейський свого часу, перебував у рабстві (покріпачений, у складі Російської імперії). Бог відвернувся від українського народу — і він утратив свободу. Тож і завершується псалом благанням:

Смирилася душа наша,
Жить тяжко в оковах!
Встань же, Боже, поможи нам
Встать на ката знову.

Кожен переспів циклу «Давидові псалми» звучить урочисто й піднесено.

До урочистих літературних жанрів належить і **гімн** (з грец. *hymnos* — урочиста пісня) — похвальний музичний твір на слова символічно-програмного змісту, уживається здебільшого як символ держави (разом з іншими атрибутами: прапором, гербом та ін.). У XIX–XX ст. як національний гімн використовували вірш Т. Шевченка «Як умру, то поховайте...» («Заповіт», 1845).

«ІСАІЯ. ГЛАВА 35»

«Ісаія. Глава 35» (1859) — один із найвідоміших творів Т. Шевченка на біблійну тематику. Цей твір є переспівом («подражанієм») тридцять п'ятої глави біблійної книги пророка Ісаї.

Ісаія — стародавній єврейський пророк, автор однієї з книг Біблії. Саме його пророцтва стали джерелом наслідування для Шевченка, за якими буде нове пришествя Ісуса й майбутнє райське життя на землі, коли люди позбудуться всіх вад і стануть жити відповідно до Божих заповідей.

Вірш розпочинається зверненням до землі, яка поки що *дощами непоплитая, квітучими злаками не повитая*. Бажання Т. Шевченка

бачити землю оновленою настільки сильне, що він радісно вітає її з приходом весни, яка, без сумніву, розбудить і відродить пустелю:

Радуйся, ниво неполита!
Радуйся, земле, не повитая
Квітчастим злаком! Розпустись,
Рожевим крином процвіти!

Упевненість у життєдайних перетвореннях підсилюють форми дієслів-присудків, для цього автор використав форми наказового способу й майбутнього часу доконаного виду:

І процвітеш, позеленієш...
І люде темнії, незрячі,
Дива Господнії побачать.

У наступній частині вірша постає картина пророкування долі темних і незрячих (знедолених кріпаків), на яких за їхню терпелівість чекає омріяне життя:

І спочинуть невольничі
Утомлені руки,
І коліна одпочинуть,
Кайданами куті!

У заключній (третій) частині Шевченкового переспіву змалювано життя після великих змін — життя в Едемі¹, але сюди потраплять тільки *довготерпеліві*:

...не найдуть
Шляхів тих владики,
А раби тими шляхами
Без гвалту і крику
Позіходяться докупі,
Раді та веселі.
І пустиню опанують
Веселії села.

Тарас Шевченко зберіг у переспіві не лише образи оригіналу, а й специфіку мови. Щоб передати колорит біблійного стилю мови, автор вдається до використання старослов'янizmів (*омофором, отверзуться уста, воздає*), давніх нестягнених форм прикметників (*неполита, не повитая, широкії, святії, веселії*), початкового «і» (*«І спочинуть невольничі // Утомлені руки», «...І воздає // Злодіям за злая!»*). У мові

¹ Еде́м — рай.

Т. Шевченко.
Видубицький
монастир

художнього твору використано переспів і звукові засоби — асонанси й алітерацію: «...*Розпустись, // Рожевим крином процвіти!*», «*Золототканим, хитрошитим, // Добром та волею підбитим, // Святим омофором своїм*». Отже, для твору показові не лише метафоричність мови, а й музикальність.

Урочистість і оптимізм біблійного переспіву (без сумніву, і музикальність) надихнули М. Лисенка написати кантату¹ «Радуйся, ниво непополитая!».

1. Прочитайте подані рядки
Позіходяться до купи,
Раді та веселі.
І пустиню опанують
Веселії села.

Це уривок із твору

- А** Псалом 1 («Давидові псалми»)
- Б** Псалом 43 («Давидові псалми»)
- В** «Заповіт»
- Г** «Ісаїя. Глава 35»

2. Тарас Шевченко написав «Давидові псалми» у період
 - А** ранній
 - Б** «трьох літ»
 - В** заслання
 - Г** пізній

¹ *Кантата* — великий музичний урочистий твір, який виконують солісти й хор у супроводі оркестру.

3. Синонімом до *псалом* є слово

- А послання
- Б гімн
- В елегія
- Г пісня

4. Який із творів на релігійну тематику вам запам'ятався найбільше і чим саме?
5. Що таке *переспів*? Що ви знаєте про цикл біблійних переспівів Т. Шевченка «Давидові псалми»?
6. Хто такий *Ісаїя*? Які його пророцтва стали джерелом наслідування для Т. Шевченка?
7. За допомогою яких художніх засобів Т. Шевченко досягає урочистості й піднесення у творах із релігійними мотивами? Наведіть приклади.
8. Визначте провідний мотив переспіву Т. Шевченка «Ісаїя. Глава 35».
9. Чому ще двадцять років тому офіційна критика називала Т. Шевченка атеїстом, а нині ця думка кардинально змінилася?
10. Прокоментуйте думки Б. Степанишина щодо питання «Шевченко й релігія».

11. Проведіть невелике мовне дослідження (у групах) 1-го й 43-го псалмів із циклу Т. Шевченка «Давидові псалми», скориставшись матеріалом статті підручника, у якій ідеться про мовні особливості переспіву «Ісаїя. Глава 35».
12. Проаналізуйте переспів 149-го псалма Т. Шевченка.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Виписати з прочитаних раніше творів Т. Шевченка рядки, у яких ліричний герой (автор) звертається до Бога. Прокоментувати їх (усно).

Значення творчості Тараса Шевченка

Значення творчості Т. Шевченка важко переоцінити, адже саме вихід «Кобзаря» знаменував нову сторінку в українській літературі й історії України зокрема; про його історичну роль Остап Вишня сказав: «Досить було однієї людини, щоб урятувати цілу націю».

Шевченко збагатив українську літературу новими темами, образами й жанрами, тропами й стилістичними фігурами.

У Шевченковій творчості найвиразнішими є художні образи:

матері-України («Сон» («У всякого своя доля...»), «І мертвим, і живим, і ненарожденним...», «Розрита могила», «Стоїть в селі Суботові...» та ін.);

жінки-українки, зокрема й *жінки-матері* («Наймичка», «Катерина», «Марія», «Причинна», «Утоплена», «Сон» («На панцині шпеницю жала...») та ін.);

лицаря-козака й козацької минушини («Гайдамаки», «Іван Підкова», «Тарасова ніч», «Великий льох»).

Тарас Шевченко збагатив українську літературу політичною сатирою, романтичними баладами, посланнями й біблійними переспівами, він зробив великий внесок у становлення нової літератури й літературної мови. Значення його творчості можна подати такими тезами:

- твори письменника стали потужним джерелом для пробудження національної свідомості українців;
- Тарас Шевченко першим із письменників відкрито повів боротьбу з Російською імперією;
- він, удосконаливши українську мову, підніс її до рівня найрозвиненіших мов світу;
- саме Т. Шевченко, як ніхто із світових письменників, зобразив багатий внутрішній світ простої людини;
- поет збагатив жанрову систему української літератури — удосконалив як літературний жанр баладу, послання, думку, медитацію, елегію;
- планетарне значення Т. Шевченка виявляється передусім у тому, що він уперше в історії порушив «тисячолітню німоту соціальних низів».

Твори Т. Шевченка перекладено більше ніж п'ятдесятьма мовами світу, йому встановлено пам'ятники в Нью-Йорку й Вашингтоні (США), у Палермо (Капана) й Бухаресті (Румунія), у Парижі (Франція) й Тбілісі (Грузія) і ще в багатьох містах світу.

Починаючи з 1962 р., в Україні щороку присуджують Національну премію імені Т. Шевченка в галузі літератури й мистецтва.

Пам'ять Шевченкові вшановують 9 березня, саме першу декаду цього місяця називають Шевченковими днями. Особливо багатолюдно в ці дні біля поховання на Чернечій горі в Каневі.

ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ

(1819—1897)

Куліш — первоядна зірка в нашому письменстві, великий знавець нашої народної мови, а при тім добрий знавець язиків та літератур європейських народів.

І. Франко

Життєпис Пантелеймона Куліша

Пантелеймон Олександрович Куліш народився 7 серпня 1819 р. в містечку Воронежі, тепер Шосткинського району Сумської області. Був дитиною заможного хлібороба Олександра Андрійовича й дочки козацького сотника Івана Гладкого, Катерини. Змалку мати розповідала синові казки, перекази, легенди, співала народні пісні.

Пантелеймон навчався спочатку в місцевого дяка Андрія, потім — у школі при церкві Св. Миколая, згодом — у Новгород-Сіверському повітовому училищі й Новгород-Сіверській гімназії.

Саме в гімназії здібний юнак написав свій перший літературний твір «Циган», поштовхом до написання якого стала почута від матері народна казка. Тут він ознайомився з творами П. Гулака-Артемовського, Г. Квітки-Основ'яненка, віршами Й. В. Гете, ранніми повістями М. Гоголя, збірником українського фольклору в записках М. Максимовича.

Наприкінці 30-х років XIX ст. П. Куліш — слухач лекцій у Київському університеті, проте юнак не міг навчатися в цьому закладі, бо не мав посвідчення про дворянське походження, а отже, і права навчатися в університеті, хоча його батько походив із козацько-старшинського роду. Тут він познайомився з першим ректором Київського університету М. Максимовичем. Саме через нього П. Куліш досягнув творчості засновника жанру історичного роману Вальтера Скотта, що вплинуло на творчу долю прозаїка.

Хата П. Куліша

Майбутній письменник був викладачем словесності та історії в Луцькому, Києво-Печерському та Києво-Подільському дворянському училищах, Рівненській гімназії.

У журналі «Современник», редактором якого був ректор Петербурзького університету П. Плетньов, у 1845 р. надруковано перші розділи його роману «Чорна рада». Тоді ж П. Куліша запрошують до російської столиці на посаду старшого вчителя гімназії і лектора російської мови для іноземних слухачів університету.

У 1847 р. Петербурзька академія наук посилає Куліша у відрядження в Західну Європу для вивчення слов'янських мов, історії, культури та мистецтва. Куліш вирушає за кордон із своєю вісімнадцятилітньою дружиною Олександрою Михайлівною Білозерською. Боярином на весіллі був співучий, дотепний, веселий друг Пантелеймона Куліша, Тарас Шевченко.

У Варшаві П. Куліша заарештовують як учасника Кирило-Мефодіївського братства і відправляють до Петербурга на допити в III відділ. Царська жандармерія винесла вирок: «Учителя 5-ї С.-Петербурзької гімназії 9-го класу Куліша, який хоча й не належав до цієї організації, але був у дружніх зв'язках з усіма його учасниками і сам виношував надзвичайні думки про вигадану важливість України, умістивши навіть у надрукованих ним творах багато двозначних місць, які могли вселяти в малоросів думки про право їх на окреме існування від імперії, — вислати в Олексіївський рavelін на чотири місяці, а потім відправити на службу у Вологду...» Пізніше покарання послабили: його ув'язнюють на два місяці в арештантське відділення військового госпіталю і відправляють на поселення в Тулу.

Протягом трирічного заслання П. Куліш пише кілька романів російською мовою, самостійно вивчає європейські мови (знав майже всі слов'янські мови, французьку, англійську, німецьку, іспанську, латинську, шведську, старосврейську), читає твори В. Скотта, Ч. Діккенса, захоплюється поезією Дж. Байрона і Р. Шатобріана, ідеями Ж.-Ж. Руссо.

Наприкінці 1850 р. П. Куліш повернувся із заслання, проте не мав права на публікацію своїх творів. Лише в 1856 р. письменникові було дозволено друкуватися. Під криптонімом «Николай М.» він друкує в некрасовському «Современнике» російські повісті й двотомні «Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя». Після знайомства з матір'ю письменника П. Куліш підготував шеститомне зібрання творів і листів М. Гоголя. Однак найбільшим своїм творчим успіхом П. Куліш уважав двотомну збірку фольклорно-історичних і етнографічних матеріалів «Записки о Южной Руси» (Петербург, 1856–

1857 рр.). Іван Франко зазначав, що в історії української етнографії «ім'я Куліша тривко записане його "Записками о Южной Руси"». Написана збірка «кулішівкою» — придуманим П. Кулішем першим українським фонетичним правописом, який згодом послугував і для друку «Кобзаря» в 1860 р., і для журналу «Основа».

Успішним у творчому плані був для письменника 1857 р. Вийшов друком роман «Чорна рада» російською та українською мовами, український буквар і читанка — «Граматка», «Народні оповідання» Марка Вовчка, які він відредагував і опублікував. Пантелеймон Куліш заснував власну друкарню. Брат його дружини, В. Білозерський, виклопотав дозвіл на видання першого українського часопису «Основа». Куліш разом із Ганною Барвінок (літературний псевдонім дружини) готували матеріали для журналу.

У 50–60-х роках ХІХ ст. П. Куліш мандрує Європою, тривалий час живе у Львові та Відні. У 1862 р. в Петербурзі була опублікована його перша поетична збірка «Досвідки. Думи і поеми». Письменник багато перекладає, особливо Шекспіра, Гете, Байрона, готує для видання в Женеві третю збірку поезій «Дзвін».

Після антиукраїнської політики Російської імперії (Валуєвський циркуляр 1863 р., Емський указ 1876 р. про заборону всього українського) П. Куліш розчарувався в громадсько-суспільній діяльності й оселився на мальовничому хуторі Мотронівка на Чернігівщині, який перейменував на честь дружини Ганнина Пустинь. Він утілював створену ним оригінальну «хутірську філософію», яка пропагувала ідеал гармонійного життя серед природи, а хутір — як духовний оазис національної самобутності. Тут Куліш завершив у співпраці з І. Нечуєм-Левицьким та І. Пулюєм переклад Біблії українською мовою.

14 лютого 1897 р. за робочим столом, перекладаючи Біблію, Пантелеймон Куліш помер. Похований на хуторі Мотронівка.

Про благородну працю письменника М. Зеров у сонеті «Куліш» писав:

Та він працює. Феніксом з пожеги
Мотронівка народжується знов;
Завзяттям віє від його промов
І в очах відблиск молодого жару.
Він боре тупість і муругу ліню;
В Європі хоче ставити курінь...
І днів старечих — тягота легка,
І навіть в смертних муках агонії
В повітрі пише ще його рука.

Основні віхи життя і творчості Пантелеймона Куліша

Дата	Події. Твори
7 серпня 1819	Народився у м. Воронежі (тепер Шосткинського р-ну Сумської обл.)
Кінець 20 — початок 40-х років XIX ст.	Навчався в Новгород-Сіверському повітовому училищі, Новгород-Сіверській гімназії; відвідував лекції в Київському університеті св. Володимира
1843–1844	Познайомився з В. Білозерським, Т. Шевченком, М. Костомаровим; участь у Кирило-Мефодіївському братстві
1843–1845	Брав участь в етнографічній експедиції, де зібрав частину матеріалів до «Записок о Южной Руси»
1845	«Современник» починає друкувати перші розділи славетного роману «Чорна рада»
1847	Перебував у Західній Європі з метою вивчення слов'янських мов, історії, культури, мистецтва; заарештований у Варшаві, повернувся до Петербурга на допити; вирок — заслання до Тули на 3 роки
1850	Повернення із заслання
1856, 1857	Вихід двох томів «Записок о Южной Руси»
1857	Надрукований роман «Чорна рада» російською та українською мовами, український буквар і читанку — «Граматка», «Народні оповідання» Марка Вовчка за редакцією П. Куліша
50–60-і роки XIX ст.	Мандрував Європою, тривалий час жив і працював у Львові та Відні
1862	У Петербурзі вийшла друком перша поетична збірка «Досвітки. Думи і поеми»
1877	Переселився на хутір Мотронівка, перекладав Біблію українською мовою
14 лютого 1897	Помер, похований на хуторі Мотронівка

З АУВАЖТЕ

Цікавою людиною була мати П. Куліша. Її мова — весела і жартівлива, пересипана приказками, прислів'ями. Вона мала чудовий голос, знала багато давніх пісень. За роботою завжди співала. Була смирна й милосердна. Пізніше П. Куліш записав з голосу матері цілу збірку пісень. З цього часу й почалися фольклорні та етнографічні зацікавлення письменника, які переросли у фундаментальні «Записки о Южной Руси».

Пантелеймон Куліш був дуже обдарованою людиною: учений, поет, прозаїк, драматург, літературний критик, перекладач, фольклорист, етнограф, публіцист, мовознавець, редактор, видавець. Крім того, змалку почав малювати. Любив зображувати на дерев'яних стінах крейдою все, що бачив. Пізніше копіював картини. У Новгороді-Сіверському на найвищому поверсі дзвіниці Успенського собору малював наддеснянські краєвиди.

У молодому віці письменник учився грати на скрипці та столярному ремеслу. Своїми руками зробив скрипку й меблі до хати. Не цурався й сільськогосподарської праці: сам орав, сіяв, ралив, доглядав посіви, виростив чудовий сад.

ЮНОМУ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЦЕВІ

Літературно-художню, наукову творчість П. Куліша вважають за подвижницьку та новаторську: він першим почав писати українською мовою наукові праці; став «батьком» українського роману; запровадив новий фонетичний правопис — «кулішівку», яким, із незначними змінами, користуємося нині. Перший вимогливий і доброзичливий критик і побратим Т. Шевченка (і загалом перший літературний критик-професіонал), П. Куліш був також першим біографом, упорядником і видавцем повного зібрання творів М. Гоголя, першим перекладачем українською мовою творів Шекспіра, Байрона; першим, разом із І. Пулюєм та І. Нечуєм-Левицьким, здійснив повний український переклад Біблії.

М. Дмитренко. «Українська фольклористика другої половини XIX століття: школи, постаті, проблеми»

Загальна характеристика поетичної творчості Пантелеймона Куліша

Учені відзначають, що П. Куліш — надзвичайно складна натура. Сергій Єфремов в «Історії українського письменства» писав: «Не знайдеться, мабуть, ні одного запитання, для якого не дав би Куліш

двох відповідей, що одна одну побивають і нищать, зводячи до абсурду. Куліш — це... нерозгадана загадка не тільки для сучасників, а й для нащадків, перед якою з подивом стають і читачі, і критики». Це значною мірою стосується і його поетичної спадщини.

У поетичному доробку П. Куліша п'ять збірок віршів: «Досвітки», «Хуторна поезія», «Дзвін», «Позичена кобза», «Хуторні недогарки»; він автор більше десяти поем, численних перекладів, балад, байок, дум.

У збірці «Досвітки» трапляються і щире почуття, і зразки високої поезії: *«Через край із серця // Рідне слово летється»* («Заспів»). Своїми піснями Куліш сподівався засіяти думки про добро і волю на *«рідному полі»*, на *«ланах неораних»*, де блукають *«брати мої вбогі»* («Сам собі»). У багатьох своїх збірках поет звертається до кобзи чи бандури, *«одради єдиної»*, очікуючи *«живої весни»*, коли *«із мертвих воскресне Вкраїна»* («До кобзи»). Ці поезії підносять національну свідомість українців, відроджують національну гідність.

Вірш *«До рідного народу...»* був написаний під впливом перекладів П. Кулішем творів В. Шекспіра, про що в підзаголовку написано: *«...подаючи йому український переклад Шекспірових творів»*. Виражає початок:

Народе без пуття, без честі і поваги,
Без правди у завітах предків диких,
Ти, що постав з безумної одваги
Гірких п'яниць і розбишак великих!

Справді, лише з великої любові до народу й великого болю за його долю народжуються такі рядки, повні розпачу і, здавалося б, розчарування. Болісно звучить метафорична фраза: *«І з рідним словом тулишся мов злодій»*, адже поет усвідомлює, що рідна мова — *«твого життя міцна основа, // Певніша над усі скарби й багатства»*. Тяжкий сором обпікає ліричного героя через відсутність держави в народі (*«всі сусіде мають що назвати, // А ти своїм не назовеш ніколи»*). Автор утверджує необхідність культурного розвитку народу заради його пробудження та процвітання: *«На ж зеркало всесвітнє, вишрайся», «І до сем'ї культурників вертайся»*.

Пантелеймона Куліша називали «українцем у Європі, європейцем в Україні», на якого мали вплив ідеї європейського просвітництва та який утверджував їх у своїй творчості.

1. Пантелеймон Куліш написав усі твори, **КРИМ** такого

- А** «Заворожена криниця»
- Б** «Чорна рада»
- В** «Записки о Южной Руси»
- Г** «Народні оповідання»

2. Установіть відповідність

<i>Дата</i>	<i>Подія</i>
1 1843–1844 рр.	А вийшов друком роман П. Куліша «Чорна рада» російською та українською мовами
2 1847 р.	Б участь у Кирило-Мефодіївському братстві
3 1857 р.	В у Петербурзі вийшла друком перша поетична збірка П. Куліша «Досвітки. Думи і поеми»
4 1862 р.	Г арешт у Варшаві, повернення до Петербурга на допити
	Г відрядження в Західну Європу

3. Установіть відповідність

<i>Назва</i>	<i>Жанр, зміст</i>
1 «Чорна рада»	А етнографічний збірник
2 «Досвітки»	Б поетична збірка
3 «ГраMATка»	В роман
4 «Записки о Южной Руси»	Г український буквар і читанка
	Г літературно-критична стаття

4. Що вас вразило в життєвій і творчій біографії П. Куліша?
5. Який вплив на формування майбутнього письменника мала мати?
6. Який внесок у розвиток освіти в Україні зробив П. Куліш?
7. У чому полягає багатогранність творчої спадщини П. Куліша?
8. Чому письменник і учений вирішив усамотнитися на рідному хуторі?
9. Прочитайте матеріал рубрики *Юному літературознавцеві*, поясніть неординарність особистості П. Куліша.
10. Самостійно прочитайте вірші П. Куліша «До рідного народу...», «Трое схотінок», «Заворожена криниця», поясніть епіграфи до них.

11. Висловіть міркування, чому поет звинувачує свій народ у вірші «До рідного народу...».
12. Про що, на вашу думку, свідчить використання у вірші «Заворожена криниця» власних назв *Божий рай, Тигр, Євфрат, Едем*; назв рослин *кінамон, нарד* (рослини з приємним ароматом), *алоє*?

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Прочитати роман П. Куліша «Чорна рада».

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Роман, роман-хроніка, історичний роман

Роман (з *фр.* roman — оповідь романською мовою) — великий за обсягом епічний твір, для якого характерне панорамне зображення дійсності, багатоплановість сюжету, переплетення сюжетних ліній; у романі відображено великий проміжок часу, багато подій, задіяно чимало персонажів. Крім оповіді — викладу від першої особи або розповіді — викладу від третьої особи, роману властиві пряма мова персонажів у формі діалогів, монологів, внутрішніх монологів, а також описи (портрет, пейзаж, інтер'єр), авторські відступи (ліричні, філософські, публіцистичні). Це все — позасюжетні елементи твору.

У «Літературознавчій енциклопедії» Ю. Ковалів поділяє за тематикою роман на такі жанри: соціальний, соціально-побутовий, родинно-побутовий, історичний, воєнний, філософський, інтелектуальний, психологічний, сентиментальний, сатиричний, пригодницький, детективний, документальний, автобіографічний, біографічний, науково-фантастичний, утопічний та ін. За часом розгортання сюжету визначають історичний, сучасний, фантастичний, хронологічний романи.

Роман у світовій літературі бере початок від античного твору «Дафніс і Хлоя». Особливі можливості роману було розкрито на теренах романтизму, зокрема в романах В. Скотта («Айвенго»), В. Гюго («Собор Паризької Богоматері»), які висвітлювали багатогранність особистості, розвинули історичний роман, що став перехідною ланкою від романтизму до реалізму.

В Україні роман розвинувся пізніше, ніж в інших країнах Європи. Як вам уже відомо, спочатку романи писали російською мовою

(Г. Квітка-Основ'яненко, Є. Гребінка). Першим романом українською мовою вважається «Чорна рада» (1857) П. Куліша, перероблений із російськомовного варіанта. Твір був «полемічним, спрямованим проти поширеної серед романтиків вальтер-скоттівської традиції, притаманної повісті “Тарас Бульба” Миколи Гоголя» (Ю. Ковалів). Епічне відтворення конкретно-історичної доби, що мало документальну основу (Чорна рада, 1663 р.), її історичної та художньої істини П. Куліш протиставляв об'єктивному осмисленню козацького минулого.

Як бачимо, **історичний роман** відображає певну історичну добу, історичні події, конкретні історичні постаті, які жили й діяли в час, про який ідеться у творі. **Роман-хроніка** змальовує історичні події в хронологічній послідовності.

Твір П. Куліша «Чорна рада» вважають першим в українській літературі історичним романом-хронікою.

«ЧОРНА РАДА»

Історія написання і видання, жанр роману

Роман П. Куліша «Чорна рада» мав підзаголовок **«Хроніка 1663 року»**. Перші його частини були опубліковані в «Современнике». Твір побачив світ українською мовою через дванадцять років після написання, якому, за словами першого рецензента М. Максимовича, українська література «зобов'язана **першим історичним романом**, за що і буде йому назавжди заслужена честь в історії української літератури!». Про громадянську сміливість П. Куліша писав С. Єфремов: «Це була досить на той час смілива думка — дати українською мовою історичний роман, а надто після гоголівського “Тараса Бульби”, і треба сказати, що автор із свого завдання вийшов досить добре. Як перша спроба українського роману, “Чорна рада” завжди буде займати почесне місце в історії українського письменства».

Джерела й історична основа роману

Пантелеймон Куліш був добре обізнаний із двома основними тенденціями розвитку історичного роману в європейських літературах, про що писав дослідник творчості письменника Є. Нахлік. Перший підхід започаткував В. Скотт, і полягав він у прагненні прозаїків відтворити конкретну історичну епоху за допомогою засобів художньої мови на документальному матеріалі. Для другого підходу, якого дотримувалися В. Гюго, М. Гоголь, Т. Шевченко, характерні авторські погляди й оцінка історичних подій, зіставлення

минулого й сучасного, звернення до символіки, фольклору. Куліш у своєму романі об'єднав обидва підходи.

На задум написати хроніку П. Куліша надихнули козацькі літописи Грабянки й Самовидця, з яких він запозичив центральний персонаж — постать старого Шрама. Прототипом¹ Шрама став паволоцький полковник Попович, який для польських істориків був тільки політичним авантюристом і зрадником, а для Самовидця — патріотом, ворогом ляхів, що шукав шляхів поєднання обох берегів Дніпра. Народні перекази про козака Мамая, історичні пісні, думи сприяли створенню правдивих образів козаків у романі.

Із глибоким знанням історії України П. Куліш відтворив події часів Руїни, коли на Правобережній Україні гетьманував Павло Тетеря, а на Лівобережній наказним гетьманом був Яким Сомко. З ним за булаву змагалися полковник І. Золотаренко й запорозький кошовий І. Брюховецький, якому й удалося спритно захопити владу на Чорній раді в Ніжині в червні 1663 р. Народні маси, «чернь» (звідси і «чорна рада»), усупереч козацькій старшині, обрали гетьманом Івана Брюховецького, котрий демагогічно обіцяв зменшити побори, обмежити феодальне гноблення, але все це залишилося обіцянками. Після завоювання булави він скарав своїх суперників на смерть. Гніт народу посилювався, що викликало хвилю народних повстань: 1666, 1668, 1670 рр.

Описуючи час кривавого розбрату, письменник раз у раз згадує недавнє минуле України, її славетних діячів Петра Конашевича-Сагайдачного й Самійла Кішку, Тараса Трясила і Павлюка, Остриницю й Наливайка, Нечая і Морозенка, що підсилило патріотичні ідеї роману.

Тематика і конфлікт твору

У романі «Чорна рада» відображено життя в Україні після приєднання її до Московського царства в другій половині XVII ст.

Конфлікт має соціальний характер. Письменник акцентує увагу на суперечностях між головними верствами населення того часу: простими козаками і старшиною, міщанами й шляхтичами, городовими козаками і запорожцями, козаками й селянами. Усе це змальовано на конкретних образах-персонажах, які ми розглянемо згодом.

¹ *Прототип* — історична або сучасна письменникові особа, зовнішність і риси характеру якої є основою для створення персонажа.

Композиція, сюжет

У романі тісно переплітаються дві **сюжетні лінії**: історична (боротьба за гетьманську булаву, Чорна рада в Ніжині) і любовна (Лєся Черевань — Петро Шрам — Яким Сомко — Кирило Тур).

Визначальним композиційним стрижнем твору є **романтичний мотив** дороги, у яку вирушає священник Шрам зі своїм сином Петром, прямуючи з Правобережної України до Лівобережної до Якіма Сомка. На цій дорозі вони зустрічають різних за соціальним статусом і політичними поглядами людей; закінчується твір: «...поклонивсь Божий чоловік на всі сторони і пішов з хати, почепивши через плече бандуру». Роман насичений пригодницькими елементами. Зокрема, це епізоди з викраденням Лєсі, лицарський двобій Кирила Тура й Петра Шрама, запорозькі суд і кара. Кульмінаційною сценою **сюжету** є сама Чорна рада, на якій підступність демагога Івана Брюховецького перемагає. У розв'язці Шрам рятує рідну Паволоч від Тетері ціною власного життя. Та все ж фінал роману звучить оптимістично, адже на тлі історичного зламу утворюється нова сім'я — Петра і Лєсі, яка уособлює нове покоління, утверджує письменницький ідеал, що, за словами Є. Нахліка, указує на «національну перспективу — патріархальна сім'я уявляється авторові запорукою збереження української самобутності, прадідівських звичаїв і традицій, народної моралі та й самого народу».

1. На П. Куліша для створення першого в українській літературі історичного роману визначальний вплив мали історичні твори
 - А Олександра Пушкіна, Миколи Костомарова
 - Б Миколи Гоголя, Тараса Шевченка
 - В Григорія Квітки-Основ'яненка, Євгена Гребінки
 - Г Вальтера Скотта, Віктора Гюго
2. «Як перша спроба українського роману, “Чорна рада” завжди буде займати почесне місце в історії українського письменства». Ці слова належать
 - А Іванові Франку
 - Б Євгенові Нахліку
 - В Сергію Єфремову
 - Г Михайлові Максимовичу

3. Матеріал до роману П. Куліш черпав з усіх названих джерел, **КРИМ**
- А** літопису Грабянки
 - Б** літопису Самовидця
 - В** українських народних переказів, легенд, дум, історичних пісень
 - Г** «Повісті минулих літ»

- 4. Розкажіть про тенденції розвитку історичного роману в європейських літературах, які мали вплив на створення першого українського історичного роману.
- 5. Розкрийте значення літературознавчих термінів: *роман, роман-хроніка, історичний роман*. З яким іменем пов'язане виникнення історичного роману в українській літературі?
- 6. Які романи ви читали? На конкретному прикладі розкрийте ознаки роману.
- 7. Розкажіть історію написання, видання роману П. Куліша «Чорна рада».
- 8. Охарактеризуйте жанрові особливості «Чорної ради», джерела твору, його історичну основу.
- 9. Визначте тематику і конфлікт твору.
- 10. У чому полягає специфіка композиції роману «Чорна рада»?

- 11. Попрацюйте у творчих групах. Визначте і запишіть елементи двох сюжетних ліній роману «Чорна рада»: історичної та любовної.
- 12. Візьміть участь у дискусії на тему: «Чи актуальним є нині, у час масової комп'ютеризації, новітніх інформаційних технологій, читання історичних романів?»

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Написати невеликий твір на тему: «Мої враження від прочитання роману П. Куліша «Чорна рада»» (до десяти речень).

Головні персонажі роману «Чорна рада»

Усіх персонажів твору можна умовно поділити на дві групи: реальні історичні постаті, діячі доби Руїни, і вигадані Кулішем, здебільшого романтичні образи, переважно представники простого люду, козацтва. Розглянемо групування персонажів за таблицею.

Образи-персонажі

Реальні історичні постаті	Вигадані персонажі
Гетьмани Яким Сомко, Іван Брюховецький; Павло Тетеря; ніжинський полковник Золотаренко; генеральний писар Вуяхевич	Священик Шрам; Васюта; поміщики Матвій Гвинтовка і Черевань; полковник Кирило Тур; Петро Шрам; Леся Черевань; січовий дід Пугач

Серед реальних історичних постатей своїм авантюризмом, лукавістю, брехливістю виокремлюється Іван Брюховецький. Фальш гетьмана письменник розкриває через портретні деталі: спочатку він ходив у старенькій свиті, у стоптаних чоботах, а коли став гетьманом — у голубому жупані й сап'янцях. На хуторі Матвія Гвинтовки, прибічника Брюховецького, посередині двору стоїть стовп із залізними, мідними й срібними кільцями. Залежно від матеріальних статків, приїжджі повинні прив'язувати коней до потрібного кільця. Ці красномовні деталі створюють образи верхівки в явно непривабливому світлі.

Батько і син Шрами та Сомко щиро переймаються долею України, мріють об'єднати Україну в єдину державу: *«Зложити докупти обидва береги Дніпрові, щоб обидва приклонились під одну булаву»*. Вражає благородство Якіма Сомка, який відмовився від самопожертви Кирила Тура, щоб урятувати гетьмана від смерті. Із симпатією змальовано колишнього паволоцького полковника Шрама, який згодом став священиком. Саме він подорожує

І. Рєпін. Кошовий отаман

Україною з благородною метою — її об'єднання. *«Як треба рятувати Україну, байдуже мені і літа, і рани»*, — говорить Шрам. За Україну він поплатився головою.

Пригодницьку, романтичну інтригу надає творові любовна сюжетна лінія. Три чоловіки прагнуть руки молодій красуні Лесі Черевань: Петро Шрам, Кирило Тур і Яким Сомко, проте кохання Петра й Лесі перемагає.

Головні персонажі, за задумом Куліша-романтика, несуть певну ідею, закладену в них автором. Іван Шрам і Яким Сомко — носії ідеї державності України, вони мріють про автономну феодальну державу. Кобзар, Божий чоловік, утілює моральну чистоту, духовне самовдосконалення, доносить головні ідеї до інших героїв у романі. Кирило Тур — утілення запорозької вольності та козацького лицарства, людина, яка живе за незвіданими законами серця. Черевань — уособлення щасливого заможного хутірського життя. Леся і Петро Шрам — сімейна ідилія як символ незнищенності українців, України.

Для Куліша-романіста характерне протиставлення життєвих позицій персонажів, залежних від ідеологічних і моральних засад, які вони сповідають. Головне протистояння у творі — сили державотворення, культуротворення (Сомко, Шрам) і руїництва (запорозька вольниця і національно несвідома, схильна до соціального бунту частина селян і міщан). У боротьбі цих двох сил письменник убачає трагедію України.

Розглянемо збірні образи в романі та головні образи-символи.

Збірні образи, образи-символи	Що символізують	Уривки з твору, які їх характеризують
Народ — чернь: козаки, міщани, селяни	Узагальнений демократичний образ українського народу	<i>«Буде вже й того, що один свиту золотом гаптує, а інший, може, й сірячини не має; один оком своїх сіножатей не займе, а ми ось з половини косимо»</i>
Запорозька Січ	Перша демократична республіка в Європі; символ волелюбності українського народу	<i>«Запорозжся споконвіку було серцем українським, на Запорозжі воля ніколи не вмирала, давні звичаї ніколи не забувались, козацькі предковічні пісні до посліду днів не замовкали»</i>
Божий чоловік, сліпий кобзар-співець	Народ і співець; людина національно свідомою, високої моралі	<i>«...наче бачить таке, чого видючий зроду не побачить»; «...душа його жила не на землі, а на небі»</i>

Збірні образи, образи-символи	Що символізують	Уривки з твору, які їх характеризують
Хутір	Символ українського способу життя	<i>«Хутір кругом обняла річка із зеленими плавами, лозами й очеретами... У хаті, як у віночку; хліб випечений, як сонце...»</i>
Дорога	З дорогою пов'язані всі події; символізує долю тогочасної України	<i>«По весні двоє подорожніх, верхи на добрих конях, ізближались до Києва з Білогородського шляху»; «...другого дня... зблизились наші подорожні до Гвинтовчиного хутора... збоку од Ніжина»</i>

Образ Божого чоловіка, носія основних ідей, співзвучний з образом пророка В. Скотта й перебенді Т. Шевченка. В однойменному вірші Т. Шевченко розкрив романтичний образ кобзаря, народного співця, свого улюбленого персонажа в поезіях, який *«усюди вештається та на кобзі грає»*, *«тугу розганяє, // Хоть сам світом нудить»*, тобто кобзар несе людям народну пісню, полегшуючи тяжкі будні.

Мова роману

Один із перших рецензентів роману П. Куліша «Чорна рада», М. Костомаров, аналізує мову твору, яку ставить дуже високо, відзначаючи вміле поєднання архаїзмів і новотворів як лексичних, так і фразеологічних: «Мова хроніки проста, плавна і благородна». Вона насичена й веселими життєрадісними козацькими жартами, і високою патріотичною патетикою, і розмовною мовою, і церковнослов'янізмами, за допомогою яких твориться високий стиль висловлювань, й індивідуалізованою мовою персонажів (наприклад, *бгатику* Череваня).

Мова роману багата образними висловами, тропами, народними прислів'ями та приказками, наприклад: *«Нема там добра, де нема правди»*; *«Сього цвіту багато по всьому світу»*; *«Прийде і на вашу вулицю свято»*; *«Що буде, те й буде, а буде те, що Бог дасть»*; *«Не хвались та Богу молись»*; *«Зробили діло спішно, та не вийшло б воно смішно»*.

Герої співають українські народні пісні, які створюють відповідний настрій — то героїчно-урочистий, то мрійливо-романтичний, то жартівливо-розважальний, як, наприклад, жінка коваля співала жартівливі пісні *«Ой, ти, старий дідуга...»* і *«Коли б мені або так, або сяк...»*.

Значення творчості Пантелеймона Куліша

«Чорна рада» — перший в українській літературі історичний роман. Його найбільшу вартість Б. Лепкий убачав у тому «смуток-тузі за кращими часами, у тій охоті вискочити з ярма, у тім пориві до героїчних вчинків, які будяться в українського читача під впливом “Чорної ради”».

Тарас Шевченко, прочитавши «Чорну раду», був надзвичайно вражений твором і написав листа П. Кулішу: «Спасибі тобі, Богу, милий друже мій великий, за “Чорну раду”. Я вже її двічі прочитав, прочитаю і третій раз. Добре, дуже добре ти зробив, що надрукував “Чорну раду” по-нашому... Розумний, дуже розумний і сердечний епілог вийшов».

«Чорна рада» П. Куліша сприяла утвердженню української нації, виховувала почуття національної гідності, закликала до злагоди в суспільстві. Михайло Коцюбинський так визначав роль письменника в українській історії: «Дедалі все видніше й видніше стає, яку велику вагу в нашому письменстві має це славне ім'я, а яку матиме своїми роботами, що тільки тепер виявляються на світ, — про те можна догадуватися. Могучий майстер української мови й творець українського правопису, благородний поет “Досвіток”, перекладач Шекспірових і Байронових творів, а також Біблії, автор “Записок о Южной Руси”, “Чорної ради” і сили інших цінних праць має право на нашу велику повагу і вдячність».

ЗАУВАЖТЕ

Куліш — це полум'яний патріот України, неситний борець за збереження і самобутність українського народу, його прадідівських звичаїв і традицій, за нове красне письменство, щонайглибше закорінене у фольклорному ґрунті, і «західник», який наполегливо пропагував і втілював у власних творах ідею засвоєння світових культурних надбань. Він ревно прагнув вивести рідний народ, нашу літературу на широку дорогу світового культурного поступу з обов'язковим збереженням при цьому національної своєрідності.

Є. Нахлік. «Пантелеймон Куліш»

1. Замість власного прізвища *Чепурний* на Запорозжжі записали іншим прізвищем

- А Сомка
- Б Череваня
- В Гвинтовку
- Г Шрама

2. Прочитайте уривок із тексту: *«Перед ними так і заблищало, так і замиготіло, так і замережало церквами, хрестами, горами і будинками. Святий город сіяв, як той Єрусалим».*

Ідеться про

- А** Батурин
- Б** Ніжин
- В** Переяслав
- Г** Київ

3. Прочитайте уривок із тексту: *«Кращий над усе панство і лицарство був молодий гетьман: замість очей — зорі, на лобі — сонце, на потилиці — місяць».*

Це портрет

- А** Брюховецького
- Б** Тетері
- В** Сомка
- Г** Юрася Хмельницького

4. Установіть відповідність

Персонаж

- 1** Сомко
- 2** Петро Шрам
- 3** Черевань
- 4** Кирило Тур

Портрет

- А** Лисина почала наче більш вилискуватись
- Б** ...здоровенний козарлюга, пика широка, засмалена на сонці, сам опасистий, довга, густа чуприна
- В** Іде з печер против їх хтось у дорогих кармазинах, високий і вродливий, а по кармазинах скрізь комин і поли
- Г** ...молодий собі козак, збройний, як до війни
- Г** ...увійшов до світлиці старий, довговусий дідуган, із своїм чурою. У простих семрягах, а сорочки чорні, як сопуха

5. Установіть послідовність подій у творі

- А** Чорна рада в Ніжині
- Б** лицарський поєдинок Тура й Шрама
- В** на хуторі Хмарище в Череваня
- Г** зустріч у Києво-Печерській лаврі із Сомком

6. Установіть відповідність

Персонаж	Уривок із твору
1 Брюховецький	А ...головою своєю одкупив полковий свій город
2 Тур	Б ...послі й прийняв слушну кару од гетьмана Дорошенка: пропав під киями собачою смертю
3 старий Шрам	В Усе на світі попереверталось! Кого недавно ще звали приятелем, тепер величають ворогом, багатий став убогим, убогий багатим; жупани перевернулись на сямряги та кармазини
4 Сомко	Г ...грошей носив повні кишені. Що ж він робив із тими грішми? Викупляв невольників із неволі. Іще ж до того знав він лічити усякі болісті й замовлять усякі рани
	Г Чужою смертю волі купувати не хочу!

- Прочитайте ліричний відступ: *«Весело й тяжко згадувати нам тебе, старий наш діду Києве! Бо й велика слава не раз тебе осіяла, і великі злигодні на тебе з усіх боків збирались. Скільки-но князів, лицарства й гетьманів добуло, воюючи за тебе, слави; скільки-то на твоїх улицах... на валах і церковних цвинтарях пролито крові християнської!»* Сформулюйте його головну думку, стильові ознаки, засоби поетичного синтаксису (риторичні фігури, повтори).
- Охарактеризуйте представників козацької верхівки: І. Брюховецького, П. Тетерю, полковника Золотаренка, генерального писаря Вуяхевича.
- Яким змальовано у творі Якіма Сомка? Чим цей герой приваблює?
- Дайте характеристику вигаданим П. Кулішем персонажам.
- Охарактеризуйте священика Шрама та його сина Петра. Що вас приваблює в них?
- Яким постає в романі полковник Кирило Тур? Як ви оцінюєте його нерозважливі дії, вчинки, характер?
- Прочитайте уривок із тексту: *«Петро почав козацький герць. Ще, може, звіку не сходились на сих полях такої два рубаки, одної сили... Чи встоїть же Петро проти здорового, широкоплечого козарлюги Кирила? Той-бо стоїть, як був тур, вкопавши ноги в землю. Тільки ж і Петро був козак не дитина: мав батькову*

поставу і силу, ворочав важкою шаблюкою, як блискавкою, а хисткий і повороткий, як сугак на степу... Забрязчали, задзвонили шаблюки страшно. Що один рубне, то другий одіб'є, аж іскри летять». Проаналізуйте, якими засобами художньої виразності письменник змальовує лицарський поєдинок козаків.

14. Порівняйте образи поміщиків Матвія Гвинтовки й Череваня, охарактеризувавши їхній стиль життя на хуторі, інтер'єр будинку, опис подвір'я, ставлення до дружини.
15. Якими змальовано жіночі персонажі роману: Лесю Черевань, Череваниху, дружину Гвинтовки?
16. Дайте характеристику збірному образу — народу, черні: козаків, міщан, селян. Яку ідею втілює автор у колективному образі?
17. У якому стилі згадується Запорозька Січ? Яка композиційна роль цього образу в романі? Що уособлює у творі січовий дід Пугач?
18. Що у творі символізує Божий чоловік, сліпий кобзар-співець? Порівняйте цей образ зі схожими в художній літературі.
19. Розкрийте композиційну роль мотиву дороги в романі. Накресліть схему мандрівки героїв.
20. Як Т. Шевченко оцінив роман П. Куліша «Чорна рада»?

21. Знайдіть у романі описи хуторів, поясніть, яку ідею втілює П. Куліш в образі-символі хутора.
22. Випишіть із тексту й проаналізуйте норми мовленнєвого етикету українців, зокрема звертань, поясніть їхню стилістичну роль у романі. Простежте за мовою персонажів, поясніть, як мова їх індивідуалізує.
23. Дослідіть лексичні особливості мови роману: розмовна лексика, церковнослов'янізми, тропи. Випишіть із тексту прислів'я, приказки, народні порівняння, з'ясуйте їхнє значення в розкритті ідеї роману.
24. Візьміть участь у дискусії на тему: «Чи минула нині пора лицарських учинків?»

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Провести невелике дослідження на тему: «Роль пісні в будові роману П. Куліша «Чорна рада»».

МАРКО ВОВЧОК

(1833–1907)

Хто читав українського Марка Вовчка, той, хто би який запеклий теоретик, напевно, стоятиме під впливом чару й розкішності його чудової мови. При всій простоті й популярності вона дуже багата лексиконом і незрівнянно мелодійна.

І. Франко

Життєпис Марка Вовчка

Марко Вовчок (справжнє прізвище, ім'я та по батькові Марія Олександрівна Вілінська) народилася 22 грудня 1833 р. в с. Єкатерининському Орловської губернії (Росія) в родині збіднілого дворянина. Батько Марійки помер, коли вона була ще зовсім маленькою. Мати одружилася з поміщиком, який жорстоко ставився до своїх кріпаків (спогади про нього і його поведінку з людьми стануть у майбутньому матеріалом для її деяких художніх творів).

Дівчина запам'ятала науку матері: «Не знати-меш хоч кілька мов, не вважай себе культурною людиною». Марія навчалася в жіночому пансіоні в Харкові, потім повернулася в Орел, де виховувала тітчиних дітей. Саме тут, в Орлі, вона познайомилася зі своїм майбутнім чоловіком (етнографом і фольклористом) Опанасом Марковичем, який був засланий у це місто за участь у Кирило-Мефодіївському братстві.

У 1851 р. Марія одружилася з О. Марковичем і виїхала в Україну, де, досліджуючи разом із чоловіком фольклор, вивчила українську мову, яку чула з дитинства у своєму домі (її мати любила народні пісні й часто їх співала). Студіюючи фольклор в українських селах, Марія засвоювала наші звичаї, обряди, побут. Страждання українських селян стали її власними, майбутня письменниця усвідомлювала, що треба якось протидіяти рабству в закріпаченій Україні. Вона почала писати твори. Літературна діяльність письменниці веде відлік від 1856 р. Вона пише під прибраним ім'ям Марко Вовчок.

У 1857 р. в Петербурзі побачила світ збірка «Народні оповідання» Марка Вовчка, твори молодшої письменниці набувають великої популярності. Через два роки вона з чоловіком переїздить до російської столиці. У Петербурзі Марко Вовчок стає окрасою гурту українських культурних діячів.

Захворівши, у 1859 р. Марко Вовчок лікується в Німеччині, де знайомиться з ученими Менделєєвим і Сеченовим. Потім письменниця

іде до Лондона, де спілкується з представниками передової російської інтелігенції, вирушає на лікування до Італії, де зміцнює своє здоров'я й набирається вражень і натхнення на творчість. У західноєвропейських країнах вона спілкувалася з О. Герценом, І. Тургенєвим, Л. Толстим, брала участь в організації матеріалів і поширенні герценівського «Колокола».

Пізніше із сином Богданом Марко Вовчок переїздить до Парижа, де проводить кілька років (1860–1866). Знання французької мови відкрили великі можливості для письменницької діяльності Марка Вовчка у Франції: вона пише, перекладає, до речі, деякі твори з її «Народних оповідань» настільки полюбилися парижанам, що витримали по декілька перевидань, зокрема повість-казка «Маруся» видавалася двадцять (!) разів, була нагороджена премією Французької академії і стала класичним твором дитячої літератури.

Саме у Франції письменницю застала звістка про передчасну смерть Т. Шевченка, який називав Марка Вовчка своєю «донею», а себе — її «хрещеним батьком». Промовистими є рядки з вірша Т. Шевченка «Марку Вовчку»:

Недавно я поза Уралом
Блукав і Господа благав,
Щоб наша правда не пропала,
Щоб наше слово не вмирало;
І виблагав. Господь послав
Тебе нам, кроткого пророка
І обличителя жестоких
Людей неситих.

За кордоном Марко Вовчок прожила вісім років, потім повернулася до Петербурга, де провела наступні десять років. Тут були видані (у журналі «Отечественные записки») крапці її романи російською мовою: «Живая душа», «Теплое гнездышко» та ін. У ці роки письменниця редагує журнал «Переводы лучших иностранных писателей», сама перекладає твори Ж. Верна, Ч. Дарвіна, Г. Андерсена, П. Брема.

За чітку громадянську позицію Марка Вовчка починають переслідувати, а за повість «Кармелюк» її збиралися навіть

Т. Шевченко. Автограф вірша «Марку Вовчку»

притягнути до суду. Вона переживає душевне потрясіння, починає хворіти й покидає Петербург назавжди.

Після смерті чоловіка Марко Вовчок одружується з Михайлом Лобачем-Жученком.

Сім років письменниця жила серед чистої, неймовірної краси природи Богуславщини, що під Києвом. Тут вона збирає фольклор, продовжує свою письменницьку діяльність.

Кінець свого життя Марко Вовчок провела на Кавказі. Померла письменниця 10 серпня 1907 р. в Кабардино-Балкарії — у м. Нальчику, де й похована.

Доречі...

Російський письменник І. Тургенєв згадував Марка Вовчка як жінку, яка не вирізнялася особливою вродою, але була високою, стрункою, з довгою русою косою, яку укладала короною довкола голови, мала чудові, незвичайної глибини сірі очі і вміла одягатися зі смаком, володіла даром підкоряти людей і «робити з ними, що сама хотіла».

Основні віхи життя і творчості Марка Вовчка

Дата	Події. Твори
22 грудня 1833	Народилася в с. Єкатерининському Орловської губернії (Росія) в родині збіднілого дворянина
1846–1848	Навчалася в приватному жіночому пансіоні в Харкові
1848–1851	Мешкала в Орлі, де виховувала дітей багатій титки К. Мордовиної
1851	Одружилася з Опанасом Марковичем і переїхала в Україну
1851–1858	Проживала в Чернігові, Києві, Немирові, написала збірку «Народні оповідання», зокрема й повість «Інститутка»
1857	За редакцією П. Куліша в Петербурзі вийшли друком «Народні оповідання»
1859	Переїхала з родиною до Петербурга
1859–1867	Займалася громадською діяльністю в країнах Європи: Італії, Англії, Німеччині, Франції; у Парижі вийшли друком твори французькою мовою
1867	Повернулася до Петербурга, де друкує твори в журналі «Отечественные записки», веде активне громадське життя й потрапляє під переслідування поліції

1878—1906

Виїхала з Петербурга й мешкала в Україні (переважно на Богуславщині під Києвом), потім — у Саратові, Ставрополі, Новоросійську

1906

Оселилася в Кабардино-Балкарії (м. Нальчик)

10 серпня

Померла в Кабардино-Балкарії (м. Нальчик),

1907

де й похована

Маючи намір вивчити українську мову, славетний російський класик Іван Тургенєв звернувся до Тараса Шевченка, аби той порекомендував, прозу якого українського письменника варто читати як зразок чистої літературної мови. Український класик відповів: «Марка Вовчка, бо він один знає нашу мову». Цей факт дуже красномовний.

Творчий доробок Марка Вовчка

Становлення Марка Вовчка як письменниці, утвердження її індивідуального стилю відбувалося під впливом О. Марковича, Г. Квітки-Основ'яненка, М. Гоголя, І. Тургенєва. Особливу роль відіграла творчість Т. Шевченка — взірець реалістичного зображення трагічної долі кріпаків, зокрема жінки-кріпачки. Цю тему Марко Вовчок розвине у своїй прозі.

Марко Вовчок написала понад сто оригінальних творів і зробила стільки ж перекладів. Вона перекладала з французької, німецької, англійської й польської мов. Серед перекладних творів — п'ятнадцять романів Жуль Верна, який, до речі, надав українській письменниці виключне право перекладу його творів російською мовою. Французькою писала оповідання й казки. До найвідоміших творів російською мовою належать такі: оповідання «Маша», «Игрушечка», повість «Живая душа». Саме українською мовою написані її найкращі твори: казки; повісті «Інститутка», «Кармелюк», «Маруся», «Гайдамаки»; збірка «Народні оповідання».

В українській літературі Марко Вовчок передусім відома своїми «Народними оповіданнями», у яких реалістичне зображення поєднане з романтичними рисами, і повістю «Інститутка». Редактором і видавцем

Обкладинка до збірки
«Двісті українських
пісень» Марка Вовчка

«Народних оповідань» був П. Куліш. Позначення оповідань письменницею словом «народні» повністю себе виправдовує, адже вона першою зобразила український народ таким, яким він був насправді, тобто *реалістично*. Про народність письменницької позиції Марка Вовчка писав П. Куліш: «Геній народний виносить на своїх крилах фантазію Вовчкову».

У 60-х роках XIX ст. «Народні оповідання» перекладають сербською, польською, французькою, німецькою, естонською, хорватською мовами.

Др рече...

У період, коли жила і творила Марко Вовчок, деякі жінки підписували свої твори чоловічим іменем, наприклад Жорж Санд. Марія Маркович (Марковичівна) взяла собі ім'я, похідне від прізвища чоловіка, — Марко Вовчок і, надрукувавши в Петербурзі «Народні оповідання», стала знаменитою.

**РАДИМО
ПРОЧИТАТИ**

О. Іваненко. Марія.

1. Батьківщиною Марка Вовчка є
 - А** м. Немирів на Вінниччині
 - Б** м. Богуслав на Київщині
 - В** с. Єкатерининське Орловської губернії (Росія)
 - Г** м. Орел (Росія)
2. Усі твердження з життєпису Марка Вовчка правильні, **КРІМ**
 - А** навчалася в приватному жіночому пансіоні в Харкові
 - Б** 1857 р. вийшли друком у Москві «Народні оповідання»
 - В** проживала в Орлі, де познайомилася з майбутнім чоловіком Опанасом Марковичем
 - Г** проживала в Чернігові, Києві, Немирові, Богуславі, Парижі
3. Марко Вовчок була удостоєна премії Французької академії за твір
 - А** «Інститутка»
 - Б** «Максим Гримач»
 - В** «Маруся»
 - Г** «Кармелюк»

4. Прокоментуйте слова І. Франка про творчість Марка Вовчка, узяті за епіграф.
5. Прочитайте матеріали рубрик *Зауважте, До речі...* Якою постає у вашій уяві Марко Вовчок?
6. Поясніть походження псевдоніма письменниці.
7. Чому Марко Вовчок назвала свої оповідання народними? Яку оцінку вони здобули в сучасників?
8. Яку роль у появі на світ «Народних оповідань» відіграв П. Куліш?
9. Що вам відомо про перекладацьку діяльність Марка Вовчка?
10. Які твори присвятив Марку Вовчку Т. Шевченко? Прочитайте його вірш «Марку Вовчку». Поясніть, як поет оцінив творчість української письменниці.

11. Поясніть ваше розуміння слів матері Марії Вілінської про важливість знання іноземних мов у житті людини.
12. Висловіть міркування, чому росіянка, яка народилася в Росії, стала українською письменницею.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Прочитати повість Марка Вовчка «Інститутка».

«ІНСТИТУТКА»

Історія написання і видання повісті

Повість «Інститутка» Марко Вовчок почала писати в Немирові на Вінниччині, продовжила в Петербурзі, а завершила в Парижі. Свій кращий твір про закріпачене село вона присвятила Т. Шевченку. У листі до одного критика в 1859 р. І. Тургенєв писав, що повість Марка Вовчка «Інститутка» викликала в нього «цілковите захоплення», адже «такої свіжості і сили ще, здається, не було — і все це росте саме із землі, як деревце».

Тема, життєва основа змісту

У повісті змальована доля українського села напередодні ліквідації кріпацтва. **Тема** твору — зображення тяжкого становища кріпаків і наростання стихійного протесту проти кріпацтва, перші прояви непокорі кріпаків, протиставлення моралі панів і трудового народу.

Один із сучасників Марка Вовчка згадував, що «в ті роки вся освічена Росія читала повісті Марка Вовчка і ридала над долею її героїнь-селянок». Іван Франко вважав, що цей твір проникає «найглибше в суть кріпосницького лихоліття».

Соціально-реалістична повість

Як вам уже відомо, **повість** — великий епічний прозовий твір із розгорнутим сюжетом і чималою кількістю персонажів, але найбільша увага приділяється головному героєві, життя якого змальовується протягом значного часового періоду, тому сюжет повісті найчастіше однолінійний. Жанру повісті властиві розгорнуті пейзажі, детальні портретні описи, інтер'єр. Тут наявні також роздуми й переживання персонажів, які зумовлюють їхні дії, вчинки.

«Інститутка» Марка Вовчка — перша в українській літературі соціально-реалістична повість: у ній розкривається взаємодія персонажів із побутовими й суспільними обставинами, **реалістично**, тобто правдиво, відтворюється світогляд людини, її інтереси, прагнення.

Літературний характер — це відтворений у художній формі образ людини. Літературному характерові властиві загальні риси, які об'єднують його з іншими персонажами, та індивідуальні особливості поведінки, котрі роблять його самотутнім, неподібним на інших. Такі загальні риси літературного характеру називають **типовими**. У художньому творі характери діють у певних обставинах, які часто є типовими.

Жанр повісті

«Інститутка» за жанром — **соціально-реалістична повість**, у якій зображено непримиренність кріпаків і кріпосників, засуджується кріпосницький лад як велике соціальне зло. Соціальний конфлікт показано на тлі життя та побуту кріпаків і поміщиків. Письменниця розвинула свій улюблений художній прийом зображення — розповідь від першої особи, що характеризує зв'язок змісту твору і читача. Марко Вовчок посилює психологізм зображення персонажів, адже розповідь від імені героїні дала можливість розкрити зсередини внутрішній світ простої людини. Іван Франко писав, що «дійсної вагомості оповіданням Марка Вовчка надають майстерні описи душевних і поетичних станів людини, особливо ж — її глибоке проникнення в таїни жіночої душі».

Композиція, сюжет повісті «Інститутка»

Композиція повісті «Інститутка» проста. Сюжет розгортається послідовно. Розглянемо елементи сюжету твору за таблицею.

Елементи сюжету повісті

Елемент сюжету	Події
Експозиція	Знайомство з героями, влада Устини
Зав'язка	Приїзд панночки з міста, Устину обрали покоївкою
Розвиток дії	Стосунки панночки з кріпаками, деспотизм молодої пані, одруження інститутки, переїзд подружжя на хутір
Кульмінація	Панночка намагається побити Устину, за неї заступається Прокіп
Розв'язка	Прокопа віддають у рекрути, Устина переходить у місто наймичкою

Характеристика персонажів

Марко Вовчок використовує в повісті «Інститутка» увесь письменницький арсенал творення образів: прямі авторські розповіді, самоаналіз героїв, зовнішнє мовлення (діалог), внутрішні монологи, непрямі характеристики, наскрізну психологічну деталь.

Персонажі чітко поділяються на дві групи, які протиставляються у творі: пани (панночка, бабуся інститутки; полковий лікар, майбутній чоловік інститутки) і кріпаки (Устина, Прокіп, бабуся-служниця, Назар, Катря).

Упродовж усього твору протиставляються два головні персонажі, дві життєві позиції, два способи життя: Устина й молода панночка. Розглянемо їхні характеристики в порівняльній таблиці.

Порівняльна характеристика головних героїнь

Інститутка	Устина
Закінчила інститут шляхетних панянок, але головні предмети вважає непотрібною дурницею («Нащо мені те знати, як по небі зорі ходять»)	Неграмотна, проте володіє народною мудрістю («Було мене й б'ють — не здержу серця, заплачу, а роздумаюсь трохи — сміюся»), має природний розум

Інститутка	Устина
Вродлива («І що ж то за хороша з лиця була! Здається, і не змалювати такої кралі»), проте зовнішня краса не відповідає внутрішній суті; духовне убозтво інститутки	Душа відкрита до всього прекрасного, лагідна, життєрадісна поетична натура («Я весела... Весело бачити степ, поля красні»)
Фальш, дволикість натури, сповідує подвійні стандарти, уміє викрутитись	Відверта, проста, покірна панам, терпляче зносить знущання вередливої панночки
Обмеженість інтересів, має панські потреби: бенкети, «по новій моді убратись»	Невибаглива до побуту
Примхлива, до сільських дівчат ставиться з презирством, як до худоби (Устину «щитає, і штрикає, і гребінцем скородить, і штильками коле, і водою заливає, та репече, та дзявкотить, та тупоче-тупоче»)	Має добре серце, прощає образи (після того, як панночка душила дівчину, подумала: «Таке молоде, а таке неміло-сердне, Господи!»)
Жорстока, свавільна, люта (не дає дозволу на одруження Устини й Прокопа)	Спостережлива, близько бере до серця страждання інших кріпаків
Кохає з розрахунку: над бідним лікарем знущалася, а до людини з маєтком ставиться привітно; «любила якось чудно, не по-людськи»	Глибина і щирість почуття кохання («чую, наче в мене крила виростають»)
У маєтку все перевернула на свій лад (відлучила стару пані від роботи; змусила всіх дівчат працювати; лає, штовхає, б'є прислугу)	Працьовита, любить дітей
Мова поміщиці груба, лайлива (вона лепече, дзявкотить, ляскотить по-пташиному)	Неписьменна селянка тонко відчуває, сприймає, опоетизовує природу («Степ зелений наче втікає в тебе перед очима далеко кудись, далеко»)
Освічений кріпосник (аристократ за походженням) залишається експлуататором	Внутрішній аристократизм духу кріпачки

У повісті «Інститутка» зображено два покоління панів і два покоління кріпаків. Поміщиця-внучка значно жорстокіша й більш свавільна, аніж стара пані. В образі інститутки узагальнено найхарактерніші риси поміщика-експлуататора, породженого кріпосницькою системою. Це типовий образ поміщиці, характерний для цієї епохи.

Образом чоловіка інститутки Марко Вовчок спростовує віру народу в «доброго пана». Лікар показний, освічений, добріший за жінку, але підкоряється жорстокій і владній дружині й загалом кріпосницьким порядкам.

Молодше покоління кріпаків, на відміну від терплячої бабусі-кріпачки, протидіє панським знущанням, висловлює протест проти нелюдських умов існування. Це свідчить про наростання антикріпосницьких настроїв у суспільстві, бо межа терпіння народу дійшла до критичної точки.

Симпатії головної героїні на боці волелюбного Назара й рішучого Прокопа. Після історії в саду Прокопа віддали в солдати за те, що він заступився за Устину. Вона покидає поміщицький маєток і їде в місто до чоловіка, працює там наймичкою.

Головна думка повісті «Інститутка»

У повісті виражено *ідею* — непереможне прагнення людини до волі, палке бажання кріпаків вирватися з-під влади поміщиків. Провідним мотивом у творі є думка Устини: *«Любо на волі дихнути! Коли б воля, заспівав би»*.

Письменниця засуджує свавілля кріпосників, захоплюється типами з народу, їхньою моральною випістю над звироднілою панівною верхівкою кріпосницького суспільства. Повістю «Інститутка» Марко Вовчок переконливо довела, що скасування ганебного кріпосного ладу в Російській імперії — головне завдання доби.

За словами І. Франка, повість Марка Вовчка «Інститутка» справедливо «належить до найкращих перлів нашої літератури».

Мова твору

Професійні критики відзначали високий художній рівень творів Марка Вовчка. Плавна, пісенна оповідь, невеликі та динамічні діалоги сприяють послідовному розвитку подій. У повісті небагато пейзажів, вони стислі, але запам'ятовуються через ліризм, ритмічну мелодійність, що підкреслює душевний стан героїв (*«Тихого та ясного ранку виїздили ми із села, а мороз аж тріщить. Інші запушили верби; білили віти і сяли проти сонця»*). Мова повісті насичена афоризмами оптимістичного характеру (*«Дознає неборак, почім кивш*

лиха!»; «Найде їх силечка одна»; «Засміявся — зубів у нього не незліченно, а білі ті зуби, білі, як сметана»).

Улюблений засіб художньої виразності в повісті — порівняння, є тут чимало метафор, народних епітетів, синонімічних повторень слів, звертань фольклорного походження (*серце, голубочко, хорошая, вродлива, дитино моя, Господи мій милостивий*). Усе це сприяло утвердженню Марком Вовчком так званої народної прози в українській літературі.

Значення творчості Марка Вовчка

Оригінальний письменницький талант Марка Вовчка зумовив непересічне значення її прози 50–60-х років XIX ст. Його можна розкрити такими тезами:

- увела оповідну манеру повісті — від першої особи;
- розвинула в українській літературі нові теми, зміцнила соціально-побутовий жанр прози;
- показала героїв-кріпаків морально вищими за панів, протиставила сердечність і моральну чистоту селян панській жорстокості й розбещеності, щирість — лицемірству, чесність — облудності;
- збагатила й розвинула українську літературну мову;
- основоположниця в галузі дитячої прози;
- піднесла авторитет української літератури на світовому рівні.

1. За жанром твір Марка Вовчка «Інститутка» — це
 - А психологічний роман
 - Б сентиментальна повість
 - В соціально-побутова повість
 - Г соціально-побутове оповідання
2. Повість «Інститутка» Марко Вовчок присвятила
 - А Опанасові Марковичу
 - Б Пантелеймонові Кулішу
 - В Тарасу Шевченкові
 - Г Іванові Тургенєву
3. Прочитайте уривок із повісті «Інститутка»: *«Сиротою зроста... при чужині, у людях. Хоч не було діла важкого, — забували... чи не голодна, чи жива»*. У ньому йдеться про

- А** бабусю-служницю
- Б** Катрю
- В** Устину
- Г** інститутку

4. В уривку з повісті: «Стоока наче вона була, все бачила, всюди, як та ящірка, по хутору звивалась, і Бог її знає, що в їй таке було: тільки погляне, то наче за серце тебе рукою здавить» наявні всі названі художні засоби, **КРИМ**

- А** порівняння
- Б** епітета
- В** гіперболи
- Г** алегорії

5. Установіть відповідність

Елемент сюжету

- 1** експозиція
- 2** зав'язка
- 3** кульмінація
- 4** розв'язка

Подія з твору

- А** приїзд панночки з міста
- Б** знайомство з героями
- В** одруження інститутки
- Г** панночка намагається побити Устину, за неї заступається Прокіп
- Г'** Прокопа віддають у рекрути

6. Установіть відповідність

Героїня

- 1** панночка
- 2** Устина
- 3** Катря
- 4** стара пані

Цитата з твору

- А** ...її листи щодня вичитує, і поплаче над ними, і посміється
- Б** ...се я тільки вам призналась, що не знаю, а чужі зроду того й не дошмиряються... Я зо всього викручусь
- В** ...прийду, було, її вбирати, то вже якої наруги од неї я не натерплюся
- Г** ...хоч і говорить, і жартує, а здається, все чогось сумна і неспокійна
- Г'** А що, пташечко, при молодій панії давненько служиш?

7. Розкажіть про історію написання і видання повісті Марка Вовчка «Інститутка».

8. Розкрийте тему, життєву основу змісту твору.
9. Охарактеризуйте основні ознаки повісті як жанру. Які повісті ви вже вивчали в 9 класі? Пригадайте їхній жанр.
10. Поясніть жанр твору Марка Вовчка «Інститутка».
11. У чому полягають особливості композиції повісті?
12. Охарактеризуйте позасюжетні елементи твору.
13. Яким є сюжет повісті? Користуючись таблицею в підручнику, визначте його елементи.
14. Конкретизуйте елементи сюжету повісті, детально розкрийте розвиток подій.
15. Розкажіть, як групуються персонажі в повісті.
16. Охарактеризуйте стару пані та чоловіка інститутки.
17. Якими постають у повісті кріпаки — Прокіп, бабуся-служниця, Назар, Катря?
18. Визначте головну думку повісті «Інститутка».
19. Поясніть, як І. Франко оцінив повість Марка Вовчка «Інститутка».
20. Розкрийте значення творчості Марка Вовчка.

21. Виконайте порівняльну характеристику інститутки та Устини.
22. Проведіть дослідження тексту повісті «Інститутка» на тему: «Роль порівнянь у художній майстерні письменниці».
23. Підготуйтеся до літературної гри і проведіть її: випишіть фразеологізми з тексту повісті, за фразеологічним словником — їхні значення. Потім називайте їх, а присутні нехай пояснюють їхнє значення.
24. Візьміть участь у дискусії на тему: «Внутрішній аристократизм духу кріпачки переважив аристократизм кріпосника за походженням».

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Виконати завдання 21 письмово.

ЮРІЙ ФЕДЬКОВИЧ

(1834—1888)

У творах Ю. Федьковича бачимо... народ... лицарський, котрий дуже пильно дбає про свою честь, не дасть себе скривдити, не привик гнутися... щирий і прямодушний, гостинний ... про який сьогодні і снити не можна.

І. Франко

Життєпис Юрія Федьковича

Мальовнича Буковина — батьківщина Юрія Федьковича, яку загарбала в 1774 р. Австрія (з 1867 р. — Австро-Угорщина). Імперія сповідувала політику жорстокого колоніального гноблення: здійснювалася нещадна експлуатація народу, про яку Ю. Федькович писав, що з буковинського селянина *«драв дука, драв владика, драв пан, драв піп, драв дяк, драв навіть піддяк»*. Заборонявся вільний розвиток української культури, відбувалося онімечення народу.

«Він прийшов у літературу з українських Карпат, з Гуцульщини, краю, що одухотворив художнє слово письменника вічноживою народною поезією», — писав В. Погребенник про вплив на формування творчої особистості Ю. Федьковича гуцульської природи, народної пісні.

Юрій Федькович (справжнє прізвище, ім'я та по батькові Осип Домінік Юрій Гординський де Федькович) народився 8 серпня 1834 р. в с. Сторонці-Путилові, у мальовничій частині Карпатських гір, про красу яких він пізніше писав: «Нема кращого світа понад гуцульські гори. Небо над ними чисте, як дорогий камінь, смеречина зеленіє як у зимі, так і літі, а хрещатий барвінок стелиться по шовкових травах, що цілу Буковину своїми запахами обвіяли».

Саме краса Карпатського краю, а ще рідна українська мова з уст матері, щирої, працюючої русинки, яка не цуралася простих селян-гуцулів і розмовляла лише українською мовою, формували майбутнього українського письменника, першого на Буковині. Від старшої сестри Марії він почув чимало казок, пісень, історичних переказів.

Батько — шляхтич за походженнями, управитель маєтку, Альберт Гординський де Федькович, — гордовита, самолюбива людина,

не переймався болями й стражданнями гуцулів. Проте його син під впливом матері-українки ввібрав у своє серце надії і сподівання народу на кращу долю, що пізніше відобразилися в його творах.

Освіту здобував у приватного вчителя в с. Киселиці, у німецькій нижчій реальній школі м. Чернівців, яку не закінчив, бо розпочалося повстання 1848 р., очолюване Лук'яном Кобилицею. І «...пішов світом блукати», «хліба собі глядіти»: виїхав у Молдавію до брата Івана, потім у Чернівцях працював землеміром, робітником в аптекаря. Тут і почав писати перші вірші, проте німецькою мовою, «бо знав тільки німецьких поетів і читав самі тільки німецькі книжки».

За наполяганням батька вступив до цісарської¹ армії, де прослужив понад 10 років. Про службу Д. Лукіянович писав: «Гірко йому служилося. Він був м'який, благий і до зброї нецікавий. Не мав великого здоров'я і здригався на гук вистрілу».

На Ю. Федьковича як українського письменника неоціненний вплив мали «Кобзар» Т. Шевченка, який став його духовним батьком, літературним учителем, і творчість інших письменників Наддніпрянської України. Про враження від них писав: «Нема в нас сонця, як Тарас, нема місяця, як Квітка, нема зіроньки, як наша Марковичка».

Перший його вірш українською мовою «Нічліг» разом із сімома іншими поезіями надрукував А. Кобилянський у додатку до брошури «Слово до слова до редактора "Слова"» у 1861 р. Цей свіжий, задушевний голос поета змусив підняти голови оніменених українців і заявив про появу «соловія Буковини», як пізніше нарекли Федьковича.

У 1862 р. у Львові вийшла друком збірка «Поезії Іосифа Федьковича», яка одразу привернула до себе увагу й здобула визнання читачів, про що І. Франко писав: «Його пісні, поміщені в цій книжці, розійшлися по всій Галичині, їх співали гімназійні учні й міщани».

Після закінчення служби в 1863 р. Ю. Федькович повернувся в рідне село. Тут він захищав простих людей від панського свавілля, був оборонцем під час судових процесів, поширював освіту серед народу. Був інспектором шкіл, виступав за навчання рідною мовою, склав «Буквар для господарських діток на Буковині». Його запросили на посаду редактора освітніх видань до Львова. Ця рутинна робота сковувала творчість, посилила розчарування, пробудила депресію, і через 14 місяців Федькович повернувся в рідний Путилів.

¹ Цісар — кесар; імператор в Австро-Угорщині.

У 1876 р. в Києві побачили світ «Повісті Осипа Федьковича», упорядковані М. Драгомановим, які схвалили читачі й прогресивна критика. Проте грубі напади реакційної преси, постійні цькування вельмож підточували здоров'я письменника. Цього ж року він переїхав у Чернівці й на багато років відійшов від громадсько-культурного життя. Проте в 1885 р. знову повернувся до активної діяльності — став редактором демократичної газети «Буковина».

У 1886 р. в Чернівцях було відзначено 25-річчя літературної діяльності Юрія Федьковича.

Письменник помер 11 січня 1888 р., похований у м. Чернівцях. Тут відкрито Чернівецький літературно-меморіальний музей Ю. Федьковича, а в Путилі — музей-садибу письменника.

Доречес...

Чому Федькович видавав усі твори, підписуючись Осип, а ми вивчаємо прозу Юрія Федьковича? У зрілому віці, після завершення служби в армії, письменник прийняв православ'я і православне ім'я Юрій.

Основні віхи життя і творчості Юрія Федьковича

Дата	Події. Твори
8 серпня 1834	Народився в с. Сторонці-Путилові Чернівецької обл. на Буковині
1853–1863	10 років служив у царській армії
1861	Перша публікація семи поезій А. Кобилянським у додатку до брошури «Слово до слова до редактора "Слова"»
1862	У Львові вийшла друком збірка «Поезії Іосифа Федьковича»
1876	У Києві побачили світ «Повісті Осипа Федьковича», упорядковані М. Драгомановим. Переїхав у Чернівці і на багато років відійшов від громадсько-культурного життя
1885	Редактор демократичної газети «Буковина»
1886	У Чернівцях відзначено 25 років літературної діяльності
11 січня 1888	Помер, похований у м. Чернівцях

ЮНОМУ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЦЕВІ

І. Устиянович.
Бойківська пора

Ще наша зелена Буковина спала тихим сном, ще була недоступним світом, забутим закутком України, як нечаяно, гей гірський соловій у гірському лузі, заспівав могутню пісню верховинський гуцул і, розбудивши нею сплячих, уніс життя, уніс весну в студену хату та й тим зайняв перше місце побіч безсмертного Тараса.

...Засіяла Федьковичева муза зорею і розігнала навислі хмари з-над буковинської України... і показала світу чистих шляхетних і добротою обабгених мужиків-гуцулів, що... їх за кожний протест проти якого-небудь окаядання опришками прозивали.

Марко Черемшина. Промова
на вечорі Ю. Федьковича 1913 р.

Загальна характеристика творчості Юрія Федьковича

Письменницька творча спадщина Ю. Федьковича багатогранна й різноманітна. Це прозові, драматичні, поетичні твори.

Іван Франко писав, що «Ю. Федькович вложив у свою поезію найкращу частину своєї душі». Понад 400 творів у поетичному доробку митця найрізноманітніших жанрів: ліричні поезії (думки), пісні (співанки), поеми, балади, ліричні мініатюри, послання, байки, вірші для дітей. У вірші «Нива» в образах-символах ниви, оранки, сіяння, жнив, женців висловлено творче кредо поета — суспільно корисна праця на благо народу, нести слово в люди: «І віру, любов, надію // Буковиню скрізь посию». Як ніхто інший, він оспівував і «болі, тугу, надії й розчарування рекрутського та вояцького життя» (І. Франко).

Юрій Федькович написав понад 60 прозових творів різних жанрів: повістей, оповідань, казок, жартів (придибашок). Про тематичне розмаїття його прози писав М. Драгоманов у передмові до «Повістей Осипа Федьковича» і підкреслював, що для неї характерні «та сила пристрасті, яка представлена в повісті “Люба-згуба”, та теплота дружби, яку бачимо в “Три як рідні брати”, те енергійне вимагання правди в життєвих відносинах, яке виявляє “Сафат Зінич”, те гуманне співчуття до горя, огида до експлуататорів народу...»

Оповідання, інші «малі» форми прози

У новій українській літературі поширення жанру оповідання пов'язане з творчістю Г. Квітки-Основ'яненка («От тобі й скарб», «Підбрехач»), Марка Вовчка («Горпина», «Максим Гримач»), П. Куліша («Орися»).

Оповідання — спічний прозовий твір, невеликий за обсягом, у якому розповідається про події в житті одного або кількох персонажів, побудований на одній сюжетній лінії з чітким за будовою сюжетом.

Привертають увагу романтичні, завершені оповідання Ю. Федьковича, у яких, за твердженням Лесі Українки, тогочасна Буковина, незважаючи на «печальні сюжети», поставала «завжди певною мірою у святковому вигляді», де розкрито особливості морально-етичної системи поглядів гуцула, а також аналізувалося нелегке життя жовніра¹. Твір «Три як рідні брати» письменник визначив як повість, хоча літературознавці називають його оповіданням.

Оповідання виявилось найпопулярнішим прозовим жанром на межі ХІХ–ХХ ст., пройшовши еволюцію² від оповідання до появи «малих» прозових жанрів: етюдів, ескізів, нарисів, образків, поезій у прозі.

«ТРИ ЯК РІДНІ БРАТИ»

У прозі Юрія Федьковича відображено родинно-побутові проблеми буковинських селян, тяжка доля жовнірів цісарської армії. Письменник возвеличив волелюбство своїх героїв, романтично поетизував гордих і сильних людей. Про це йдеться в оповіданні «Три як рідні брати».

Тема твору — сердечна дружба, щире побратимство чоловіків, яких доля звела в різних місцях і з'єднала сімейними узами: українців Івана Шовканюка, Якова Нестерюка, німця Тоні Тайвера та словака Баї.

Сюжет оповідання розгортається послідовно. Двадцятирічного хлопця Івана Шовканюка, від імені якого ведеться оповідь, забирають у жовніри до цісарської армії — «*кучерики мої облетіли*». Без догляду залишається нещасна німецька мати-вдова, дві сестри, смертельно хворий брат Онуфрій і брат-підліток Василько. Служба в цісарській армії — це жорстока муштра, палична дисципліна: «*Дехто*

¹ Жовнір — солдат польської, австрійської армії.

² Еволюція — розвиток.

лає, дехто б'є, декого знов другі б'ють». По дорозі додому Іван непри- томніє від голоду. Його рятує колишній братів товариш, німець Тоні Тайвер. Удома хвора мати, сестри в наймах. Незабаром мати помирає. Іван занедужує і не може відпрацьовувати жидові за про- дукти й гроші, які взяв у борг. Війт заклад землю сиріт за невідроб- лений борг. Проте на допомогу приходять справжні друзі, вірні побратими, «як брати»: Яків Нестерюк і Тоні Тайвер.

Оповідання має казковий щасливий кінець: Іван одружився із сестрою Якова, Яків і Тоні Тайвер женилися на сестрах Івана, а словак Бая був на весіллі дружбою Івана.

Життєві орієнтири, позиції героїв, ідеали, які вони сповідують, у повісті подано як протиставлення дій, учинків різних персонажів із різних соціальних груп. Розгляньмо ці два протилежні світи за таблицею.

Два світи буковинського буття в оповіданні

Світ милосердя, безкорисливості, жертвовності	Жорстокий, безсердечний світ
Капрал Бая, словак, погодився служити цілий рік у капітана-садис- та, щоб той відпустив <i>«Шовканюка на урльоп»</i> , бо в нього <i>«брат помер, у нього стара слаба мати з голоду помирає»</i>	Капітан ніби заряджений гнівом: Іван звернувся до офіцера <i>сердито- го, недоброго</i> , який на нього <i>крикнув, гримнув, штурнув</i> листа в обличчя, очі його, <i>«як у тої гадини пожа- ристої»</i>
Капрал Бая на дорогу дав Іванові <i>«п'ять левів»</i> , за які він купив <i>«нені добру хустку тепленьку, за лева — шовкову хустку братові на шию, а по левові — кождій сестрі по ранихувові тонкому та широкому»</i>	У сім'ї Шовканюків без годувальни- ка <i>«за податки душу брали»</i> , тому Онуфрій продав воли; <i>«сестри пішли у найми»</i> ; <i>«Василька взяли у двір до волів»</i>
Перед Різдом Іван Шовканюк по- спішає додому у відпустку, щоб застати брата живим; нічого не їсть у дорозі, бо нема за що, утрачає свідо- мість узимку на морозі	У листі Онуфрій писав до Івана: <i>«Вуйко Андрій дуже нас укривдив: і послідню коровину із загороди зай- мив. Але не споминай лихом, як вийдеш. Усе-таки свій своїм»</i>
<i>«Благий та ясний»</i> жандарм, ніби ангел, <i>«що в Черновцях у святій Па- раскеві на лівих дверях намальова- ний»</i> , вірний товариш Іванового бра- та Онуфрія, німець Тоні Тайвер, знайшов непритомного хлопця і вря- тував від вірної смерті	Іван, повернувшись додому, поба- чив: <i>«Неня лежить на печі ледве жи- ва, Василько пригорнувся до неї та просить хлібця, дрижачи...»</i> ; хло- пець подумав: <i>«Якби я не був на- годився, то зо студелі гинли і самі, і дитина»</i>

Світ милосердя, безкорисливості, жертвності	Жорстокий, безсердечний світ
Мати, помираючи, не пустила за старшим сином Василька, бо, може, <i>«собаки де нападуть та перепудя»</i>	Іван хотів найнятися на роботу до жида, щоб заробити гроші на хліб, але він сказав, що дасть товар <i>«на сажні»</i> ; хлопець узяв <i>«три кібці хліба, ...солі, грошей; роблю, так роблю, аж піт кривавий з мене йде!»</i>
Іванів товариш дитинства Яків Нестерук скасував документ про закладання ґрунту, сам почав відробляти жидові замість Івана	Іван занедужав після смерті матері, тому не міг відробляти жидові, який наслав війта з десятником на хлопця, щоб той <i>«дав заліг»</i> або підписався на <i>«ґрунт»</i> . <i>«Жидівське не сміє пропасти»</i>

Для оповідання Ю. Федьковича «Три як рідні брати» характерні сентиментальна розчуленість в авторському викладі матеріалу, яскраве вираження почуттів і переживань героїв.

Твір читається із захопленням. Цьому сприяють драматично напружені ситуації, майстерні діалоги, авторська позиція в оцінці вчинків персонажів.

Пам'ятник Ю. Федьковичу
в м. Чернівцях

ЗУВАЖТЕ

Уже з 60–80-х років XIX ст. твори Ю. Федьковича були перекладені польською мовою (перекладачі П. Стахурський, Т. Шумський, В. Масляк). У чеське, словацьке, сербське, хорватське культурне середовище ці твори ввійшли завдяки перекладам К. Кадлеца, Ф. Ржегоржа, Ф. Новаковича. На початку XX ст. англійська перекладачка Флоренс Лавсей умістила вірші Ю. Федьковича в збірці «Пісні України».

Університет
імені
Ю. Федьковича
в м. Чернівцях

Значення творчості Юрія Федьковича

Про тісний зв'язок Ю. Федьковича з народом, про особливість його художнього стилю І. Франко писав: «У нього був талант, свіжий та саморідний, була спосібність зазирати безпосередньо в самі глибокі тайники життя народного і людської душі, було знання народних звичаїв і народних типів, було знання бесіди людової». Його творчість — яскрава сторінка української культури другої половини XIX ст., яка і нині приваблює любов'ю автора до своїх героїв, до рідної Буковини, розкриває глибини людської душі, вселяє віру в торжество правди й справедливості.

1. Батьківщиною Юрія Федьковича є
 - А Прикарпаття
 - Б Закарпаття
 - В Буковина
 - Г Західне Поділля
2. Правильні відповіді в усіх рядках, **КРИМ**
 - А Юрій Федькович почав писати перші вірші німецькою мовою
 - Б чарівна карпатська природа, рідна матирина мова, народні пісні, казки, легенди з уст сестри — джерела творчості Ю. Федьковича
 - В «Повісті Осипа Федьковича» упорядкував у Києві П. Куліш
 - Г перший вірш Ю. Федьковича українською мовою — «Нічліг»

3. Оповідь у творі «Три як рідні брати» ведеться від імені
А Тоні Тайвера
Б капрала Баї
В третьої особи
Г Івана Шовканюка

4. Установіть відповідність

<i>Дата</i>	<i>Подія</i>
1 1853–1863 рр.	А у Києві побачили світ «Повісті Оси-па Федьковича»
2 1862 р.	Б відзначено 25 років літературної діяльності Юрія Федьковича
3 1876 р.	В у Львові вийшла друком збірка «Поезії Йосифа Федьковича»
4 1886 р.	Г служить в австрійському війську Г редактор газети «Буковина»

5. Установіть послідовність подій у творі
А Іван непритомніє від голоду
Б Яків Нестерюк відробляє борг Івана
В Іван Шовканюк — жовнір цісарської армії
Г хлопець занедужує і не може відпрацювати позичку

6. Установіть відповідність

<i>Герой</i>	<i>Уривок із твору</i>
1 Іван Шовканюк	А ...у мене як рідний брат: і мене розважає, і весну робить, і співає, як той соловейко
2 Яків Нестерюк	Б ...благий та ясний, ніби ангел, що в Черновцях у святій Параскеві на лівих дверях намальований
3 капрал Бая	В ...вам цілий ще рік служитиму
4 Тоні Тайвер	Г Це чоловік кам'яний Г Шкода мені вас, ви хлопці годні

7. Розкажіть біографію Ю. Федьковича.
 8. Що стало джерелами творчості письменника?
 9. Яку роль у становленні творчої особистості Ю. Федьковича як українського письменника відіграла його мати?
 10. Розкрийте вплив Т. Шевченка на творчість Ю. Федьковича.

11. На що пішло десять років життя майбутнього письменника? Якими вони були для Ю. Федьковича?
12. Розкажіть про основні напрями діяльності Ю. Федьковича: письменницький, педагогічний, редакторський.
13. Охарактеризуйте творчий доробок письменника: його прозові, драматичні, поетичні твори.
14. Розкрийте тему, проблематику оповідання Ю. Федьковича «Три як рідні брати».
15. Охарактеризуйте особливості композиції оповідання.
16. Поясніть спільне та відмінне між оповіданням і повістю. Наведіть приклади цих жанрів у світовій та українській літературах.
17. Що вас особливо вразило в оповіданні Ю. Федьковича «Три як рідні брати»? Які уроки життя ви отримали?
18. За допомогою таблиці «Два світи буковинського буття в оповіданні» зіставте й порівняйте дії, вчинки персонажів, їхні життєві морально-етичні ідеали. Зробіть висновок про людські закони співжиття в суспільстві.
19. За репліками героїв оповідання дослідіть, як мова персонажів характеризує їх.
20. Охарактеризуйте внесок Ю. Федьковича в українську літературу і розвиток української мови на Буковині.
21. Поміркуйте, який за жанром є твір Ю. Федьковича «Три як рідні брати»: повість, як це визначає письменник, чи оповідання, за твердженням сучасних літературознавців. Обґрунтуйте свою думку.
22. Визначте і запишіть елементи сюжету твору Ю. Федьковича «Три як рідні брати».
23. Поясніть символіку назви твору «Три як рідні брати», ідею, виражену в ній.
24. Дослідіть особливості художнього стилю Юрія Федьковича-прозаїка на прикладі оповідання «Три як рідні брати».

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Виписати діалектні слова з оповідання, з'ясувати їхні значення, пояснити роль діалектизмів у творі.

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИЙ СЛОВНИК

Алегорія — спосіб двошланового художнього зображення, що ґрунтується на приховуванні реальних осіб, явищ і предметів під конкретними художніми образами з відповідними асоціаціями (алегоричний образ Бджоли в байці Г. Сковороди «Бджола та Шершень»).

Алюзія — художньо-стилістичний прийом; натяк, відсилання до певного літературного твору або історичної події.

Амфібрахій — трискладова стопа з наголосом на другому складі.

Анапест — трискладова стопа з наголосом на третьому складі.

Анафора — єдинопочаток; уживаний на початку віршових рядків (глав у прозовому творі) повтор слів чи словосполучень (рідше — речень). Анафора відіграє важливу композиційну роль у художньому творі.

Балада — ліро-епічний сюжетний пісенний твір, за основу якого взято подію легендарно-історичного, родинно-побутового змісту з описами незвичайних ситуацій, людей, учинків.

Бурлеск — жанр гумористичної поезії, комічний ефект у якій досягається тим, що героїчний зміст викладається навмисно вульгарно, грубо, знижено або ж, навпаки, про «низьке» говориться піднесено, урочисто.

Віршування — мистецтво складання віршів, вираження автором думок і переживань у віршовій формі.

Гіпербола — троп, що полягає в надмірному перебільшенні характерних властивостей чи ознак певного предмета або явища з метою увиразнення їх (виплакати море сліз).

Гротеск — сатиричний художній прийом у літературі, заснований на явному спотворенні, перебільшенні чи применшенні зображуваного, на поєднанні різних контрастів.

Дактиль — трискладова стопа з наголосом на першому складі.

Драма — літературний рід, характерною ознакою якого є розкриття явищ життя й характерів героїв через розмови дійових осіб (діалоги, монологи). Драматичні твори призначені для постановки на сцені, їм властива єдність дії, часу й місця. В основі сюжету драматичного твору — конфлікт. Основні жанри драматичного твору: власне драма, трагедія, комедія, трагікомедія.

Елєгія — один із жанрів лірики медитативного, журливого, меланхолійного змісту.

Епітет — троп; художнє означення, що підкреслює характерну рису, визначальну якість певного предмета й передає емоційне ставлення до нього (*золота душа, світлі почуття*). У фольклорі поширені постійні епітети (*битий шлях, ясні зорі*).

Епіфора — повторення однакових слів, словосполучень у кінці віршових рядків чи строф.

Епос — літературний рід, характерними ознаками якого є змалювання життя у формі авторської розповіді про людей і події. Епічні твори розповідні, у них широко й багатогранно відтворюються життєві явища, події подаються, як правило, у минулому часі, як такі, що відбулися. Основні епічні жанри: оповідання, новела, повість, роман, казка та ін.

Зоровá (візуальна) поєзія — синтетичний різновид мистецтва, у якому текстовий символ (літера, слово, знак, речення) є елементом зорового образу завдяки специфічному його розташуванню в зображенні чи об'єкті.

Інвектіва — пряме, гостре засудження влади.

Інтермедія — невелика за обсягом комічна сценка або п'єса, яку виконували між актами основного драматичного дійства.

Іронія — засіб гумору, заснований на називанні супротивного, коли про щось мовиться ніби в позитивному плані, але прихований підтекст свідчить про протилежне.

Історичний роман — твір, у якому відображено конкретну історичну добу, певні історичні події, історичні постаті, які жили й діяли в описуваній період.

Карикатура — сатиричний малюнок загостреного критично-викривального характеру.

Класицизм — художній стиль і напрям у європейському мистецтві в XVII — на початку XIX ст.

Курйбзний вірш — це вишуканий поетичний твір, незвичайний за формою, для якого характерне поєднання зорових і слухових елементів, узгоджених зі змістом.

Лірика — літературний рід, характерними ознаками якого є ритмічна мова, організована в короткі рядки, найчастіше з римами; зосе-

редженість на розкритті внутрішнього світу людини, відтворенні емоційного відгуку автора (ліричного героя) на життя; безсюжетність. Ліричні твори невеликі за обсягом. За змістом лірика поділяється на такі види: громадянська, інтимна, філософська, пейзажна та ін. Основні ліричні жанри: ліричний вірш, гімн, ода, елегія, пісня, послання, медитація та ін.

Літературний напрям — конкретна частина літературного процесу, породжена творчістю представників одного художнього методу, яка характеризується спорідненістю стильових ознак та існує в межах однієї епохи й нації.

Метонімія — троп, заснований на перенесенні значення одного слова на інше за суміжністю (перекладати Байрона, заснуло село).

Мистецька (художня) течія — спорідненість творчих принципів митців на підставі схожих естетичних засад.

Містерія — різновид романтичної алегорично-символічної поеми з гротескним змістом, для якої характерні поєднання фантастичного з реальним, участь надприродних сил як персонажів, символіка, філософічність, тяжіння до драматизації.

Мотив — тема ліричного твору.

Новела — епічний жанр; невеликий за обсягом прозовий твір про незвичайну життєву подію з несподіваним фіналом, напруженою та яскраво вимальованою дією.

Оксиморон — троп, заснований на сполученні логічно несумісних понять, протилежних за значенням слів, унаслідок чого створюється несподіваний експресивний ефект (*дзвінка тиша, лихо сміється*).

Оповідання — епічний жанр; невеликий прозовий твір, сюжет якого побудовано на одному, рідше декількох епізодах із життя одного або кількох персонажів.

Паліндром — невеликий твір, під час читання якого зліва направо і навпаки зберігається той же зміст.

Пародія — комічне або сатиричне наслідування, що відтворює в перебільшеному вигляді характерні особливості оригіналу; карикатура.

Повість — епічний жанр; середня форма епічної прози (більша за оповідання й новелу, але менша за роман), яка характеризується однолінійним сюжетом, що за широтою охоплення життєвих явищ і глибиною їх розкриття займає проміжне місце між романом та оповіданням.

Поетика — це особливості художньої форми фольклорного чи літературного твору, тобто особливості його побудови (композиції), художніх засобів, віршування та ін.

Поетичний (художній) паралелізм — художній засіб поетичної мови, коли явища з різних сфер життя або природи зображуються паралельно.

Пригодницький роман — роман, сюжет якого динамічний і насичений незвичайними подіями, а також характеризується несподіваним поворотом.

Псалми — пісні релігійного змісту, створені біблійним царем Давидом.

Реалізм — один з ідейно-художніх напрямів у літературі й мистецтві XIX ст., для якого основною проблемою є взаємини людини й суспільства, середовища, вплив соціально-історичних обставин на формування духовного світу, характеру особистості, героя твору.

Роман — великий за обсягом епічний твір, для якого характерне панорамне зображення дійсності, багатоплановість сюжету, переплетення сюжетних ліній; у романі відображено великий проміжок часу, багато подій, задіяна чимала кількість персонажів.

Романс — невеликий за обсягом вірш і музичний твір про кохання, призначений для сольного співу з інструментальним акомпанементом.

Роман-хроніка — роман, у якому змальовано історичні події в хронологічній послідовності.

Сарказм — їдка, викривальна, особливо дошкульна насмішка, сповнена крайньої ненависті й гнівного презирства.

Силабічна система віршування — система віршування, в основі якої — рівна кількість складів, часто 13, рідше 11, при вільному розташуванні наголошених і ненаголошених складів.

Символ — умовне позначення якого-небудь предмета, поняття або явища; художній образ, який умовно відтворює усталену думку, ідею, почуття.

Синекдоха — троп, заснований на кількісному зіставленні предметів і явищ; уживання однини в значенні множини, частини замість цілого, видового поняття замість родового (*на нашу землю нога ворога не ступала; по дорозі йшли хустки й борода*).

Стиль доби — ідейно й художньо зумовлена єдність художніх засобів певної епохи; найзагальніші погляди, традиції, переконання, смаки певної доби.

Сюжéт — подія чи система подій, у яких розкриваються характери і розв'язуються суперечності між ними.

Тéма художнього твору — коло подій, життєвих явищ, представлених у художньому творі в тісному зв'язку з проблемами, які з них постають і потребують осмислення.

Тонічний вірш — вірш з однаковою кількістю наголошених складів у рядку.

Травестія — різновид жартівливої бурлескної поезії, коли твір із серйозним чи героїчним змістом і відповідною формою переробляється на твір комічного характеру з використанням панібратських, жаргонних зворотів.

Троп — слово, ужите в переносному значенні для характеристики певного явища; до тропів відносять метафору, іронію, гіперболу, епітет, порівняння та ін.

Фігурний вірш — твір, у якому домінує зоровий ефект.

Хорéй — двоскладова стопа з наголосом на першому складі.

Худóжній мéтод — спосіб художнього пізнання й відтворення світу.

Худóжній харáктер — внутрішній образ людини, показаний у літературному творі.

Ямб — двоскладова стопа з наголосом на другому складі.

Навчальне видання

*АВРАМЕНКО Олександр Миколайович
ДМИТРЕНКО Галина Кононівна*

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Підручник для 9 класу загальноосвітніх
навчальних закладів з навчанням мовами
національних меншин

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України*

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

*В оформленні обкладинки використано фрагмент малюнка
О. Білецького з гравюри XVIII ст. Л. Тамзевича
«Краєвид Києво-Печерської лаври».*

**Редактор Н. Забаштанська
Макет, художнє оформлення В. Мітченка
Художній редактор І. Святенко
Технічний редактор І. Селезньова
Комп'ютерна верстка С. Груїної
Коректори І. Барвінок, Ю. Ткаченко**

Підписано до друку 22.05.2009. Формат 60х90 ¹/₁₆.
Папір офс. №1. Гарнітура Петербург. Друк офс. Ум. др. арк. 18.
Обл.-вид. арк. 19,85. Умов. фарбовідб. 72,0.
Наклад 42 050. Замовлення № 2517/284

**Видавництво «Грамота»
Кловський узвіз, 8, м. Київ, 01021
тел./факс: (044) 253-98-04, тел.: 253-90-17, 253-92-64
Електронна адреса: gramota@ukrpost.net**

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру України
суб'єктів видавничої справи ДК № 341 від 21.02.2001 р.

Надруковано з готових позитивів у ТОВ «Видавництво Фоліо»
61002, Харків, вул. Чубаря, 11
Свідоцтво про реєстрацію ДК № 3194 від 22.05.2008р.